

*Ζητήματα συγκριτικής γραμματολογίας
και ιστορίας των ιδεών*

⌘

ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ

*Ζητήματα συγκριτικής γραμματολογίας
και ιστορίας των ιδεών*
Εννέα μελέτες

© 2006, Εκδόσεις ERGO, Άννα Ταμπάκη

Επιμέλεια Έκδοσης: Παναγιώτα Πραμαντιώτη
Σχεδιασμός: Βασιλική Δ. Μπούση

Κεντρική διάθεση:

Εκδόσεις ERGO
Υμηττού 265, 116 31 Αθήνα
Τηλ.: 210 7519 633
Fax: 210 7564 750
e-mail: ergopubl@otenet.gr

ISBN: 960-0000-00-0

Εκδόσεις Ergo

Περιεχόμενα

Πρόλογος	09-12
I. Η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα: ένας σημερινός απολογισμός	13-33
II. Ο «Συγκριτισμός»: η περίπτωση του Κ.Θ. Δημαρά	35-47
III. Η ιστοριογραφική οπτική του μεταφραστικού εγχειρήματος: από τη «μετακένωση» στη διαπολιτισμικότητα;	49-62
IV. Στα όρια της αφηγηματικής ουτοπίας: το «παιδαγωγικό - φιλοσοφικό» ταξίδι και η πρόσληψη του από τον νεοελληνικό Διαφωτισμό	63-75
V. «Νεωτερικότητα» και ανάδυση των λογοτεχνικών και δραματουργικών κανόνων. Η Ποιητική (Γραμματικά) του Κωνσταντίνου Οικονόμου	77-98
VI. Η μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό στον ελληνικό 19ο αιώνα: Η περίπτωση του Ιωάννη και του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου	99-116
VII. Ο Πλάτων Πετρίδης ως μεταφραστής: Ιδεολογικά και αισθητικά ρεύματα στα Επτάνησα	117 -137
VIII. Οι εκδοχές της πεζογραφίας μέσα από τα μεταφρασμένα κειμένα: Η περίπτωση του Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτση	139 -154
IX. Η πρόσληψη του Βολταίρου από το νεοελληνικό Διαφωτισμό	155-164
Βιβλιογραφία	165-186
Πρώτες δημοσιεύσεις	187-188
Ευρετήρια	189-000
Αυτοτελή δημοσιεύματα της ιδίας	191-193

Πρόλογος

Στον τόμο αυτό συγκέντρωσα εννέα μελέτες, οι οποίες γράφτηκαν στην πλειοψηφία τους μετά από ένα εξωτερικό ερέθισμα ή με την ευκαιρία πρόσκλησης συμμετοχής σε ένα ειδικό επιστημονικό γεγονός. Στο σύνολό τους εκφράζουν, μέσα από μια ενδιαφέρουσα ελπίζω για τον αναγνώστη θεματική πολυφωνία, ορισμένους ερευνητικούς προσανατολισμούς μου γύρω από ζητήματα που άπτονται της συγκριτικής γραμματολογίας και της ιστορίας των ιδεών.

Προβαίνοντας, ορισμένως, ο μελετητής στον απολογισμό του, ανακαλύπτει πως αρκετές από τις εξερευνήσεις του οφείλονται σε εξωτερικές προκλήσεις. Επεκτείνεται μ' αυτόν τον τρόπο σε πεδία προβληματισμού που ενδεχομένως δεν θα άγγιζε ή δεν θα τον απασχολούσαν αυτοτελώς. Έτσι συμβαίνει εν πολλοίς και στον παρόντα τόμο.

Η πρώτη μελέτη με τίτλο: *Η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα: ένας σημερινός προβληματισμός* εκφωνήθηκε τον Οκτώβριο του 1997 στην Ημερίδα «Σύγχρονες τάσεις της Συγκριτικής Γραμματολογίας», που διοργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, της οποίας υπήρξα μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου επί σειρά ετών, μέχρις ότου αντίξοες καταστάσεις με αναγκάσουν να απομακρυνθώ. Παρόλες τις εγγενείς ατέλειες του εγχειρήματος, επεδίωξα τότε να δώσω μια συνεκτική (όσο και αν παρουσιάζει εκ των πραγμάτων ατέλειες και ελλείψεις) εικόνα του τοπίου, των πεπραγμένων και των προοπτικών που διανοίγονταν.

Η δεύτερη μελέτη με τίτλο: *Ο «συγκριτισμός». Η περίπτωση του Κ. Θ. Δημαρά* εκφωνήθηκε στην «Επιστημονική Συνάντηση στη Μνήμη Κ. Θ. Δημαρά» που διοργάνωσε το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., τον Φεβρουάριο του 1993, για να τιμήσει τον εμπνευστή και ιδρυτή του. Επιχειρεί να αναλύσει τη μεθοδολογία και τη συγκριτολογική οπτική στο έργο ενός από τους πρωτοπόρους εισηγητές της συγκριτικής φιλολογίας στην Ελλάδα, αναμφίβολα μιας από τις πλέον βαρύνουσες προσωπικότητες των νεοελληνικών γραμμάτων του 20ού αιώνα

Συμβολή στο σημαντικό Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών «Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002» (29 Οκτ.-3 Νοεμβρ. 2002), αποτελεί η προσέγγιση που φέρει τον τίτλο: *Η ιστοριογραφική οπτική του μεταφραστικού εγχειρήματος: από τη «μετακένωση» στη διαπολιτισμικότητα; Με αφετηρία τη μακρόχρονη ενασχόλησή μου με το καίριο αυτό ζήτημα πολιτισμικής μεταφοράς, πρότεινα τη χαρτογράφηση του, την εξελικτική πορεία του και την ωρίμανσή του σε συστοιχία με τα σύγχρονα θεωρητικά ρεύματα.*

Η τέταρτη μελέτη μου που φιλοξενείται εδώ: *Στα όρια της αφηγηματικής ουτοπίας: το «παιδαγωγικό – φιλοσοφικό» ταξίδι και η πρόσληψή του από τον ελληνικό Διαφωτισμό*, είχε ως εφαλτήριο το Διεθνές Συνέδριο *Ουτοπικές θεωρίες και κοινωνικά κινήματα στην Ευρώπη από τον 18ο ως τον 20ό αιώνα / Colloque International Théories utopiques et mouvements sociaux en Europe du XVIIIe au XXe siècles* (Νοέμβριος 2004), που συνδιοργάνωσαν το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., το Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, η Γαλλική Πρεσβεία και το Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών. Μου έδωσε την ευκαιρία να παρουσιάσω συνοπτικά ένα θέμα που χρήζει διεξοδικής ανάλυσης και είχε κεντρίσει ήδη το ενδιαφέρον μου από την εποχή που προετοιμάζα την επανέκδοση του *Νέου Ανάχαρση*.

Τα *Γραμματικά* του Κωνσταντίνου Οικονόμου με έχουν απασχολήσει σε πολλές από τις εργασίες μου. Με την ευκαιρία της ανάληψης από μέρους μου της διοργάνωσης στην Αθήνα, το φθινόπωρο του 2003, υπό την αιγίδα της Διεθνούς Εταιρείας Συγκριτικής Φιλολογίας (AILC/ICLA) και στο πλαίσιο του Research Committee on Eastern and South-Eastern Europe, ενός Διεθνούς Συμποσίου με θέμα: *Transferts culturels / osmose, divergences et convergences dans les traditions et les canons littéraires et dramatiques du Sud-Est européen (XVIIIe-XIXe siècles) Ξ Cultural transfer and osmosis, divergence and convergence in literary and theatrical traditions in Southeast Europe (18th-20th centuries)* επεξεργάστηκα μια πρώτη μορφή της εκτενέστερης μελέτης που περιέχεται εδώ με τίτλο: *«Νεωτερικότητα» και ανάδυση των λογοτεχνικών και δραματολογικών κανόνων. Η Ποιητική (Γραμματικά) του Κωνσταντίνου Οικονόμου.*

Ακολουθεί μια παλαιά, προσφιλή μου εργασία: *Η μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό στον ελληνικό 19^ο αιώνα. Η περίπτωση του*

Ιωάννη και του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου, Την δούλεψα για το Ε' Πανιώνιο Συνέδριο (Μάιος 1986), εκπληγάζει από το αρχικό ενδιαφέρον μου για τον Ιωάννη Ζαμπέλιο, στον οποίο έχω αφιερώσει ειδικές εργασίες, και οφείλει πολλά, πρέπει να ομολογήσω, στο γόνιμο ερευνητικό περιβάλλον και στη διεπιστημονικότητα που χαρακτήριζε εκείνα τα χρόνια το ΚΝΕ και εξακολουθεί να αποτελεί κυρίαρχο συστατικό του γνώρισμά μου.

Ο Πλάτων Πετρίδης, κωνσταντινουπολίτης λόγιος ο οποίος ανέπτυξε ευρύ εκπαιδευτικό και κοινωνικό έργο στα Ιόνια νησιά κατά την περίοδο της Αγγλικής Αρμοστείας, είχε κεντρίσει το ενδιαφέρον μου εξαιτίας ορισμένων υπαινικτικών σχολίων του Κ. Θ. Δημαρά. Οι λογοτεχνικές του ευαισθησίες και η ενδιαφέρουσα πρωτοποριακή στροφή του στην αγγλική γραμματεία αποτελούν το επίκεντρο της εργασίας μου που παρουσιάστηκε στο ΗΔ Πανιώνιο Συνέδριο (Χώρα Κυθήρων 21-25 Μαΐου 2006).

Η πληθωρική προσωπικότητα του Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτση με είχε απασχολήσει ήδη από τις έρευνες των νεανικών μου χρόνων, λόγω της σημαντικής εμπλοκής του Συμυρναιού λόγιου στο μεταφραστικό τοπίο του 19^{ου} αιώνα. Με αφορμή τη διοργάνωση, με πρωτεργάτες τότε τους Άλκη Αγγέλου, Mario Vitti και Νάσο Βαγενά και με τη συνεργασία του Ιδρύματος Γουλανδρή-Χορν, τον Οκτώβριο του 1995 στην Αθήνα, ενός σημαντικού ως προς τα πορίσματά του Συνεδρίου για την ελληνική πεζογραφία της περιόδου 1830-1880, επεξεργάστηκα και παρουσίασα ανακοίνωση για τον «ύπατο των μεταφραστών της καθαρεύουσας», που έφερε τον τίτλο: *Οι εκδοχές της πεζογραφίας μέσα από τα μεταφρασμένα κείμενα: Η περίπτωση του Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτση*. Μέρος της αναδημοσιεύεται εδώ.

Τον τόμο ολοκληρώνει ένα μικρό κείμενο που αφιέρωσα στην *πρόσληψη του Βολταίρου από τον νεοελληνικό Διαφωτισμό*. Πρόκειται για τη συγκέντρωση στοιχείων που τείνουν προς μια μικρή ερμηνευτική σύνθεση.

Επέλεξα και εδώ να ακολουθήσω συντηρητική τακτική ως προς την αναθεώρηση και τον βιβλιογραφικό εμπλουτισμό κειμένων γραμμένων σε προγενέστερο χρόνο. Αρκέστηκα σε ένιες σιωπηρές διορθώσεις και στις απαραίτητες μόνον συμπληρώσεις και προσθήκες.

Κλείνοντας θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον κύριο Παναγιώτη Αναστασόπουλο και τους συνεργάτες του των εκδόσεων Ergo για την

πνευματική φιλοξενία τους, όλως ιδιαιτέρως δε την κυρία Βασιλική Μπούση για τις εύστοχες ιδέες της και τον αισθητικά άρτιο σχεδιασμό της. Επίσης εκφράζω τις πιο θερμές μου ευχαριστίες στην κυρία Παναγιώτα Πραμαντιώτη, θεατρολόγο και κάτοχο Master θεατρολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, που με προθυμία και αμεσότητα με συνόδραμε και αυτή τη φορά στο εγχείρημα της εκδοτικής επιμέλειας του τόμου.

Νέα Μάκρη, Ιούλιος 2007

A. T.

— I —

Η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα: ένας σημερινός απολογισμός *

Βιώνουμε αναμφίβολα σήμερα μια σημαντική καμπή, μια ακόμη αναδιάρθρωση κατά την οποία η Συγκριτική Φιλολογία επαναπροσδιορίζεται και μοιάζει να αποκτά διεθνώς ένα καινούργιο, πολυσήμαντο πρόσωπο. Στον τόπο μας έχουν πια επιτευχθεί ορισμένες συσπειρώσεις: γιορτάζουμε τα δέκα χρόνια από την ίδρυση της Ελληνικής Εταιρείας,¹ ας μην το ξεχνάμε, και νομίζω πως το μεγαλύτερο, ενδεχομένως το πιο ουσιώδες από τα επιτεύγματά της υπήρξε η συσπείρωση των συγκριτολόγων γύρω από αυτήν. Θα λέγαμε άλλωστε χωρίς υπερβολή πως οι ελληνικές προσπάθειες στον τομέα της συγκριτικής επιστήμης, έχοντας κάνει προ πολλού τα πρώτα τους αβέβαια βήματα, στέριωσαν και οδηγούνται πλέον προς την «ηλικία της ωριμότητας».

Ένας σημερινός απολογισμός συνιστά λοιπόν πρόκληση για την επιχειρούσα (την υποφαινομένη) αλλά και ανοιχτή πρόσκληση που απευθύνεται ιδιαιτέρως προς τους νεότερους, μεταπτυχιακούς φοιτητές και ερευνητές: να μας

* Ανακοίνωση στην Ημερίδα με τίτλο «Σύγχρονες τάσεις της Συγκριτικής Γραμματολογίας» (Αθήνα, Κεντρικό Κτήριο Παν/μίου Αθηνών, 18 Οκτωβρίου 1997) που διοργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας. Είναι εύλογο πως οι αναφορές σε συγκεκριμένους μελετητές και θέματα καθώς και οι βιβλιογραφικές παραπομπές που συνοδεύουν το κείμενο έχουν ενδεικτικό και τεκμηριωτικό κατά περίπτωση χαρακτήρα και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν εξαντλητικές. Παρόλο το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε ως σήμερα, έχρινα πως δεν έπρεπε να αλλάξω ουσιωδώς το παραπάνω κείμενο·

συμπλήρωσα, ωστόσο, ή διόρθωσα σιωπηρά ορισμένες πληροφορίες που έχουν πλέον ριζικά διαφοροποιηθεί (Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει και στη μεταγενέστερη εργασία μου: «La Littérature comparée en Grèce: Équivoques du passé et perspectives», *Neohelicon*, XXVIII (2001), σ. 67-78).

Θα ήθελα εδώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στη συνάδελφο Ουρανία Πολυκανδριώτη, ερευνήτρια στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., που διάβασε και συζήτησε διεξοδικά μαζί μου το κείμενο που ακολουθεί.

¹ Εννοώ προφανώς την «Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας».

πλησιάσουν, να μας καταστήσουν κοινωνούς του προβληματισμού τους και των θεωρητικών ανησυχιών τους, ώστε να είμαστε σε θέση να καταμετρήσουμε τις εν δυνάμει προοπτικές που θα τελεσφορήσουν στο εγγύς μέλλον.

Ξεκινώ με ένα καίριο ερώτημα: τι σημαίνει σήμερα η Συγκριτική Φιλολογία; Υπάρχει άραγε μια και μόνη, μια κοινή αντίληψη; Πρόκειται ασφαλώς για πολύσημο ερώτημα, το οποίο δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα αλλά τίθεται επί τάπητος διεθνώς. Η έννοια της σύγκρισης αποτελεί από τη φύση της αναπόσπαστο τμήμα των ανθρωπιστικών επιστημών. Η Συγκριτική Φιλολογία συνθέτει ωστόσο έναν ιδιαίτερο, αυτοτελή κλάδο της φιλολογίας, με κωδικοποιημένη, έστω και μεταβαλλόμενη, εξελισσόμενη μεθοδολογία που έχει ήδη πίσω της ζωή ενός αιώνα. Είναι ευνόητο πως γνώρισε στο μακρύ διάβα της εξελικτικά στάδια, σχολές και τάσεις, περνώντας διαδοχικά από τον ιστορικό-φιλολογικό «θετικισμό» της γαλλικής σχολής των αρχών του αιώνα, στη Νέα Κριτική (New Criticism) της αμερικανικής σχολής, και αν θέλετε ακόμη, από το *δομισμό* στην έννοια της *διακειμενικότητας* και από την *αποδόμηση* και την *αισθητική της πρόσληψης* στις σημερινές *διαπολιτισμικές* (*intercultural/interculturelles*) και *πολυπολιτισμικές* (*multicultural/multiculturelles*) προσεγγίσεις. Ως επιστημονικός κλάδος επομένως που στοχεύει να κατανοήσει και να ερμηνεύσει σ' ένα πρωταρχικό στάδιο τους διαύλους των επιδράσεων, τις συγκλίσεις αλλά και τις αποκλίσεις που διέπουν τις εθνικές λογοτεχνίες και γενικότερα τα αισθητικά ρεύματα στις καλές τέχνες έχει διέλθει από σημαντικές κρίσεις ορισμού του πεδίου της, από τις οποίες βγαίνει κάθε φορά ανανεωμένη, έχοντας αφομοιώσει και ενσωματώσει καινούργιους, σημαίνοντες θεωρητικούς προβληματισμούς.²

² Βλ. π.χ. τον συλλογικό τόμο *Comparative Literature Worldwide: Issues and Methods / La Littérature Comparée dans le Monde: Questions et Méthodes* édité par / edited by Tania FRANCO CARVALHAL, Porto Alegre 1997. Πρβλ. με τις επισημάνσεις που έκανα στη βιβλιοπαρουσίαση του τόμου: *Με ανοιχτά σύνορα* "Comparative Literature Worldwide: Issues and Methods/ La Littérature comparée dans le Monde: Questions et Méthodes". Έκδοση Tania FRANCO

CARVALHAL, L&PM Editores, 1997", εφημ. "Το Βήμα", Τμήμα στ' Βιβλία, Κυριακή 31 Μαΐου 1998, σ. 13. Βλ. επίσης τον δεύτερο τόμο *Comparative Literature. Issues and Methods / La Littérature comparée. Questions et méthodes*. Editor Lisa BLOCK DE BEHAR, Montevideo 2000· και την παρουσίαση του τόμου: βιβλιοσυνγρίσεις, περ. *Σύγκριση/Comparaison*, τ. 13 (2002), σ. 273-277.

Θα ήθελα να προσθέσω και τούτο: το γεωγραφικό εύρος, το άνοιγμα των ενδιαφερόντων της συγκριτικής φιλολογίας αντανακλούν, πιστεύω, τους ιδεολογικούς κραδασμούς της εκάστοτε εποχής. Το τέλος του αιώνα των Φώτων και η περίοδος του Ρομαντισμού, δηλαδή ο 19ος αιώνας, κατά τον οποίο εκκολάπτονται οι πρώτες συστηματικές απόπειρες, έδωσαν έμφαση στη συγκριτική μελέτη των ευρωπαϊκών πολιτισμών, ενώ η ιδιαίτερος ευαίσθητη εποχή μας χρειάζεται τις ερμηνευτικές μεθόδους που προσφέρει ο συγκριτισμός για να γεφυρώσει την Ανατολή με τη Δύση, για να γεφυρώσει τις ηπείρους και να δώσει απαντήσεις σε ποικίλα προβλήματα πολιτισμικής μνήμης που διαπερνούν το λογοτεχνικό έργο καθώς και για να απαντήσει σε καίρια προβλήματα λογοτεχνικής και εθνικής ταυτότητας και ετερότητας. Βλέπουμε άλλωστε πως συντελούνται κατά τα τελευταία χρόνια πολλές και γόνιμες διεργασίες, όπως είναι η επαναφορά της ιστορικότητας, έννοια που είναι σύμφυτη άλλωστε με το λογοτεχνικό γεγονός,³ και πώς επιδιώκεται ο συγχρωτισμός με τον προβληματισμό που παρέχουν οι άλλες ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες.⁴

Στο δεύτερο ερώτημα που συνιστά και το αντικείμενο της παρέμβασής μου, δηλαδή τι συνέβηκε και τι συμβαίνει τώρα στην Ελλάδα, αποδεικνύεται περίτρανα και για μια ακόμη φορά πως η ελληνική πνευματική ζωή διακρίνεται από εγγενείς αντιφάσεις. Το τονίζω αυτό γιατί ενώ στο επίπεδο των πρωσοπικών περιπτώσεων, ξεχωρίζουμε πρώιμες και σημαντικές πρωτοβουλίες, στο επίπεδο του συλλογικού αντιμετωπίζουμε αντιθέτως τη γνωστή έλλειψη θεσμικού πλαισίου και τη σπασμοδικότητα. Από τον περασμένο ήδη αιώνα έχουμε σημαντικούς και ευαίσθητους δέκτες των νέων τάσεων της εποχής τους, που διδάσκοντας ή γράφοντας, προσανατολίστηκαν σε ορισμένες συγκριτικές αναγνώσεις των φαινομένων, όπως ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ο Ανδρέας Κάλβος, ο Σπυριδών Ζαμπέλιος, ο Κωνσταντίνος Σάθας, ο Κωστής Παλαμάς,

³ Βλ. Ζ.Ι. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ, «Συγκριτισμός και Ιστορία της Λογοτεχνίας», στον ομότιτλο τόμο *Συγκριτισμός και Ιστορία της Λογοτεχνίας*, Εκπαιδευτική, Αθήνα 1988, σ. 10 κ.ε.

⁴ Μια γενναία σύνθεση του σημερινού προβληματισμού, μέσα από την οπτική της αγγλικής σχολής, επιχειρεί η Susan BASSNETT,

Comparative Literature. A Critical Introduction, Blackwell, Oxford 1993¹, 1995. [Ελληνική μετάφραση: Susan BASSNETT, *Συγκριτική Γραμματολογία -Κριτική Εισαγωγή-* Πρόλογος, μεταφραστική επιμέλεια και Επίμετρο Δημήτρης ΤΖΙΟΒΑΣ, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2000].

πιο κοντά μας ακόμη ο Ηλίας Βουτιερίδης, και άλλοι. Όμως η Συγκριτική Φιλολογία κάνει ουσιαστικά την επίσημη εμφάνισή της στην Ελλάδα με την Γενιά του '30.⁵ Βαρύνουσα είναι εδώ η πολύχρονη παρουσία του Κ.Θ. Δημαρά στα νεοελληνικά γράμματα που κυρίως εργάστηκε με συνέπεια στον χώρο της ιστορίας των ιδεών και επηρέασε σημαντικά τους μεταγενέστερους τόσο με τη διδασκαλία του όσο και με τα γραπτά του. Υπήρξα μαθήτρια του Κ.Θ. Δημαρά στο Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης και έτσι είμαι σε θέση να αντλήσω από την προσωπική μου εμπειρία. Θεωρώ ενδιαφέρον να ανοιξώ μια σύντομη παρένθεση και να αναφερθώ σε μια από τις τελευταίες ουσιαστικά δημόσιες ομιλίες του με τίτλο, «Απόψεις γύρω στην συγκριτική γραμματολογία».⁶ Εδώ καθιστά προφανή τη στενή και πολύ ουσιαστική σχέση που συνέδεσε το μεγαλύτερο μέρος της ερευνητικής του πορείας με τον συγκριτισμό. Κριτικός και επιφυλακτικός συνάμα ως προς τις νεώτερες εφαρμογές της, τις “διεθνικές”, που τείνουν καθώς επισημαίνει «να ανατρέψουν τα αρχικά σχήματα της συγκριτικής γραμματολογίας», επιμένει στον *ιστορικό και εμπειρικό* της προσδιορισμό. Η *οργανική και αιτιακή* σχέση των φαινομένων και ο σεβασμός στη διαχρονία αποτελούν κατ' αυτόν το *sine qua non* αυτού του κλάδου. Παραμένοντας οφειλέτης των θεμελιωτών της γαλλικής σχολής, όπως ο Joseph Texte ή ο Jean-Marie Carré, ο Κ.Θ. Δημαράς επιμένει στον ορισμό: η συγκριτική γραμματολογία είναι η επιστήμη των *διαφορών*.⁷

Παρόλο λοιπόν που εκείνος έμενε σθεναρά προσκολλημένος στην κλασική γαλλική σχολή, πολλοί (ανάμεσά τους και αρκετοί της γενιάς μου) γοητεύθηκαν, όπως ήταν επόμενο, από τις νέες θεωρήσεις, από το δομισμό και την ποιητική. Αυτός ο προβληματισμός μεταφέρθηκε κάπως όψιμα στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο. Ο Γιώργος Κεχαγιόγλου αναλύει την *Ιστορία Πτωχολέοντος* (διδασκτορική διατριβή, 1977), μια «περιπετειώδη-διδασκτική έμμετρη αφή-

⁵ Νάσος ΒΑΓΕΝΑΣ, «Η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα ως την γενιά του '30», *Σύγκριση / Comparison*, τ. 1 (1989), σ. 39-47.

⁶ Εναρκτήρια ομιλία στη Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση αφιερωμένη στον Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Θεσσαλονίκη, 10-12 Μαΐου 1990), στον τόμο *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων*, Πα-

ρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 13-20.

⁷ Πρβλ. με όσα επισημαίνω στη βιβλιοκρισία του τόμου *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων*, περ. *Ελληνικά*, τ. 47 (1997) 2, σ. 433. Και Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Η συγκριτική μέθοδος στο έργο του Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑ», *Σύγκριση/Comparison*, τ. 6, Ιούν. 1995, σ. 110-121.

γηση με παραμυθική προέλευση», εφαρμόζοντας τη «μορφική» μέθοδο του Vladimir Propp.⁸ Αργότερα, από το 1981 και μετά, πειραματίζεται σε κείμενα της δημόδους γραμματείας, σε άλλα νεοελληνικά κείμενα (π.χ. «Έρωτας στα Χιόνια» του Παπαδιαμάντη) και σε ποιήματα (π.χ. «Λέξεις» του Εμπειρικού) με τις μεθοδολογικές προτάσεις του C. Bremont και A.-J. Greimas.⁹ Από τους κύριους εισηγητές της “δομικής και σημειολογικής θεωρίας” στην Ελλάδα, ο Ερωτοσθένης Γ. Καψωμένος, ανέπτυξε πολύπλευρη δραστηριότητα τόσο σε καθαρά ακαδημαϊκό επίπεδο (στη Φιλοσοφική Σχολή του Παν/μίου Ιωαννίνων) όσο και εξω-ακαδημαϊκό, στο πλαίσιο επιστημονικών Εταιρειών.¹⁰ Σε γενικές γραμμές, εκφράστηκαν οι τάσεις που γνώρισαν κυρίως όσοι σπούδασαν σε ξένα Πανεπιστήμια, μετά τη δεκαετία του 1970. Γύρω στο 1980, αρχίζει να γίνεται χρήση εννοιών, όπως η *διακειμενικότητα* και η *αισθητική της πρόσληψης*, καινοτομίες που έθεσαν σε νέες βάσεις τις συγκριτολογικές έρευνες.¹¹

Στην Ελλάδα, από τους πρώτους που δίδαξαν μέσα στο θεσμικό πλαίσιο του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, φορέα που άνοιξε τις πύλες του στη Συγκριτική Φιλολογία, ήταν ο Εμμανουήλ Κριαράς:

«Λίγα χρόνια μετά την καθηγεσία μου στη Θεσσαλονίκη, εννοώ τα χρόνια μετά το 1950, άρχισα να αισθάνομαι την ανάγκη να δημιουργηθεί στο Ινστιτούτο ξένων γλωσσών και φιλολογιών, προσαρτημένο τότε στη Φιλοσοφική Σχολή, μάθημα που θα παρείχε στους φοιτητές κάποια γενική ενημέρωση στην ιστορία των νεότερων ευρωπαϊκών λογοτεχνιών και την αμοι-

⁸ Γιώργος ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Κριτική έκδοση της Ιστορίας Πτωχολέοντος*. Θέματα Υστεροβυζαντινής και Μεταβυζαντινής Λογοτεχνίας, Διδασκτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1978.

⁹ Βλ. την εμπειριστατωμένη μελέτη του «Ελληνικές τύχες της *Μορφολογίας του Παραμυθιού*», επίμετρο στον τόμο Β.Γ. ΠΡΟΠ, *Μορφολογία του Παραμυθιού. Η Διαμάχη με τον Κλωντ Λεβί-Στρως και άλλα κείμενα*. Μετάφραση: Αριστέα ΠΑΡΙΣΗ, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1987, σ. 331-368.

¹⁰ Από την πλούσια εργογραφία του Ερωτ. Καψωμένου, με έμφαση σε ζητήματα θεωρίας της λογοτεχνίας, συγκρατώ το *Κώδικες και σημασίες* (Αρσενίδης, Αθήνα 1990), όπου επιχειρεί και μία επισκόπηση των σημειολογικών ερευνών στην Ελλάδα.

¹¹ Zacharias I. SIAFLÉKIS, «La présence de la Littérature Comparée en Grèce», *Comparative Literature Worldwide: Issues and Methods La Littérature Comparée dans le Monde: Questions et Méthodes*, σ. 255.

βαία σχέση τους. Η πρότασή μου για τη δημιουργία σχετικού μαθήματος έγινε δεκτή από τη Σχολή και το Υπουργείο Παιδείας (1957) και η διδασκαλία του ανατέθηκε σ' [εμένα]».¹²

Ο Εμμ. Κριαράς μαθήτευσε κοντά στον Jean-Marie Carré, στον Paul Van Tieghem στη Σορβόννη και παρακολούθησε τον Paul Hazard στο Collège de France. Ύστερα από νέα πρόταση του Κριαρά, δημιουργήθηκε, σύμφωνα με το γαλλικό πρότυπο έκτακτη αυτοτελής έδρα «Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας της Νεώτερης Ευρώπης», στην οποία δίδαξε έως τη βίαιη απομάκρυνσή του από το Πανεπιστήμιο, με απόφαση της στρατιωτικής χούντας τον Ιανουάριο του 1968. Έχει ενδιαφέρον να συμπληρώσουμε για την ιστορία πως για την έδρα αυτή προορίζαν, με πρότασή τους ο Λίνος Πολίτης και ο Εμμ. Κριαράς, τον Κ.Θ. Δημαρά, ευοίωνη πορεία που ανέκοψε βίαια η ανατροπή του καθεστώτος. Εδώ θα διδάξει για την περίοδο 1975 με 1984 ο Άλκης Αγγέλου, του οποίου το πλούσιο έργο στον τομέα της ιστορίας των ιδεών είναι νομίζω γνωστό σε όλους μας.¹³ Σήμερα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης διδάσκεται στον Τομέα των Νέων Ελληνικών Σπουδών συστηματικά η Συγκριτική Γραμματολογία, με έμφαση στην Συγκριτική ποιητική και τη Θεωρία της λογοτεχνίας (Λίζυ Τσιριμώκου, Μιχ. Χρυσανθόπουλος, Μίλτος Πεχλιβάνος) και έχει εισαχθεί στο Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας (Συγκριτική Φιλολογία και Θεωρία της Λογοτεχνίας, Ζ.Ι. Σιαφλέκης,¹⁴ Γ. Φρέρης) ενώ Θεωρία της Λογοτεχνίας δίδασκε και η Ζωή Σαμαρά.¹⁵

Ωστόσο, θα ήθελα να μεταφερθούμε για λίγο στο πνευματικό κλίμα της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών: εδώ έχουμε να προβούμε σε ενδιαφέρουσες επισημάνσεις. Η συνάδελφος Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού εισήγαγε ανεπίσημα

¹² Εμμανουήλ ΚΡΙΑΡΑΣ, «Αναμνήσεις και βιώματα από την προϊστορία της Συγκριτικής Γραμματολογίας στον τόπο μας», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας. Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες*, Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 39-47, για το παράθεμα βλ. σ. 44-45.

¹³ Περιστασιακά δίδαξε το αντικείμενο της Σ.Φ.

και ο καθηγητής Φιλοσοφίας Γ. Μουρέλος (από πληροφορία Ζ.Ι. Σιαφλέκη).

¹⁴ Ως την εκλογή του στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον Οκτώβριο του 2002.

¹⁵ Η κυρία Ζωή Σαμαρά που δημιούργησε με το διδακτικό και συγγραφικό της έργο της πολλούς μαθητές είναι πλέον Ομότιμη Καθηγήτρια του ΑΠΘ.

το μάθημα της Συγκριτικής Φιλολογίας ήδη από το ακαδημαϊκό έτος 1972-1973, διδάσκοντας ειδικότερα Εισαγωγή στη Συγκριτική Γραμματολογία, Θεωρία της Λογοτεχνίας και Συγκριτική Ποιητική ενώ, γύρω στο 1980, το μάθημα πήρε επίσημο χαρακτήρα με τη σύμφωνη γνώμη του Τομέα Νεοελληνικής Φιλολογίας.¹⁶ Προτείνοντας μια τομή στη διδασκαλία της λογοτεχνίας, εισηγήθηκε την αποτελεσματικότητα που θα είχε η συγκριτική ανάγνωση των κειμένων στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση.¹⁷ Για τη χρησιμότητα του εγχειρήματος, είναι αρκετό να θυμίσουμε πως σε μια χώρα με πλούσιο παρελθόν στον συγκριτισμό και κατάλληλη υποδομή, όπως είναι η Γαλλία, αυτό αποτελεί ήδη πραγματικότητα που έχει κατακτηθεί προ πολλού.¹⁸ Σήμερα το αντικείμενο διδάσκεται στο Τμήμα Φιλολογίας από τον Βαγγέλη Αθανασόπουλο, την Άννα Τζούμα και τον Ζ.Ι. Σιαφλέκη. Έχει επίσης εισαχθεί σε άλλα τμήματα της Φιλοσοφικής Σχολής: στο Τμήμα Γαλλικών Σπουδών (*Littérature française et comparée*) από την Ιωάννα Κωνσταντουλάκη-Χάντζου, στο Τμήμα Αγγλικών Σπουδών (*American and Comparative Literature*) από την Μαίρη Κουτσουδάκη, και πιο πρόσφατα στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών (Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας) από τον Νάσο Βαγενά. Ας προσθέσουμε ορισμένα μαθήματα που διδάσκονται στο νεοσύστατο Τμήμα ξένων πολιτισμών (Ιταλική Λογοτεχνία) από τον Γεράσιμο Γ. Ζώρα, όπου έχουμε και τη διδασκαλία της Ισπανικής και Συγκριτικής Φιλολογίας από την Ευθυμία Πανδη-Παυλάκη. Νομίζω πως είναι χρήσιμο να προσθέσω πως η διδάσκουσα το μάθημα της αραβολογίας (Εισαγωγή στον αραβικό πολιτισμό, Στοιχεία αραβικής λογοτεχνίας) Ελένη Κονδύλη έχει προβεί στη διδακτορική της διατριβή σε συγκριτική λεξικογραφική και φιλολογική ανάλυση της βυζαντινής μετάφρασης του *Στεφανίτη και Ιχνηλάτη* (11ος αι.) με το αραβι-

¹⁶ Ελένη ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ, *Υπόμνημα. Βιογραφικό σημείωμα, σπονδές, διδακτικό και ερευνητικό έργο, επιστημονικές δραστηριότητες, δημοσιεύματα*, Αθήνα, Φεβρουάριος 1994, σ. 9. Εξάλλου σαφή διδακτικό και εισαγωγικό χαρακτήρα έχει το εγχειρίδιο που εκδίδει το 1981 με τίτλο, *Η Συγκριτική Φιλολογία. Χώρος, σκοπός και μέθοδοι έρευνας*, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1981.

¹⁷ Ελένη ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ, «Σύγκριση:

Ένας γόνιμος τρόπος διδασκαλίας της λογοτεχνίας στο Λύκειο», *Νέα Παιδεία*, αρ. 58 (Χειμώνας 1990), σ. 118-124.

¹⁸ Yves CHEVREL, «Littérature (Générale) et Comparée: La situation de la France», *Comparative Literature Worldwide: Issues and Methods / La Littérature Comparée dans le Monde: Questions et Méthodes*, σ. 53-79, κυρίως σ. 55.

κό του πρωτότυπο *Kalila wa-Dimna*,¹⁹ έργο το οποίο έτυχε μιας μακράς και περίπλοκης πορείας στη μεταγενέστερη ευρωπαϊκή παιδεία.

Στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, όπου δίδαξε ο Γιώργος Βελουδής «Νεοελληνική και Συγκριτική Γραμματολογία», στα πρώτα χρόνια της ακαδημαϊκής του σταδιοδρομίας ο Ζ.Ι. Σιαφλέκης δίδαξε το αντικείμενο της Συγκριτικής Φιλολογίας. Επίσης, στο Πανεπιστήμιο της Κύπρου ο Δημήτρης Αγγελάτος διδάσκει Θεωρία της Λογοτεχνίας και Συγκριτική Φιλολογία. Στον ευρύτερο ορίζοντα των διαπολιτισμικών σχέσεων που διαπερνούν τη Συγκριτική Γραμματολογία πρέπει να συμπεριλάβουμε και το γνωστικό αντικείμενο της μεταφρασεολογίας (Σχολή Διεομηνείας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο). Το μάθημα της Ερμηνευτικής και Θεωρίας της Λογοτεχνίας δίδαξε στο Παν/μιο Πατρών (Τμήμα Θεατρικών Σπουδών) η Αικατερίνη Καλέρη ως την εκλογή της στο Τμήμα Φιλοσοφίας του ίδιου Πανεπιστημίου, όπου η υπογράφοσα είχε εισαγάγει στο μάθημα της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου (1995-2000), τις απαραίτητες ως προς το αντικείμενο συγκριτικές θεωρήσεις, που οδηγούσαν προς μια συγκριτική ιστορία του θεάτρου. Ανάλογα μαθήματα θεωρίας της λογοτεχνίας και συγκριτικής γραμματολογίας έχουν πλέον εισαχθεί είτε αυτοτελώς είτε ως τμήματα της ιστορίας της λογοτεχνίας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης και στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Η αύξηση του ενδιαφέροντος για ειδίκευση στον τομέα της Συγκριτικής Φιλολογίας αποτυπώνεται και στην πολιτική των κρατικών υποτροφιών. Το ΙΚΥ αρχίζει να χορηγεί με κάπως συστηματικό τρόπο υποτροφίες σε νέους πτυχιούχους για μεταπτυχιακές σπουδές και εκπόνηση διδακτορικών διατριβών τη δεκαετία 1970 με 1980.

Πριν περάσουμε στις μεγάλες κατηγορίες συγκριτολογικών μελετών, θα ήθελα να σταθούμε για λίγο ακόμη στο θεσμικό επίπεδο, όπου θα ανακαλύψουμε πρώιμα και ανακόλουθα σχήματα. Εάν για την ακαδημαϊκή ζωή, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κατέχει το προβάδισμα, σ' ό,τι αφορά την ερευνητική ζωή του τόπου, ο πρωτοποριακός για την εποχή του

¹⁹ Hélène CONDYLIS-BASSOUKOS, *Στεφανίτης και Ιχνηλάτης: traduction grecque (XIe s.) du livre Kalila wa-Dimna de Ibn-Al-Mukaffa' (VIII s.)*.

Étude lexicographique et littéraire, Peeters, Leuven 1997.

(1960) σχεδιασμός του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. οφείλεται στην προσωπικότητα, στην έμπνευση και στις επιδιώξεις του Κ.Θ. Δημαρά, ιδρυτή και πρώτου Διευθυντή του. Είχα την ευκαιρία να επισημάνω και άλλοτε πως ο Κ.Θ. Δημαράς, γνωρίζοντας εγκαίρως και σε βάθος τις μεθόδους της Συγκριτικής Φιλολογίας, μέσα από τις θεωρητικές αντιλήψεις και τις εφαρμογές της γαλλικής σχολής, της *histoire littéraire*, υιοθέτησε πλήρως τα εργαλεία του συγκριτισμού. Όταν έθεσε λοιπόν τις άμεσες προτεραιότητες της νεοελληνικής επιστήμης στο πλαίσιο των ερευνητικών συλλογικών εργασιών του ΚΝΕ, δεν έκανε τίποτε άλλο κατά τη γνώμη μου παρά να προβάλλει τα ώριμα αιτήματα εκπόνησης έργων υποδομής και να προσανατολίσει σε μεγάλες θεματολογικές κατευθύνσεις, με τον τρόπο που όλα αυτά καταγράφονται και κατηγοριοποιούνται στα κλασικά εγχειρίδια Συγκριτικής Γραμματολογίας.²⁰ Έδωσε άμεση προτεραιότητα στα βιβλιογραφικά εγχειρίδια και τα χρονολόγια,²¹ στη μελέτη και αποτίμηση των μεταφράσεων και στον περιοδικό τύπο (εφημερίδες, περιοδικά), που συνιστούν ενεργητικά διάμεσα, αποτελούν τους κρίκους στην κίνηση των ιδεών. Επιδεικνύει συστηματικό ενδιαφέρον για τη μελέτη ακριβώς των φορέων (agents) νέων ιδεών: το άτομο και το περιβάλλον του (milieu), οι τρόποι επικοινωνίας, όπως είναι ο δείκτης γλωσσομάθειας, τα συλλογικά σώματα (collectivités), εστίες παιδείας, σχολεία, βιβλιοθήκες, ακαδημαϊκοί θεσμοί, τα λογοτεχνικά και πολιτισμικά δάνεια, η διαμόρφωση της εικόνας και της ψυχολογίας ενός λαού. Και από κοντά η κλασική προσέγγιση της τύχης (fortune), της πρόσληψης των ξένων συγγραφέων και του έργου τους στην ελληνική παιδεία (το κλασικό δηλαδή σχήμα X και Y).²² Πού είναι το ανακόλουθο; Μα στο γεγονός πως οι κατοπινές συγκυρίες μετατόπισαν τον ζωτικό πυρήνα των ενδιαφερόντων του ΚΝΕ προς τον χώρο της ιστορίας και όχι κατ' ανάγκην της συγκριτικής ιστορίας. Ωστόσο τα σχήματα στα οποία ανα-

²⁰ Παράπεμπω στην κοινή έκδοση των P. BRUNEL, Cl. PICHOS, A.-M. ROUSSEAU, *Qu'est-ce que la littérature comparée?* Armand Colin, Παρίσι 1983. Βλ. τώρα την ελληνική μετάφραση *Τι είναι η Συγκριτική Γραμματολογία*; Πρόλογος-Μετάφραση-Σημειώσεις: Δημήτρης ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1997.

²¹ Πρβλ. με Gustave LANSON, *Manuel bibliographique de la littérature française*, τελευταία έκδοση, 1931, και με Paul VAN TIEGHEM, *Répertoire chronologique des littératures modernes de la Renaissance à nos jours*, 1937.

²² Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Η συγκριτική μέθοδος στο έργο του Κ.Θ. Δημαρά», ό.π.

φέροθηκα συνθέτουν ακόμη και σήμερα πολλά από τα ερευνητικά προγράμματα και έργα του προς μια κατεύθυνση συγκριτικής αναπότρεπτα ιστορίας της παιδείας: *Εστίες παιδείας, βιβλιοθήκες, Περιοδικός τύπος, Περιηγητική φιλολογία, Γλωσσομάθεια και πολιτισμικές επαφές: ο Ελληνισμός μεταξύ Ανατολής και Δύσης, Νεοελληνικές Μεταφράσεις*. Τα παραπάνω θέματα γίνονται τώρα αντικείμενα νέων προσεγγίσεων· για παράδειγμα, η περιηγητική φιλολογία εξετάζεται πια, εκτός από την παραδοσιακή της διάσταση, ως ιστορικό δηλαδή τεκμήριο, τόσο ως γραμματολογικό είδος όσο και ως φορέας ιδεών, στοιχείο ετερότητας και τεκμήριο πολιτισμικής μνήμης ή ακόμη οι μεταφράσεις εξετάζονται ως προϊόντα διαπολιτισμικότητας, αποκρυστάλλωσης νέων ιδεολογικών και αισθητικών τάσεων και ανατροφοδότησης της εθνικής παιδείας.²³

Η στροφή του Κ.Θ. Δημαρά προς την *ιστορία των ιδεών*, επιλογή που ανταποκρινόταν στην ευρύτερη αισθητική και φιλοσοφική του παιδεία δημιούργησε σχολή, αφού προσανατόλισε πολλούς συνεργάτες του και μεταγενέστερους ερευνητές προς αυτόν τον τομέα, θα έλεγα με έναν εμπειρικό τρόπο· και εδώ ασφαλώς πρέπει να εξαιρέσουμε περιπτώσεις όπως του Άλκη Αγγέλου, που μας έδωσε στοχαστικές, συγκριτικές μελέτες για τον 18ο και 19ο αι. Ένα νέο ανακόλουθο σχήμα προκύπτει δηλαδή: ενώ τα επιτεύγματα των προσεγγίσεων τους παραμένουν σημαντικά, δεν συνδέονται άμεσα και πολύ περισσότερο ενσυνείδητα με τον κορμό της συγκριτικής επιστήμης. Ως προς τη συμβολή τους στην ιστορία των ιδεών πρέπει ωστόσο να ξεχωρίσουν αφενός μεν η πλούσια παραγωγή της Ρωξάνης Δ. Αργυροπούλου, εστιασμένη στον χώρο της νεοελληνικής φιλοσοφίας (βλ. για παράδειγμα τη διδακτορική της διατριβή, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του 18ου αι.*, Αθήνα, 1983, β' έκδοση 2003) και αφετέρου οι συγκροτημένες συμβολές της Αικατερίνης Κουμαριανού (τύπος, προσωπογραφικές μελέτες, περιηγητισμός, κ.λπ.). Από τις λίγες εξαιρέσεις του ευρύτερου αυτού χώρου, ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης,

²³ Βλ. «Προγράμματα του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών. [Εμμ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, Βίκυ ΠΑΤΣΙΟΥ], *Γλωσσομάθεια και πολιτισμικές επαφές. Ο Ελληνισμός μεταξύ Ανατολής και Δύσης (16ος-19ος αι.)*. Δεδομένα και

προοπτικές της έρευνας», *Ενημερωτικό Δελτίο*, τ. 3, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, Ιούνιος 1991, σ. 1-8. Και [Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ], «Νεοελληνικές Μεταφράσεις», *Ενημερωτικό Δελτίο 21*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, Ιούν. 1998, σ. 24.

σημαντικός μελετητής των πολιτικών και κοινωνικών ιδεών του 18ου και 19ου αιώνα, υιοθετεί την συγκριτική προσέγγιση και εκφράζει στα γραπτά του θεωρητικές και μεθοδολογικές ανησυχίες.²⁴

Ως προς τη θεματολογία, μια γενική επισκόπηση του πεδίου μάς επιτρέπει να διακρίνουμε τις μεγαλύτερες πυκνώσεις σε συγκρίσεις μεταξύ των Νεότερων Λογοτεχνιών και κυρίως σε συνάρτηση με τη Δύση. Δεν είναι της ώρας να εξηγήσουμε τις ιστορικές συνθήκες που επέβαλαν μια μονοσήμαντη πορεία, που εγγράφει το σύνολο σχεδόν των ερευνών στις επαφές με τη Δύση, και πολύ περισσότερο αφού όλοι γνωρίζουμε πως και αυτές οι πρωτοβουλίες αποτελούσαν τολμηρές πράξεις και ήσαν απαραίτητες. Επισημαίνω αυτά τα δύο στοιχεία γιατί μια γραμματεία όπως είναι η ελληνική με τη διαχρονική της οντότητα νομίζω πως πρέπει να προκαλέσει συγκριτικές εφαρμογές σε όλο της το φάσμα.²⁵ Από την άλλη, ως γεφύρι πολιτισμών, σημείο συνάντησης της Ανατολής και της Δύσης αλλά και όμορη με τον σλαβικό κόσμο, έπρεπε να είναι περισσότερο ευαίσθητοποιημένη και προς αυτούς τους χώρους.²⁶ Ως προς τις διαβαλκανικές πνευματικές σχέσεις, τους διαύλους επικοινωνίας και

²⁴ Πασχάλης Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «Συγκριτικές προσεγγίσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, ΟΜΕΔ, Αθήνα 1995, σ. 567-577. Βλ. επίσης τη μονογραφία του για τον Ιώσηπο Μοισιόδακα (Πασχάλης Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Ιώσηπος Μοισιόδας. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, α' έκδοση 1985), όπου ασχολείται π.χ. με το ζήτημα της Διαμάχης Αρχαίων και Νεωτέρων και την εισδοχή του στην ελληνική παιδεία, ή ακόμη την ευρεία του σύνθεση για τις πολιτικές και κοινωνικές ιδέες του Διαφωτισμού (*Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες. Μετάφραση Στέλλα ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, α' έκδοση 1996).

²⁵ Αισιόδοξο δείγμα αποτελούν ορισμένες συ-

γκριτικές μελέτες σε εξέλιξη, όπως π.χ. διδακτορική διατριβή για τον Όμηρο και την πρόσληψή του από τη ρομαντική γερμανική κριτική του 19ου αι., η οποία εκπονείται στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης (βλ. πλέον Georges Jean VARSOS, *The Persistence of the Homeric Question*. Thèse de doctorat ès Lettres, Université de Genève, Ιούλιος 2002).

²⁶ Βλ. για παράδειγμα τη μελέτη του Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ, *Η ιδέα του εθνικού θεάτρου στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα. Ιστορική τραγωδία και κοινωνιοκριτική κωμωδία στις λογοτεχνίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης*, Πλέθρον, Αθήνα 1993. Στον τομέα της ιστορίας των ιδεών, βλ. την προσέγγιση του Πασχάλη Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, «Balkan mentality: history, legend, imagination», *Nations and Nationalism*, 2(2) 1996, σ. 163-191.

τις αλληλεπιδράσεις, δεν λείπουν βεβαίως σημαντικές εργασίες και μονογραφίες, τις οποίες οφείλουμε κυρίως σε γνωστούς ρουμάνους και βούλγαρους νεοελληνιστές²⁷ ενώ σχετικά με το μεγάλο κεφάλαιο της ρωσικής γραμματείας, οι στοχαστικές συγκριτολογικές προσεγγίσεις της Σόνιας Ιλίνσκαγια-Αλεξανδροπούλου είναι πολύτιμες.

Για να ξαναγυρίσουμε λοιπόν στην προηγούμενη σκέψη, σε τρεις περιόδους, σε τρία μεγάλα αισθητικά ρεύματα, στην όψιμη Αναγέννηση και το Μπαρόκ, στον Διαφωτισμό και τον Ρομαντισμό, νομίζω, πως έριξε έμπρακτα το κύριο βάρος της η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα. Η πρώτη αναφορά είναι σαφής: ο βενετοκρατούμενος ελληνισμός και η κρητική άνθηση, προκάλεσαν με τη συσώρευση και τη μίμηση των δυτικών, κυρίως των ιταλικών προτύπων, ζωτικό και πλούσιο ενδιαφέρον, που αγκάλιασε μάλιστα ένα ευρύτατο φάσμα εκδηλώσεων, από τον καθαρά λογοτεχνικό λόγο, στις εκφάνσεις της καλλιτεχνικής και κοινωνικής ζωής, όπως είναι το θέατρο (το οποίο απασχόλησε και ως θέαμα), και οι καλές τέχνες (ζωγραφική, αρχιτεκτονική). Δεν θα αναφερθώ στην πολύ πλούσια βιβλιογραφία επί του θέματος και στις σημαντικές συμβολές γνωστών ιταλών νεοελληνιστών και ελλήνων ειδικών, όπως είναι ο Στυλιανός Αλεξίου, ο Σπύρος Α. Ευαγγελάτος, ο Βάλτερ Πούχνερ, και πολλοί άλλοι. Θα μνημονεύσω μόνον, σε ένα άλλο ερμηνευτικό πλαίσιο, τις πρωτοποριακές για την εποχή τους εργασίες του πρόσφατα χαμένου Ν.Μ. Παναγιωτάκη για την ύπαρξη των αναγεννησιακών Ακαδημιών στην Κρήτη και τις συστοιχίες τους με τις Ιταλικές.²⁸

Ο Διαφωτισμός και ο Ρομαντισμός ως πεδία εφαρμογής συγκριτολογικών ερευνών, θα έλεγα πως οφείλουν ένα σημαντικό μέρος της ζωτικότητάς τους στον δρόμο που άνοιξαν μελετητές όπως ο Κ.Θ. Δημαράς (βλ. τις κλασικές πια συναγωγές μελετών του: *La Grèce au temps des Lumières, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Ελληνικός Ρομαντισμός*). Ωστόσο, πολλά έχουν ακόμη να γίνουν σ' αυτόν τον τομέα. Για να φέρω ένα παράδειγμα, πρόσφατα ο γνωστός ρουμάνος

²⁷ Αρκετά στοιχεία παρέχω στην εργασία μου, «Identité et diversité culturelle: Le mouvement des traductions dans le Sud-Est de l'Europe (XVIIe siècle-début du XIXe)», *Σύγκριση/Comparaison*, τχ. 9, Αθήνα, 1998, σ. 71-91, ιδίως

στο κεφάλαιο: "La langue grecque en tant qu'intermédiaire culturel".

²⁸ Ν.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Ιταλικές Ακαδημίες και Θέατρο. Οι Stravaganti του Χάνδακα», *Θέατρο* 27-28 (1966), σ. 39-51.

νος μελετητής Paul Cornea²⁹ μου έθεσε το ερώτημα εάν έχει ξετασθεί το θέμα του προρομαντισμού στην ελληνική παιδεία: ομολογώ πως αισθάνθηκα αμήχανη όταν του είπα τις πενιχρές πληροφορίες που υπάρχουν δημοσιευμένες.³⁰ Το επίπεδο των σημερινών γνώσεων μας επιτρέπει ωστόσο να επιχειρήσουμε πιο τολμηρές και πιο συνθετικές απόπειρες. Είναι ενδιαφέρον να επισημάσουμε πως τα τελευταία χρόνια μελετητές, όπως ο Γιώργος Κεχαγιόγλου προσανατολίζουν τις έρευνές τους στη διαμόρφωση των σύγχρονων αφηγηματικών ειδών και στους διαύλους επικοινωνίας με την αραβική γραμματεία, στις μεταφραστικές διαδρομές (αυτό είναι ένα πεδίο έρευνας που με απασχολεί και προσωπικά) μέσα από το χειρόγραφο και το έντυπο ανάγνωσμα και στον διαμεσολαβητικό ρόλο που έπαιξαν αυτά τα είδη στον χώρο της Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης.³¹ Έχουν ολοκληρωθεί έρευνες για το θέατρο του Διαφωτισμού και τις αισθητικές του μεταμορφώσεις (μελέτη των δραματικών ειδών),³² για

²⁹ Παρόλες τις σοβαρές δυσκολίες που συνάντησε η συγκριτική φιλολογία στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης λόγω της ιδεολογικής δυσπιστίας που εξέφρασε η πολιτική εξουσία, ο Paul CORNEA («La littérature comparée en Roumanie», *Comparative Literature Worldwide: Issues and Methods / La Littérature Comparée dans le Monde: Questions et Méthodes*, δ.π., σ. 99-137), προβαίνει σε έναν διεξοδικό απολογισμό των αντίστοιχων ερευνών που έχουν συντελεστεί στη Ρουμανία.

³⁰ Συγκεντρωμένες ως επί το πλείστον στον τόμο *Ελληνικός Ρομαντισμός* του Κ.Θ. Δημαρά. Αντιθέτως, μπορεί κανείς να αναφερθεί ενδεικτικά στην ενδιαφέρουσα μονογραφία του Mircea ANGHIELESCU, *Peromanismul Românesc (rîndă la 1840)*, Editura Minerva, Βουκουρεστί 1971.

³¹ Εκτός από την πληθώρα των σχετικών με το θέμα δημοσιευμάτων του (ενδεικτικά και μόνον: «Νεοελληνική αφηγηματική λογοτεχνία και ξένες παραδόσεις. Η ποιιλία των "ανατολικών" και "δυτικών" συμβόλων κατά τον 18ο αιώνα», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου της Ελληνικής*

Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, δ.π., σ. 67-83· «Ένας Οθωμανός Αίσιπος στην αυλή των Μαυροκορδάτων: οι πρώτες σωζόμενες χειρόγραφες ελληνικές μεταφράσεις του *Νασρεντίν Χότζα*», *Όψεις της λαϊκής και της λόγιας νεοελληνικής λογοτεχνίας. 5η Επιστημονική Συνάντηση αφιερωμένη στον Γιάννη Αποστολάκη (Θεσσαλονίκη, 14-16 Μαΐου 1992)*, ΑΠΘ, Επιστημονική Επιτερίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 161-187· «Το πρότυπο της νεοελληνικής μετάφρασης της *Αργενίδος του Ιωάννου Βαρκλαίου* (John Barclay, *Argenis*) και τα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα του μπαρόκ: Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ελληνικά*, τχ. 47(1997)1, σ. 133-143), πρβλ. με τις συμβολές του σε προηγούμενα τεύχη της *Σύγκρισης* καθώς και τη δική μου συμβολή στο τελευταίο τεύχος *Σύγκριση / Comparaison*, τχ. 9(1998).

³² Ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στο Anna TABAKI, *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation. Ses composantes idéologiques, sociales et esthétiques*, Παρίσι, EHESS, 1995. Της ίδιας, *Η Νεοελληνική Δραματολογία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος -19ος αι). Μια συγκριτι-*

τη γένεση του μυθιστορήματος,³³ για τη διαμόρφωση του πεζού ποιήματος³⁴ και τίθενται προς έρευνα λογοτεχνικά είδη, όπως ο προσωπικός λόγος και η αυτοβιογραφία,³⁵ η καθαρή ποίηση της περιόδου 1833-1933,³⁶ ζητήματα συγκριτικής μετρικής, ιδίως από τον Ευριπίδη Γαραντούδη³⁷ καθώς και ζητήματα νεοελληνικής αισθητικής.³⁸ Ο 19ος αιώνας είναι αρκετά ευνοημένος στις μέρες μας αφού διατηρεί αμείωτο το ενδιαφέρον όσων έχουν ασχοληθεί δημιουργικά με αυτόν και προσελκύει ολοένα και άλλους ερευνητές. Εδώ, εκτός από τις πολλές και καλές εργασίες που αναφέρονται σε μείζονες δημιουργούς και διερευνούν με κλασικό τρόπο πηγές και επιδράσεις³⁹ ή εφαρμόζουν, σε μικρότερο ποσοστό βεβαίως, διακειμενικές αναγνώσεις, θα έβλεπα μια αυξανόμενη ροπή προς τη διερεύνηση του αφηγηματικού λόγου και του μυθιστορήματος⁴⁰ ενώ αρχίζει να εκδηλώνεται πιο συστηματικό ενδιαφέρον για την παιδική λο-

κή προσέγγιση. Αθήνα, Εκδ. Αφοί Τολίδη, σειρά “Θεατρική Έρευνα 2”, 1993 (β' έκδοση Ergo, Αθήνα 2002).

³³ Στέση ΑΘΗΝΗ, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας, 18ος αι. - 1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και ξένες παραδόσεις στη θεωρία και την πράξη*, Διατριβή επί διδακτορία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2001.

³⁴ Άννα ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗ, *Το πεζό ποίημα στη νεοελληνική γραμματεία. Γενεαλογία, διαμόρφωση και εξέλιξη του είδους (από τις αρχές ως το 1930)* Διατριβή επί διδακτορία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2001.

³⁵ Rania POLYCHANDRIOTI, *Étude de l'écriture autobiographique, fondée sur des textes contemporains des femmes écrivains en Grèce et en France*, διδακτορική διατριβή, Paris III-Sorbonne Nouvelle, Παρίσι, 1990. Βλ. και τις πρόσφατες εργασίες της για τη διαμόρφωση του προσωπικού λόγου στην περίοδο του Διαφωτισμού.

³⁶ Άγορη ΓΚΡΕΚΟΥ, *Η καθαρή ποίηση στην Ελλάδα από τον Σολωμό στον Σεφέρη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.

³⁷ Ευριπίδης ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, *Αρχαία και νέα ελληνική Μετρική. Ιστορικό διάγραμμα μιας παρεξήγησης*. Εισαγωγή Massimo PERI, Quaderni 21, 1989. Του ίδιου, *Έρευνα στο Πολύτροπος Αρμόνία. Μετρική και ποιητική του Κάλβου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Στέγη Καλών Τεχνών και Γραμμάτων, Ηράκλειο 1995. Και τον συλλογικό τόμο *Νεοελληνικά Μετρικά*. Επιμέλεια Νάσος ΒΑΓΕΝΑΣ, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1991.

³⁸ Αθανασία ΓΛΥΚΟΦΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, *Νεοελληνική Αισθητική και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1989.

³⁹ Βλ. π.χ. τη διδακτορική διατριβή της Ελένης ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ, *Ο Κωστής Παλαμάς και ο γαλλικός Παρωσισμός*, 1976.

⁴⁰ Για τις απαρχές και την διαμόρφωση του είδους, πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις οφείλουμε στον Άλκη Αγγέλου. Βλ. π.χ. Άλκης ΑΓΓΕΛΟΥ (εκδ.), Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, Ερμής, Αθήνα 1989, Εισαγωγή του ίδιου, «Το διαφυγόν μυθιστόρημα», *Λόγου χάριν*, Καλοκαίρι 1995, σ. 15-39. Βλ. επίσης ενδεικτικά, Σοφία ΝΤΕΝΙΣΗ, *Το ελληνικό*

γοτεχνία - το βιβλίο για παιδιά⁴¹ και τη γυναικεία λογοτεχνία. Με αυτά που επισημαίνω δεν ανατρέπεται ασφαλώς η γενική εικόνα των συγκριτολογικών ερευνών που ρέπουν ακόμη προς τον κλασικό (και χρήσιμο) τύπο “ο Χ συγγραφέας στην Ελλάδα”,⁴² όπως επεσήμανε πρόσφατα και ο Ζ.Ι. Σιαφλέκης,⁴³ εάν μάλιστα μπολιαστούν και με άλλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις.⁴⁴ Είναι λοιπόν ορατή η μορφοποίηση νέων ενδιαφερόντων.

Για τον 20ό αιώνα θα μπορούσαμε δειγματοληπτικά και πάλι να αναφέρουμε γνωστές και σημαντικές εργασίες όπως για παράδειγμα τις επιδράσεις που δέχτηκε ο Καρωτάκης (Κ. Στεργιόπουλος, 1972), για την ποιητική του Γ. Σεφέρη (Νάσος Βαγενάς, 1979) για το ρεύμα του υπερρεαλισμού (Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Ζ.Ι. Σιαφλέκης). Αξίζει να σταθούμε στην έμφραση που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια σε εφαρμογές συγκριτικής θεατρολογίας (θεωρία της αισθητι-

ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880), Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1994· της ίδιας *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και δηγημάτων 1830-1880. Εισαγωγική μελέτη και καταγραφή*, Περίπλους, Αθήνα 1995· Henri TONNET, *Histoire du roman grec des origines à 1960*, L'Harmattan, Παρίσι 1996. Δείγματα μιας ανανεωμένης και πλούσιας σε εκφάνσεις προβληματικής περιέχει ο τόμος *Από τον “Λέανδρο” στον “Λουκή Λάρα”*. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880. Επιμέλεια: Νάσος ΒΑΓΕΝΑΣ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.

⁴¹ Βίκυ ΠΑΤΣΙΟΥ, *Η “Διάπλασις των παιδών” 1879-1922. Το πρότυπο και η συγκρότησή του*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995. Ως προς το προκαταρκτικό και συνάμα απαραίτητο σκέλος της καταγραφής, βλ. Κυριάκος ΝΤΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αι.*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1995. Τεκμήρια ενός ζωντανού προβληματισμού αποτελούν τα Πρακτικά δύο Συνεδρίων: πρώτον *Παιδική Λογοτεχνία. Θεωρία και Πράξη*. Επιμέλεια: Άννα ΚΑΤΣΙΚΗ-ΓΚΙΒΑΛΟΥ, Τόμος Α' και Β'. Καστανιώτης, Αθή-

να 1993, 1994. Ακολούθησε το Συνέδριο που διοργάνωσε το ΕΛΙΑ (Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, 9-10 Οκτ. 1996), *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αι.*, Σειρά: Παιδική Λογοτεχνία - Θεωρία - Μελέτη - Έρευνα, Καστανιώτης, Αθήνα 1997.

⁴² Βλ. ενδεικτικά Δέσποινα ΠΡΟΒΑΤΑ, *Victor Hugo en Grèce (1842-1902)*, Παρίσι, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 1994, ενώ έχουν ολοκληρωθεί ενδιαφέρουσες μεταπτυχιακές έρευνες, όπως λ.χ. για τον Αλέξανδρο Δουμά πατέρα· Θόδωρος ΚΑΤΣΙΚΑΡΟΣ, *La présence de l'œuvre théâtrale d'Alexandre Dumas père en Grèce et dans l'espace grec*, Mémoire de D.E.A., INALCO, Παρίσι 1995.

⁴³ Zacharias I. SIAFLÉKIS, «La présence de la Littérature Comparée en Grèce», *ό.π.*, σ. 256.

⁴⁴ Ωραίο παράδειγμα συγκερασμού προσφέρει η διδακτορική διατριβή της Αλεξάνδρας ΣΑΜΟΥΗΛ, *Ο βυθός του καθρέφτη. Ο André Gide και η ημερολογιακή μυθοπλασία στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1998.

κής της πρόσληψης-Jauss, κοινωνιολογικοί προβληματισμοί, σύνδεση με το θέατρο-θέαμα, την τηλεόραση και τον κινηματογράφο,⁴⁵ της σημειολογικής ερμηνείας του θεατρικού λόγου,⁴⁶ εφαρμογές του τύπου *φύλο/γένος και χρώμα*,⁴⁷ καθώς και θεωρητικές προβολές στην αρχαία ελληνική τραγωδία,⁴⁸ εφαρμογές του τύπου «η λογοτεχνία της πόλης»,⁴⁹ ή ακόμη αναζήτηση της ετερότητας, της εικόνας του άλλου. Ασφαλώς τίθενται και καθαρά θεωρητικά ζητήματα, όπως σε μελετήματα της Ζωής Σαμαρά, του Ζ.Ι. Σιαφλέκη, ή της Λίζυς Τσιριμώκου.⁵⁰

Στο επίκεντρο των σημερινών διαπολιτισμικών σχέσεων, κομβικό σημείο της ανανεωμένης Συγκριτικής Γραμματολογίας, είναι ασφαλώς ο χώρος των μεταφράσεων. Δεν είναι τυχαίο πως το τελευταίο κεφάλαιο της κριτικής και τολμηρής θεώρησης της Susan Bassnett για τις μετατοπίσεις της Συγκριτικής Γραμματολογίας, με τίτλο *“From Comparative Literature to Translation Studies”*, μας προτρέπει να οδηγηθούμε προς αυτόν τον πολυσύνθετο και πολλά υποσχόμενο τομέα. Και στην Ελλάδα διαγράφεται αυτή τη στιγμή μια δυναμική σε πλήρη εξέλιξη. Εκτός από τα προγράμματα καταγραφής (πολύτιμα για την τεκμηρίωση) έχουν διατυπωθεί και διατυπώνονται ολοένα με μεγαλύτερη πυκνότητα σοβαροί προβληματισμοί που οδηγούν προς την ιστορία και τη θεωρία της μετάφρασης.⁵¹ Επιτακτική παραμένει η ανάγκη θεωρητικής επεξε-

⁴⁵ Θόδωρος ΓΡΑΜΜΑΤΑΣ, *Fantasyland. Θέατρο για παιδιά και νεανικό κοινό*, Gutenberg, Αθήνα 1996· του ίδιου, *Θέατρο και Παιδεία*, Αθήνα 1997.

⁴⁶ Βλ. π.χ. Γιώργος Π. ΠΕΦΑΝΗΣ, *Το θέατρο και τα σύμβολα. Διαδικασίες συμβόλισης του δραματικού λόγου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, και Δημήτρης ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ, *Σημειολογικές προσεγγίσεις του θεατρικού φαινομένου. Θεωρία και κριτική ανάλυση της σύγχρονης θεατρικής πρακτικής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

⁴⁷ Σάββας ΠΑΤΣΑΛΙΑΔΗΣ, *Το “άλλο” θέατρο. Σπουδή στις φεμινιστικές και αфро-αμερικανικές δοκιμές*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1993.

⁴⁸ Του ίδιου, *(Εν)τάσεις και (Δια)στάσεις. Η Ελληνική Τραγωδία και η Θεωρία του Εικονιστού α.*, Gutenberg, Αθήνα 1997.

⁴⁹ Λίζυ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ, *Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης. Πόλεις της λογοτεχνίας*, Λωτός, Αθήνα 1988 (Εισαγωγική μελέτη και Ανθολόγιο).

⁵⁰ Ζωή ΣΑΜΑΡΑ, *Τα άδυστα του σημείου. Προοπτικές του θεατρικού κειμένου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002· Ζ.Ι. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ, *Συγκριτισμός και Ιστορία της Λογοτεχνίας* (1988) και πιο πρόσφατα *Η Εύθραστη αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*, Gutenberg, Αθήνα 1994· Λίζυ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ, *Εσωτερική ταχύτητα. Δοκίμια για τη λογοτεχνία*, Άγρα, Αθήνα 2000.

⁵¹ Νάσος ΒΑΓΕΝΑΣ, *Ποίηση και Μετάφραση*, Στιγμή, Αθήνα 1989· Β. ΚΟΥΤΣΙΒΙΤΗΣ, *Θεωρία της Μετάφρασης*, Αθήνα 1994· Μαρία ΤΣΟΥΤΣΟΥΡΑ, *Μετάφραση και Ερμηνευτική*, Έψι-

γασίας και σε επί μέρους είδη, σύνθετα και δισυπόστατα, όπως είναι λ.χ. η θεατρική μετάφραση.⁵² Σοβαρές εργασίες και προβληματισμοί αναπτύχθηκαν ως προς τη “μεταφρασεολογία” στο Κέντρο Λογοτεχνικής Μετάφρασης (Centre de Traduction Littéraire) του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών (IFA), τμήμα του οποίου απορροφήθηκε μετέπειτα στο ΕΚΕΜΕΛ υπό την αιγίδα του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου. Προβληματισμοί περιέχονται σε κείμενα γύρω από τη θεωρία της λογοτεχνίας και τη μετάφραση που δημοσιεύθηκαν στο βραχύβιο περιοδικό *Λόγος χάριν* (εκδ. Εστία), και βρίσκουν σήμερα στέγη σε περιοδικά, όπως η *Ποίηση* (εκδ. Νεφέλη) ή το πλέον εξειδικευμένο *Μετάφραση*.

Η παράλληλη ανάπτυξη και συνύπαρξη συναφών και συγκλινόντων ερευνητικών έργων και προγραμμάτων που προσδοκούν κατά τον ένα ή άλλο τρόπο να αποκωδικοποιήσουν την πολύπλοκη διαδικασία του μεταφραστικού πονήματος αλλά και να συνδυάσουν την τεχνολογική υποδομή με τη μελετητική εργασία αποτελούν ευοίωνα δείγματα: στο πλαίσιο τμήματος ερευνητικού προγράμματος του ΚΝΕ/ΕΙΕ που εξελίχθηκε μετέπειτα στο αυτοτελές έργο «Νεοελληνικές Μεταφράσεις», έχουν συγκροτηθεί *τράπεζες δεδομένων* σε Η/Υ, μέσα από τις οποίες αποτυπώνεται η ιστορία του μεταφραστικού εγχειρήματος από τον 15ο ως τον 19ο αι.⁵³ Παράλληλο ερευνητικό πρόγραμμα, το «Μεταφραστικό Λεξιλόγιο Λογοτεχνικών Βιβλίων Μεταφρασμένων στα Ελληνικά» (Ε.ΚΕ.ΒΙ., σε συνεργασία

λον, Αθήνα-Κέρκυρα 1997· Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης*, Θεσσαλονίκη 1998.

⁵² Βλ. σχετικά Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ, «Για μία θεωρία της θεατρικής μετάφρασης. Σύγχρονες σκέψεις και τοποθετήσεις και η εφαρμογή τους στις μεταφράσεις του αρχαίου δράματος, ιδίως στο νεοελληνικό», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τχ. Λ' (1992-1995), Αθήνα 1995, σ. 107-149.

⁵³ Έχει αναπτυχθεί παράλληλη δραστηριότητα που αγκαλιάζει τον τομέα των χειρογράφων μεταφράσεων ενώ, στο πλαίσιο του επιχορηγούμενου προγράμματος ΠΕΝΕΔ “Η αναζήτηση της εθνικής φυσιογνωμίας μέσα από ξε-

νόγλωσσα κείμενα: Μεταφράσεις, Περιηγητικά κείμενα, 19ος αι.”, μελετήθηκε επιλεκτικά ο περιοδικός τύπος του πρώτου μισού του 19ου αι. Πρβλ. με *Ενημερωτικό Δελτίο 21 ΚΝΕ/ΕΙΕ*, ό.π., σ. 25-27 και 64. Ως προς την ιστορική διάσταση του μεταφραστικού εγχειρήματος και την ερμηνεία του στο πλαίσιο της ιστορίας των ιδεών, με έμφαση στον 18ο αιώνα και τον αρχόμενο 19ο αιώνα, βλ. το β' μέρος του βιβλίου μου: *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογο επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Εργο, Αθήνα 2004, με τον γενικό τίτλο: «Το μεταφραστικό εγχείρημα ως διάλογος επικοινωνίας και διαπολιτισμικότητας» (σ. 77-179).

με το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών του Παν/μίου Πατρών), υπόσχεται την εντός ολίγου δημοσιοποίηση των αρχείων του μέσω του Internet.⁵⁴

Η ίδρυση της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, το 1987, συνέβαλε θετικά στην προώθηση των συγκριτολογικών ερευνών, ενθαρρύνοντας την καλλιέργεια και τη διατύπωση ενός καθαρά θεωρητικού προβληματισμού. Αυτό καθίσταται ήδη σαφές από τα περιεχόμενα του πρώτου τεύχους του περιοδικού της οργάνου *Σύγκριση/Comparaison*, που κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του 1989. Δημοσιεύονται οι εισηγήσεις της Πρώτης Ημερίδας που διοργάνωσε η νεοσύστατη τότε Εταιρεία, το Σάββατο 14 Μαΐου 1988 με θέμα: «Συγκριτική Γραμματολογία: αντικείμενο, όρια, μέθοδος». Μεταφέρω απλώς και μόνον τα περιεχόμενα: *Εισαγωγικά στην «Συγκριτική Γραμματολογία» και «Πρόσληψη και Επίδραση»* (Γ. Βελουδής), *«Επίδραση και Διακειμενικότητα στη συγκριτική έρευνα της λογοτεχνίας»* (Ζ. Ι. Σιαφλέκης), *«Η Θεματική και οι διαστάσεις της»* (Ιωάννα Κωνσταντουλάκη-Χάντζου), *«Συγκριτική Ποιητική»* (Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού), *«Η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα ως τη γενιά του '30»* (Νάσος Βαγενάς) και τέλος δύο εφαρμογές: *«Προς μία Συγκριτική Ποιητική: η περίπτωση των "μικτών" λογοτεχνικών ειδών. Η Γυναίκα της Ζάκνθος (1826-1833) του Δ. Σολωμού - Les Chants de Maldoror (1867-1870) του Lautréamont»* (Δημήτρης Αγγελάτος) και *«Επιδράσεις και συμπτώσεις στην πεζογραφία του Σπ. Πλασκοβίτη»* (Κώστας Στεργιόπουλος). Μπορεί πλέον να διαπιστώσει κανείς την απαραίτητη για τη ζωή και το μέλλον ενός περιοδικού κανονικότητα. Εκτός από τις ελληνικές συμμετοχές, το περιοδικό προσβλέπει και σε διεθνείς συνεργασίες. Φυλλομετρώντας το αναδύεται, νομίζω, ευκρινώς μια ευρεία θεματική με μεγάλες δυνατότητες εμπλουτισμού.

Δεύτερος σημαντικός σταθμός ήταν ασφαλώς η επιτυχής διοργάνωση του Πρώτου Διεθνούς Συνεδρίου στην Αθήνα, το 1991, με γενικό θέμα: *Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες. Επιδράσεις, Αναλογίες, Συγκλίσεις, Ιδι-*

⁵⁴ Ο επιστημονικός του υπεύθυνος καθηγητής Κ.Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ στον τόμο *Διασταυρώσεις. Μελέτες για τον ΙΘ' και Κ' αι.* Αθήνα, Εκδ. Χατζηνικολή, 1998, προβαίνει σε ποσοτικές κυρίως προσεγγίσεις και εκτιμήσεις του υλικού. Μια συγκροτημένη βιβλιογραφική καταγραφή, με ει-

δικό θεματικό άξονα, οφείλουμε επίσης στον Λευτέρη ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, *Λογοτεχνικές μεταφράσεις του Μείζονος Ελληνισμού. Μικρασιατικό-Αήντιος. Βιβλιογραφική Μελέτη*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 1998.

αιτερότητες. Το τίμησαν με την παρουσία τους η καθηγήτρια Maria-Alzira Seixo, ως Πρόεδρος του Εκτελεστικού Συμβουλίου της Διεθνούς Εταιρείας Συγκριτικής Φιλολογίας (AILC/ICLA) και ο καθηγητής Jacques Body, ως Πρόεδρος της Γαλλικής Εταιρείας. Οι ανακοινώσεις, οι παρεμβάσεις και οι συζητήσεις ανέδειξαν πολυμορφία ενδιαφερόντων που κάλυψε ένα ευρύτατο φάσμα, από τον Όμηρο, τις αρχαίες ανατολικές λογοτεχνίες και τα μεσαιωνικά έπη ως την λογοτεχνική γραφή του 20ού αι.

Το τρίτο, πιο τολμηρό βήμα της Ε.Ε.Γ.Σ.Γ., πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1998, με την σύγκληση του Εκτελεστικού Συμβουλίου της Διεθνούς Εταιρείας Συγκριτικής Φιλολογίας στην Αθήνα και τη διεξαγωγή του Β' Διεθνούς Συνεδρίου της με γενικό θέμα *Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος-20ός αι.* (Αθήνα, 8-11 Νοεμβρίου 1998, Ε.Ι.Ε.-Παν/μιο Αθηνών).⁵⁵ Επιτεύχθηκε ένα ουσιαστικό άνοιγμα προς τη διεθνή συγκριτολογική οικογένεια και έγινε σαφής, αισθητή η μικρή σε όγκο μα δυναμική παρουσία της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας.

Σήμερα, στην καμπή του 20ού αιώνα, υπάρχει πλέον στη χώρα μας το ανθρώπινο δυναμικό, πλειάδα επιστημόνων που εργάζονται είτε στον ακαδημαϊκό χώρο είτε σε ερευνητικά κέντρα. Υπάρχουν ακόμη πολλοί νέοι, κυρίως μεταπτυχιακοί φοιτητές, που προσανατολίζονται σε σπουδές συγκριτικής φιλολογίας και αναμετρούνται με τις νέες τάσεις. Κλείνοντας λοιπόν την εισήγησή μου, νομίζω πως μπορώ να διαπιστώσω με αισιοδοξία, αξιολογώντας τα πεπραγμένα αλλά κυρίως αναμένοντας τις νέες διαθέσιμότητες, πως ναι, τείνουμε να φθάσουμε στην ηλικία της ωριμότητας.

⁵⁵ Το Συνέδριο, στο οποίο συμμετείχαν με ανακοίνωση περισσότεροι από 80 σύνεδροι, Έλληνες και ξένοι απ' όλες τις ηπείρους, αφηρώθηκε σε τέσσερις θεματικές ενότητες: α. «Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις», β. «Ιστορικές, θεωρητικές, αισθητικές διαδικασίες» (και ο ρόλος τους ως προς τη διαμόρφωση της λογοτεχνικής ταυτότητας/ετερότητας), γ. «Η Συγκριτική Φιλολογία στο κατώφλι του 21ου αιώνα» και δ. «Μύθοι, Γένη, Θέματα» (ως φορείς πολιτισμικής ταυτότητας/ετερότητας). Τα

Πρακτικά έχουν δημοσιευθεί σε τρεις τόμους από τις εκδόσεις Δόμος. Ο πρώτος τόμος περιλαμβάνει τις ενότητες *I. Η Συγκριτική Φιλολογία στο κατώφλι του 21ου αιώνα και II. Ιστορικές, θεωρητικές, αισθητικές διαδικασίες* (επιμ. Ελένη ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ, Σοφία Ντενίση), ο δεύτερος την ενότητα *Μύθοι, Γένη, Θέματα* (επιμ. Ζ.Ι. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ-Ουρανία ΠΟΛΥΚΑΝΑΡΙΩΤΗ) και ο τρίτος την ενότητα *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις* (επιμ. Άννα ΤΑΜΠΙΑΚΗ-Στέση ΑΘΗΝΗ).

ABSTRACT

Comparative Literature in Greece Revisited
An actual point of view

What does Comparative Literature mean for Greek scholars today? My aim is to revisit a rather old field, which, among the multiplicity of the 20th's c. methodological approaches, has rediscovered new keys to reading texts across cultures, to creating bridges between continents, between the East and the West and, finally, to interpreting various aspects of cultural memory and national/cultural identity.

At first, I tried to retrace the steps of C.L. in Greece and its official impact by the “generation of '30s”, especially on the work of some eminent scholars such as Emm. Kriaras and C.Th.Dimaras, who absorbed the decisive influence of the French school (Jean-Marie Carré, Paul Van Tieghem, etc.). In the late '70s, a new generation introduced some new tools of critical analysis (structuralism, poetic); however, this strategic innovation was limited. In the early '80s, a third “wave” of young scholars used some important concepts such as “intertextuality” and “aesthetic of reception”.

Secondly, I tried to register the actual academic status of C.L. in Greece; how many chairs of Comparative Literature, General and Comparative Literature and Theory of Literature exist in Greek Universities? In which Universities and more specifically in which Departments are they located? The answer is in general they are situated in the Departments of Modern Greek Studies or in the Departments of Foreign Studies but also, in some recent cases, in the Departments of Foreign Civilisations, Theatre Studies and Translation Studies.

Thirdly, I tried to offer a panoramic view of the major comparative works that have been completed in the last fifty years. Among the great movements and periods of interest of several of comparative studies were the following: the Cretan Renaissance, Baroque, the Enlightenment and Romanticism as well as the 20th c. The classical type of comparison between “X and Y” is largely used and for an easily comprehensible reason the majority of studies and activities was focused on examining the influence exercised by European culture on Modern

Hellenism and *vice versa*.

Today, scholars have started to open up new areas, rather neglected in the past such as the formation of the Modern Greek narrative tradition (novel), the influence exerted by Eastern cultures (Arabian and Turkish), the dramatic and poetic genres, autobiography, the impact of aesthetic theories, literature and theatre for children, the social and cultural role of mass-media, gender and women studies. Even in the well-known, classical subject “the *fortune* of author X in area (country) Y” we had some good specimens of new methodological approaches. Finally, a very strong interest (research teams and current research projects) was now generated in cross-cultural contacts and in the importance assumed by translation studies.

My presentation is completed with a summary of the activities of the “Greek General and Comparative Literature Association” during the past decade.

– II –

**Ο «Συγκριτισμός»
Η περίπτωση του Κ.Θ. Δημαρά**

*L'avènement du nom est toujours un grand fait, même si la chose avait précédé; car, il marque l'époque décisive de la prise de conscience (Marc BLOCH).**

Δανείζομαι τη χρήσιμη κατά τη γνώμη μου για την περίπτωση έκφραση του Marc Bloch ως εισαγωγή στο πολυσύνθετο ζήτημα που θα επιχειρήσω να σχολιάσω ερμηνευτικά εδώ. Με ιδιαίτερη ευχαρίστηση αλλά και δέος έσкупа ακόμη μια φορά στα γραπτά του Κωνσταντίνου Δημαρά, καθώς αναζητούσα, μέσα από μια νέα «ανάγνωση», την αποτύπωση ενός εξελικτικού, πειστικού σχήματος, που δεν θα πρόδιδε, τουλάχιστον φανερά, τη στοχαστική ευαισθησία και συνάμα ακριβολογία σε θέματα επιστημονικής ορολογίας του Δασκάλου.

«Συγκριτισμός: η τεχνική η οποία στηρίζεται στην σύγκριση. Φυσικά, μία τέτοια μεθόδευση είναι επόμενο να επιδέχεται ποικίλες εφαρμογές· αλλά στις ανθρωπιστικές επιστήμες αποτελεί πολλούς συγκεκριμένους κλάδους, τόσο γύρω στον λόγο όσο και γύρω στις τέχνες: αρχικά η σύγκριση ανάμεσα σε συγγενείς εκδηλώσεις διαφόρων λαών, είτε σε καλές τέχνες μόνο, ή σε γράμματα και καλές τέχνες. Ύστερα εξελίχθηκε».

* Βλ. πρόχειρα P. BRUNEL, Cl. PICHOS, A.-M. ROUSSEAU, *Qu'est-ce que la littérature comparée?* Armand Colin, Παρίσι 1983, σ. 16.

Αυτή τη διατύπωση, που βασίζεται στις κλασικές απόπειρες ορισμού του πεδίου, έκανε μπροστά στο ακροατήριο του *Μνήμονα*, γύρω στο 1980.¹ Ενώ στη συνέντευξη που παραχώρησε στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, το 1988, αποφαινόταν:

«Πάντοτε διεκλήρυξα και εξακολουθώ να πιστεύω ότι δεν υπάρχει άλλη φιλολογία από την συγκριτική. Και με τον ίδιο τρόπο, θα έλεγα ότι αν μιλούμε για έναν από τους λαούς τους ευρωπαϊκούς, δεν υπάρχει άλλη ιστορία από την συγκριτική. Είναι αδύνατον να απομονώσεις ένα τέτοιο φαινόμενο πολιτισμικό για μια περιοχή, και να μην κάνεις συνεχώς συσχετίσεις με τις ξένες παιδείες».²

Ασφαλώς έχουμε να κάνουμε εδώ με δύο ύστερες μαρτυρίες, ικανές να σκιαγραφήσουν την αμετάκλητη πίστη του Κ.Θ. Δημαρά στη μεθοδολογία που προσφέρει η συγκριτική επιστήμη αλλά και να πιστοποιήσουν τη διεύρυνση της εμβέλειάς της. Ο «συγκριτισμός» δεν έχει μόνον γραμματολογικό χαρακτήρα: εκτείνεται απεναντίας και αγκαλιάζει άλλους τομείς του επιστητού, αγκαλιάζει τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Γνωρίζουμε οι περισσότεροι που μετέχουμε σ' αυτήν τη Συνάντηση πόσο απασχολούσε τον ίδιο η ορολογία, καθώς δεν σταμάτησε να αναρωτιέται και να μετατοπίζει το κέντρο βάρους των ερευνών του. Γι' αυτό πιστεύω πως, αν και κοινωνός των θεωρητικών εξελίξεων του κλάδου, όταν όριζε με τα παραπάνω λόγια τον «συγκριτισμό», επιχειρούσε εκ παραλήλου να διαμορφώσει έναν περιεκτικό των προσωπικών του αναγκών όρο.

Οι «μετατοπίσεις» του Κωνσταντίνου Δημαρά, σε όλην τη μακρά διάρκεια της πνευματικής και ερευνητικής του παρουσίας, νομίζω ότι μπορούν να αποτυπωθούν, σύμφωνα και με τις επισημάνσεις του ίδιου, στα εξής.

¹ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Συγκριτισμός», *Μνήμων*, 8 (1980), σ. 117.

² «Ως η διψούσα έλαφος...». Συνέντευξη με τον

Κ.Θ. Δημαρά, *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκ. 1988, Αφιέρωμα *Σύγχρονα θέματα στην ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού*, σ. 29.

Α. Πρώτες, πρώιμες αναζητήσεις

Καταρχήν σκεπτόμενος δημοτικισμός, που επηρεάστηκε από το φιλικό οικογενειακό περιβάλλον (Μανόλης Τριανταφυλλίδης, οικογένεια Δέλτα, κλπ.),³ επαφή στα σχολικά του χρόνια με τον Γιάννη Αποστολάκη, στον οποίο χρωστά την εισαγωγή του σ' ένα κλίμα ιδανισμού,⁴ έντονες φιλοσοφικές αναζητήσεις των νεανικών του χρόνων, οι οποίες αντιστοιχούν και με την εγγραφή του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών,⁵ θητεία στις θετικές επιστήμες, που αντιστοιχεί με την εγγραφή του στην Ιατρική, και τέλος, επιστροφή στη Φιλοσοφική Σχολή, όπου ο καθηγητής του Κωνσταντίνος Άμαντος συντελεί αποφαστικά να οδηγηθεί ο Κ.Θ. Δημαράς προς την *ιστορία της λογοτεχνίας*.⁶

Σημαντικό γεγονός για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας ενός νέου λογίου αποτελούν ασφαλώς οι αναγνώσεις του. Ο Κωνσταντίνος Δημαράς μας έχει αποκαλύψει ορισμένες από αυτές που θεώρησε καιρίες. Γνήσιος εκφραστής της γενιάς του '30,⁷ συνδυάζει από πολύ ενωρίς τη βαθειά και γόνιμη επαφή με την ευρωπαϊκή παιδεία με τη σοβαρή φροντίδα για την καλλιέργεια της «ελληνικότητας» καθώς και για την ανανέωση της ελληνικής πνευματικής ζωής. Συγκρατώ από τις αναγνώσεις του τον André Gide, «δάσκαλο αρετής» μέσα από τις *Nourritures terrestres*, τον Julien Benda (1867-1956),⁸ ο οποίος τον δίδαξε «τον χειρισμό των ορθολογικών, διαλεκτικών εργαλείων» καθώς και την κριτική ικανότητα να ανάγεται από τα «ιστορικά περιστατικά» στις «γε-

³ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Συνεντεύξεις* (Α. Ζενάκος, Β. Κοντογιάννη), Ερμής, Αθήνα 1986, σ. 26. Η β' συνέντευξη δόθηκε στο Παρίσι, το 1982: πρώτη δημοσίευση, περ. *Διαβάξω*, τχ. 53, Μάιος-Ιούνιος 1982.

⁴ *Συνεντεύξεις*, σ. 28-31.

⁵ Καθοριστική θεωρεί εδώ την επίδραση του Βορέα, *Συνεντεύξεις*, σ. 32.

⁶ *Το ίδιο*, σ. 33. Βλ. επίσης Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Το έργο του Κωνσταντίνου Άμαντου. Λόγος επιμνημοσύνης*, Αθήνα 1961, 7 σελ.

⁷ Για την αντίληψη που εκφράζει σχετικά με τη γενιά του '30 καθώς και για τη βαθμιαία διαφοροποίηση των εκπροσώπων της, βλ. περ.

Διαβάξω, ό.π., σ. 35-36.

⁸ Στον Julien Benda ανατρέχει και ο Γ. Σεφέρης, βλ. Γιώργος ΣΕΦΕΡΗΣ, *Δοκίμια*, Πρώτος τόμος (1936-1947), Ίκαρος, Αθήνα 1981, σ. 80, [123], 483, 484. Οι αναφορές περιέχονται στα κείμενα «Διάλογος πάνω στην ποίηση» (Αύγ. 1938) και «Μονόλογος πάνω στην ποίηση» (Μάης 1939), που αποτελούν τμήματα του γνωστού *Διαλόγου* με τον Κωνσταντίνο Τσάτσου. Βλ. και Γ. ΣΕΦΕΡΗΣ - Κ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *Ένας διάλογος για την ποίηση*. Επιμέλεια: Λουκάς ΚΟΥΣΟΥΛΑΣ, Ερμής, σειρά «Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», Αθήνα 1975.

νικές έννοιες», τέλος τον Albert Thibaudet (1874-1936), ο οποίος τον δίδαξε την ανάγκη διείσδυσης του κριτικού στο επί μέρους, την ικανότητα να συλλαμβάνει την πολυμορφία, «τις ποικιλίες των ανθρωπίνων κατηγοριών, των συγγραφικών ιδιοσυγκρασιών».⁹ Από έναν πρόχειρο συσχετισμό μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι οι νέοι έλληνες λόγιοι που μετείχαν στην ατμόσφαιρα, στον κύκλο των εκπροσώπων της γενιάς του '30 αναζήτησαν μέσα από συγγενείς αναγνώσεις εκείνα τα εργαλεία που θα τους επέτρεπαν να αποτυπώσουν τον «εθνικό, συλλογικό χαρακτήρα»,¹⁰ στοιχείο που παρέμεινε εντυπωσιακά παρόν σε όλη τη διάρκεια της συγγραφικής σταδιοδρομίας του Κ.Θ. Δημαρά, όπως διασταυρώνεται ανάγλυφα από τα όσα σχετικά με την αναγκαιότητα να αποτυπωθεί μια «συλλογική ή εθνική χαρακτηρισολογία» σημειώνει προλογικά στον τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*.¹¹

Β. Η διασταύρωση με τη Συγκριτική επιστήμη

«Η στροφή μου έξω από την αισθητική πρέπει να είναι πιο κοντά στο '40 παρά στο '30. Στα '30 ήταν ακόμη η παρουσία του Αποστολάκη στην ιδεολογία μας πιο αισθητή.

Λοιπόν περνάω έτσι σε κάτι που είναι ιστορία, όχι όμως ιστορία μορφολογίας, αλλά ιστορία ιδεών, κατ' ανάγκη, αφού εγκαταλείπω τις αισθητικές κρίσεις. Από εκεί να περάσω στην ιστορία των γραμμάτων είναι πολύ εύκολο...».¹²

⁹ *Συνεντεύξεις*, σ. 39-41. Είναι εξάλλου άξιο προσοχής πως ο Κ.Θ. Δημαράς αντίει από τον Albert Thibaudet και τη χρήση της έννοιας *génération*, έννοια που τον απασχολεί και την καλλιεργεί στοχαστικά και με συνέπεια στο έργο του. Βλ. ενδεικτικά Albert THIBAUDET, *Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours*, Παρίσι 1936. Το κριτικό έργο του Albert Thibaudet γνωρίζει και χρησιμοποιεί και ο Γιώργος Σεφέρης, κορυφαίος εκπρόσωπος της γενιάς του '30, που τον διακρίνει επίσης έντονη εξοικείωση με τη σύγχρονη πνευματική ζωή

της Γαλλίας. Γιώργος ΣΕΦΕΡΗΣ, *Δοκίμεις*, ό.π., σ. 28, 481.

¹⁰ Γιώργος ΘΕΟΤΟΚΑΣ, *Ελεύθερο Πνεύμα*. Επιμέλεια Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Ερμής, Αθήνα 1973, σ. 17 Κ. Ε.

¹¹ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1977¹, σ. ι'-ια'. Πρβλ. με P. BRUNEL, Cl. PICHOS, A.-M. ROUSSEAU, *Qu'est-ce que la littérature comparée?*, κειφ. «Images et psychologie d'un peuple», σ. 64 κ.ε.

¹² *Σύγχρονα θέματα*, ό.π., σ. 24.

Συνεχίζει ο λόγος, στο ίδιο πνεύμα εμείς, όμως ας σταθούμε προς το παρόν εδώ. Από την αισθητική στην *ιστορία των ιδεών*. Ένας νεόκοπος όρος για την εποχή στο λεξιλόγιο του συγκριτισμού: εισάγεται για πρώτη φορά, στα 1931, από τον Paul Van Tieghem, ενώ μόλις στα 1940 πολιτογραφείται επισήμως με την έκδοση του *Journal of the History of ideas*.¹³ Η ευρύτητα του πεδίου που εκτείνεται τώρα πια πέρα από τους κλασικούς ορισμούς: «les faits communs à plusieurs littératures» κατά τον Paul Van Tieghem ή ακόμη «l'histoire des relations littéraires internationales» κατά τον M.-F. Guyard¹⁴ και τέλος «rapports de fait entre les littératures nationales» κατά τους Pichois-Rousseau,¹⁵ συναρπάξει την έμφυτη πολυπραγμοσύνη και περιέργεια του Κ.Θ. Δημαρά: να πούμε ότι ταιριάζει περισσότερο με την ιδιοσυγκρασία του. Ανοιχτός ο ορίζοντας για τον καθορισμό των *σχέσεων (relations)*, των *εξαρτήσεων (dépendances)* και των *συμπτώσεων (coïncidences, simultanités)* στον χώρο των ηθικών και φιλοσοφικών ιδεών καθώς επίσης των θρησκευτικών, επιστημονικών και πολιτικών. Και ακόμη πιστεύω πως καθοριστικό έναυσμα στις επιλογές του Κ.Θ. Δημαρά πρέπει να έδωσαν οι μεγάλες συνθέσεις του Daniel Mornet¹⁶, του Paul Van Tieghem, όπως π.χ. η μελέτη του *L'Année littéraire (1754-1790) comme intermédiaire en France des littératures étrangères* (Παρίσι 1917),¹⁷ και του Paul Hazard, όπως λόγου χάρι τα σημαντικά έργα του τελευταίου *La Révolution française et les lettres italiennes, 1789-1815* (1910), *La crise de la conscience*

¹³ P. BRUNEL, Cl. PICHOS, A.-M. ROUSSEAU, *Qu'est-ce que la littérature comparée*, ό.π., σ. 85.

¹⁴ M.-F. GUYARD, *La littérature comparée*, PUF, Παρίσι 1969⁵ (α' έκδ. 1951), σ. 7.

¹⁵ Cl. PICHOS, A.-M. ROUSSEAU, *La littérature comparée*, Armand Colin, Παρίσι 1967, σ. 6: «La littérature comparée consistait dans l'étude des rapports de fait entre les littératures nationales».

¹⁶ Σημειώνω ενδεικτικά ορισμένες καθοριστικές μελέτες του: *Le sentiment de la nature en France de J.-J. Rousseau à Bernardin de Saint-Pierre* (Παρίσι 1907), *Les sciences de la nature en France au XVIIIe siècle* (1911), *La pensée*

française au XVIIIe siècle (Armand Colin, Παρίσι 1926), *Les origines intellectuelles de la Révolution française (1715-1787)* (1933), *Le Romantisme en France au XVIIIe siècle* (Παρίσι 1912).

¹⁷ Άλλα έργα του: *Le mouvement romantique (Angleterre, Allemagne, Italie, France)*, Παρίσι, β' έκδ. 1923, *Le Preromantisme. Études d'histoire littéraire européenne* (Παρίσι 1924-1930), *Histoire littéraire de l'Europe et de l'Amérique de la Renaissance à nos jours* (Παρίσι 1941), *Le Romantisme dans la littérature européenne. I. L'ère romantique* (Παρίσι 1946).

européenne (1935), *La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu à Lessing* (1946).¹⁸

Ο Κωνσταντίνος Δημαράς γνώρισε εγκαίρως και σε βάθος τις αρχές της συγκριτικής γραμματολογίας, όπως ακριβώς διατυπώθηκαν θεωρητικά από τη λεγόμενη γαλλική σχολή, που βάδισε στα χνάρια της ιστορικής, αποδεικτικής μεθόδου (*histoire littéraire*) του Gustave Lanson (*Histoire de la Littérature française*).¹⁹ Αποδέχθηκε πλήρως τα εργαλεία του ερευνητή της συγκριτικής γραμματολογίας. Αργότερα μάλιστα, όταν κλήθηκε να θέσει τις άμεσες προτεραιότητες και να συντονίσει τις ερευνητικές ζητήσεις της νεοελληνικής επιστήμης στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, δεν έκανε τίποτε άλλο, κατά τη γνώμη μου, παρά να προβάλλει τα ώριμα αιτήματα της εκπόνησης έργων υποδομής μέσα ακριβώς στο πνεύμα του συγκριτισμού: Έμφαση λοιπόν δόθηκε στα βιβλιογραφικά εργαλεία,²⁰ στα χρονολόγια,²¹ στην αποτίμηση των μεταφράσεων, στον περιοδικό τύπο²² (εφημερίδες

¹⁸ Ο Κ.Θ. Δημαράς αναφέρεται, εκτός από τα παραπάνω, στο κοινό έργο των Henri BÉDARIDA και Paul HAZARD, *L'influence française en Italie au XVIIIe siècle* (Παρίσι 1934) καθώς και στη σύνθεση του F. BALDENSPERGER, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*, τχ. II (πρβλ. «La fortune de Voltaire en Grèce», *La Grèce au temps des lumières*, Droz, Γενεύη 1969, σ. 67, 81).

¹⁹ Ο Κ.Θ. Δημαράς αναφέρει π.χ. το έργο του Gustave LANSON, *Méthodes de l'histoire littéraire* (Παρίσι 1925) στην εργασία του «Les coïncidences dans l'histoire des lettres et dans l'histoire des idées», *La Grèce au temps des Lumières*, ό.π., σ. 2. Η εργασία αυτή θα με απασχολήσει και πιο κάτω.

Νομίζω πως δεν είναι άκαιρο σε μια επιστημονική συνάντηση όπως αυτή εδώ, στην οποία δεν λείπει ο προσωπικός τόνος των βιωμάτων και των αναμνήσεων, να συμπληρώσω ότι πρώτη φορά άκουσα το όνομα του Lanson ειπωμένο από τον ίδιο τον Κωνσταντίνο Δημαρά, σ' ένα χαρακτηριστικό σεμινάριό του, στη Σορβόνη,

στους καινούργιους χώρους του Νεοελληνικού Ινστιτούτου (απέναντι δηλαδή από το κεντρικό κτίριο, όπου στεγαζόταν για πολλά χρόνια στον τρίτο όροφο). Ήταν μια φωτεινή παριζιάνικη μέρα, ίσως ανοιξιάτικη αν θυμάμαι καλά, και ο ίδιος σε εξαιρετική πνευματική ευφορία κατεχόταν από έντονη εξομολογητική διάθεση.

²⁰ Πρβλ. με Gustave LANSON, *Manuel bibliographique de la littérature française*, Nouvelle polition revue et corrigée, 1931.

²¹ Σταθμό απετέλεσε το χρονολόγιο του Paul VAN TIEGHEM, *Répertoire chronologique des littératures modernes, de la Renaissance à nos jours* (1935). Την εργασία γνωρίζει και χρησιμοποιεί και ο Κ.Θ. Δημαράς: βλ. του τελευταίου, «Επαφές της νεώτερης ελληνικής λογοτεχνίας με την αγγλική (1780-1821)», *Φροντισματα*, Α', Αθήνα, 1962, σ. 42 (α' δημοσίευση *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, Γ', 1947. Η εργασία περιλαμβάνεται τώρα στον τόμο *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 21-42).

²² Η υποδειγματική για την εποχή της μελέτη του Paul VAN TIEGHEM, *L'Année Littéraire*

και περιοδικά), στα περιηγητικά κείμενα.²³ Από κοντά ακολουθεί και το συστηματικό ενδιαφέρον για τη μελέτη των *φορέων* (*agents*) των νέων ιδεών: το άτομο και το περιβάλλον του (*milieu*), οι τρόποι επικοινωνίας (π.χ. δεικτής γλωσσομάθειας),²⁴ τα συλλογικά σώματα (*collectivités*): εστίες παιδείας, σχολεία, βιβλιοθήκες,²⁵ η επισήμανση των διαμέσων (*intermédiaires*), των λογοτεχνικών και πολιτισμικών δανειών (η μόδα, οι αλλαγές στη συμπεριφορά, στον τρόπο ζωής, στην ενδυμασία, οι νεολογισμοί), η διαμόρφωση της εικόνας (*image*) και της ψυχολογίας ενός λαού.²⁶ Και ασφαλώς εκ παραλλήλου η κλασική προσέγγιση της *τύχης* (*fortune*) των ξένων συγγραφέων και των έργων τους σε μια άλλη λογοτεχνία. Ποιός μπορεί εξάλλου να αρνηθεί πώς και η *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (α' έκδοση, 1948) δεν έχει πίσω της ένα τέτοιο υπόβαθρο *πολλαπλών αιτίων* και ζητήσεων; Μια Ιστορία της οποίας ο κεντρικός άξονας δεν στηρίζεται στην αισθητική αποτίμηση «ενίων» πρωτοτύπων έργων αλλά αποτελείται από την ενσυνείδητη καταγραφή ενός αμαλγάματος ιδεών, όπου σημαίνουσα θέση καταλαμβάνουν οι μεταφράσεις, χωρίς περιφρόνηση στους μέσους όρους, στους ήσσονες, στον μη-λογοτεχνικό λόγο.

Η επίσημη εισαγωγή της συγκριτικής επιστήμης στην Ελλάδα με τη γενιά του '30²⁷ ήταν μία πράξη πνευματικής ευρύτητας και γενναιοφροσύνης. Απόρροια ενός κοσμοπολιτικού πνεύματος, ενός φιλολογικού φιλελευθερισμού θα συμπληρώνα, στεκόταν πολύ μακριά από εθνικιστικές ή άλλες ολοκληρωτικές αποκλίσεις.²⁸

(1754-1790) comme intermédiaire en France des littératures étrangères, άσκησε σημαντική επίδραση σ' αυτόν τον τομέα.

²³ Βλ. για όλα αυτά Μ.-F. GUYARD, *La littérature Comparée*, ό. π., σ. 12 κ.ε. «L'équipement du comparatiste», «Instruments de travail».

²⁴ P. BRUNEL, Cl. PICHOS, A.-M. ROUSSEAU, *La littérature Comparée*, ό. π., σ. 32 κ.ε., κεφ. «Les échanges littéraires internationaux», *La connaissance des langues*, σ. 32-33.

²⁵ Ο. π., «Le rôle des collectivités», σ. 39 κ.ε.

²⁶ Βλ. εδώ, υποσημ. 10. Πρβλ. με την ωραία μελέτη του Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑ, «Ψυχολογικοί παράγοντες του Εικοσιένα. Λόγος πανηγυρικός», *Ανάτυπον* από το περιοδικόν "Σπουδαί της

Α.Σ.Β.Σ.", Αθήνα, 1957, 19 σελ.

²⁷ Για την προϊστορία του θέματος, βλ. Γ. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, «Συγκριτική Γραμματολογία», *Σύγκριση*, τχ. 1, Απρ. 1989, σ. 11-12 και Νάσος ΒΑΓΕΝΑΣ, «Η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα ως τη γενιά του '30», σ. 39-47, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁸ Βλ. τις παρατηρήσεις του René ETIEMBLE, *Comparaison n'est pas raison. La crise de la littérature comparée*, Gallimard, Παρίσι 1963, σ. 10 κ.ε. Σημαντικός σταθμός για την εισαγωγή ενός νέου πνεύματος στις ανατολικές χώρες απετέλεσε ο τόμος *La littérature comparée en Europe orientale. Conférence de Budapest, 26-29 octobre 1962*, Βουδαπέστη 1963.

«Εγώ προσωπικά, εξομολογείται ο Δημαράς, ήρθαν στιγμές όπου αισθανόμουν κάτι σαν τύψεις όταν διεπίστωνα, ενωρίτερα, με πόση δυσφορία εγίνονταν δεκτές οι πρωτοβουλίες μας, με πόση δυσφορία αντιμετωπιζε η καταστημένη παιδεία μας, τις αναζητήσεις γύρω σε ξένες πηγές ενός ή άλλου έργου, τις ξένες επιδράσεις τις οποίες είχε δεχθεί ένας ή άλλος λογοτέχνης. Όμως πρώτον είχαμε καλούς οδηγούς σ' αυτόν τον δρόμο – τον Παλαμά πάντοτε και πρώτιστα. Δεύτερον είμασταν νέοι τότε, ο κλάδος είταν κι εκείνος νέος και μας τραβούσε με την πρωτοτυπία του και τις ιδιόρρυθμες ιδέες του. Και τέλος, είταν δικαιολογημένη η ανησυχία μας, η αδημονία μας εμπρός σ' αυτήν την κατακόρυφη ανάπτυξη, αυτήν την αυτοπεψία με την οποία ελιειτουργούσε στον τόπο μας η μελέτη και η ανάγλυση της λογοτεχνίας μας και της ιστορίας της: ξέραμε κιόλας, από τους δασκάλους τους οποίους επιλέγαμε, ότι η παιδεία μας ανήκε σ' ένα μεγάλο κύκλωμα, όχι μόνον προς την κατεύθυνση του χρόνου, δηλαδή προς την αρχαιότητα, αλλά και προς την κατεύθυνση του χώρου, δηλαδή του δυτικού κόσμου» και ότι συνεπώς για να συλλάβουμε το νόημα των δικών μας εκδηλώσεων, είταν απαραίτητο να γνωρίσουμε τις αντίστοιχες ξένες». ²⁹

Αναφέρθηκα ήδη σε πολύ γενικές γραμμές στην ερευνητική στρατηγική του Κ.Θ. Δημαρά στο πλαίσια ακριβώς του συλλογικού (κατάστροφω προγραμμαμάτων ΚΝΕ, μέριμα για την χορήγηση υποτροφιών) ³⁰ – σημεία που αποτελούν ακριβώς την ειδοποιό διαφορά αλλά και το ειδικό βάρος της δράσης του σε σχέση με άλλους αξιόλογους ερευνητές, όπως τον Εμμ. Κριαρά, τον Λίνο Πολίτη, κ.ά, που συνέβαλαν σημαντικά με την παρουσία τους και την προσφορά τους στην καθιέρωση και την προώθηση των συγκριτικών ερευνών στην Ελλάδα τόσο σε καθαρά επιστημονικό όσο και σε θεσμικό, πανεπιστημιακό επίπεδο – σε ποιές δηλαδή μεγάλες κατηγορίες συγκριτικών ερευνών καθιέρωνε τους συνεργάτες του με την ιδιότητα του εμπνευστή, δημιουργού και πρώτου διευθυντή του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών. Ποιές ήσαν ωστόσο οι προσωπικές επιλογές του, πως ιεραρχήθηκαν οι ποικίλες ευαισθησίες του στα συγγράμματά του, μόνον μια κριτική αναδρομή στην *Εργογραφία* του είναι δυνατόν να μας προσφέ-

²⁹ *Μνήμων*, ό.π., σ. 117-118.

³⁰ *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό.π., σ. 504.

ρει. Δεν θα επιμείνω στις αναλυτικές κατηγορίες θεμάτων που αναδεικνύονται σ' αυτήν, κάτι που επιχειρήθηκε πρόσφατα άλλωστε από άλλην συνάδελφο. ³¹ Η περιδιάβαση των 447 ως το 1979 τίτλων, σε συνάρτηση με τον προσωπικό του, σε πρώτο πρόσωπο λόγο, μας επιτρέπει να διακρίνουμε μια εξελικτική πορεία αλλά κυρίως διάρκεια. Ο Συγκριτισμός, στις ποικίλες εκφάνσεις του, είναι πανταχού παρών, είτε ως μελέτη των λογοτεχνικών ρευμάτων και ειδών καθώς και ως αποτύπωση των «προϋποθέσεων» εισδοχής τους στην ελληνική πνευματική ζωή, είτε ως αντίχρηση «πηγών» και «επιδράσεων», είτε ως ερμηνευτική προσέγγιση «κοινωνικών» και «πνευματικών ομάδων», της «mode de vie» και «mode de pensée», αποχρυσάλλωση νέων ιδεών και νέων εννοιών, τέλος, καλλιέργεια αργότερα της βιογραφίας ³² και της συγκριτικής προσέγγισης των θεσμών.

Ωστόσο στη συνείδηση του δημιουργού, οι μεταποπίσεις του είναι επιγραμματικά οι ακόλουθες: *από την ιστορία των ιδεών προς την ιστορία των συνειδήσεων*. Ο Κ.Θ. Δημαράς βαθμιαία αυτοπροσδιορίζεται από «ιστορικός των ιδεών» σε «ιστορικό των γραμμάτων» (από την Κατοχή και μετά) και εν τέλει σε «ιστορικό των συνειδήσεων». ³³ Τους τελευταίους όρους τους έχει εισηγηθεί ο ίδιος και έχει αναφερθεί επανειλημμένως σε αυτούς. Τα ύστερα χρόνια του βίου του χαρακτηρίζονται, όπως επεσήμανα και πιο πάνω, από μια μεγαλύτερη προσήλωση σε ζητήματα ιστοριογραφίας, βιογραφίας αλλά και μελέτης των εκπαιδευτικών θεσμών (π.χ. Πανεπιστήμιο). ³⁴ Γνωρίζοντας ωστόσο την ευρυχωρία του όρου «συγκριτισμός», πρέπει να εντάξουμε οργανικά το ύστερο έργο του σε μια ενιαία αλλά εξελισσόμενη θεωρητική σύλληψη. Ας σημειώσω τέλος εδώ ότι το περιεχόμενο του όρου «ιστορία των νοοτροπιών» που δημιούργησε η λεγόμενη σχολή των Annales, δεν το ενστερνίστηκε, ίσως γιατί, όπως ομολογεί ο ίδιος, οι συγκυρίες δεν του επέτρεψαν να γνωρίσει εγκαίρως τον Lucien Febvre. ³⁵

³¹ Αναφέρομαι εδώ στο δημοσίευμα της Ελένης ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ, «Ο Κ.Θ. Δημαράς, θεμελιωτής της Συγκριτικής Φιλολογίας στην Ελλάδα», *Σύγκριση/Comparaison*, τχ. 4, Ιούν. 1992, σ. 2-6.

³² Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Κ. Παπαρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθή-

να 1986.

³³ *Σύγχρονα θέματα*, ό.π., σ. 25.

³⁴ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Εν Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837. Μελέτη ιστορική και φιλολογική*, Σειρά ιστορίας του Πανεπιστημίου 1, Αθήνα 1987.

³⁵ *Σύγχρονα θέματα*, ό.π., σ. 25.

Γ. Η επιλεκτική μίμηση και η πίστη στον ιστορικό χρόνο

«Η διψώσα έλαφος, στην οποία επανέρχομαι κάθε τόσο, αυτό είναι η επίδραση. Δεν είναι η επίδραση που δεχόμαστε, είναι η επίδραση που διαλέγουμε (...)».³⁶

Το τελευταίο μείζον θέμα που θα θίξω αφορά τις αντιλήψεις του Κωνσταντίνου Δημαρά σχετικά με τις θεωρητικές κατευθύνσεις και τις νέες τάσεις που εμφανίστηκαν μετά το 1950 στον χώρο της Συγκριτικής Φιλολογίας. Καταρχήν οφείλω μια διευκρίνιση: αντίθετα από αυτό που θα περιέμενε κανείς, σε λίγες εργασίες του ο Κ.Θ. Δημαράς παρέχει τεκμηριωτικό υλικό για τις αναγνώσεις του στον τομέα αυτό. Είναι προφανές ότι, καθώς με τις έρευνές του και τις μελέτες του επιχειρεί να φωτίσει κατά μείζονα λόγο την ιστορία των γραμμάτων μας, έτσι και η τεκμηρίωση καλύπτει αυτόν ακριβώς τον στόχο. Δεν είναι παρόλα αυτά εντελώς απύσους και εργασίες αποκλειστικά θεωρητικού χαρακτήρα· θα αναφερθώ καταρχήν σε μια απ' αυτές με τίτλο: «Les coïncidences dans l'histoire des lettres et dans l'histoire des idées», ανακοίνωση στο 4ο Διεθνές Συνέδριο Συγκριτικής Φιλολογίας (1964, Fribourg της Ελβετίας). Εδώ καθώς αναπτύσσει τις απόψεις του σχετικά με το θέμα των *simultanités*, των *πολλαπλών αιτίων*, του οποίου πρώτος εισηγητής υπήρξε ο Paul Van Tieghem (*simultanités*),³⁷ αναφέρεται στην υπάρχουσα θεωρητική κρίση, και μάλιστα στην ελληνική μετάφραση του κειμένου, προσθέτει αναφορά στον σημαντικό εκπρόσωπο της αμερικανικής σχολής René Wellek («The crisis in Comparative Literature», ομιλία στο Συνέδριο του Chapel Hill, 1958).³⁸ Μια

³⁶ *Σύγχρονα Θέματα*, ό. π., σ. 13.

³⁷ Paul VAN TIEGHEM, «Influences et simultanités en histoire littéraire», *Romanic Review*, XX(1929), σ. 137-140. Το ζήτημα των *πολλαπλών αιτίων* (*simultanités*) θίγει ο Κ.Θ. Δημαράς για πρώτη φορά με συγκροτημένο τρόπο στην εργασία του «Πηγές της έμπνευσης του Κάλβου», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 77 (πρώτη δημοσίευση, *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1946, Αφιέρωμα στον Ανδρέα Κάλβο).

³⁸ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Οι συμπτώσεις στην ιστορία

των γραμμάτων και στην ιστορία των ιδεών», ανάπτυπο από τις *Εποχές*, τχ. 21, Ιαν. 1965, Αθήνα 1965. Βλ. επίσης την αντιρρητική στάση του René WELLEK, «The concept of Comparative Literature», *Yearbook of Comparative and General Literature*, II, 1953, σ. 1-5. Πρβλ. με τις απόψεις που εκφράζονται στο βιβλίο των René WELLEK-Austin WARREN, *La théorie littéraire*, Éditions du Seuil, coll. Poétique, Παρίσι 1971, σ. 64 κ.ε. (Η γαλλική μετάφραση έγινε από τους Jean-Pierre Audigier και Jean Gattégne).

ακόμη ανακοίνωση με καθαρά θεωρητικό περιεχόμενο ακολουθεί στο 5ο Διεθνές Συνέδριο Συγκριτικής Λογοτεχνίας (Βελγιά, 1967): «La réceptivité locale conditionnement des courants internationaux».³⁹ Εδώ τίθενται ζητήματα όπως αυτό της περιοδολόγησης, των φυσικών ορίων της έννοιας *γενιά* (*génération*), της διαφοροποίησης των ρευμάτων ευαισθησίας (*courants de sensibilité*), τέλος το λεπτό ζήτημα της επιλεκτικής, δημιουργικής *μίμησης*, των *συγκλίσεων* που απολύγουν σε επιδράσεις, των *simultanités*.⁴⁰ εστιάζει εδώ κυρίως την προσοχή του στο ζήτημα του ρομαντισμού. Τα δύο μεστά αυτά κείμενα επιλέχθηκαν εξάλλου από το ίδιο τον συγγραφέα τους για να πλαισιώσουν τον τόμο *La Grèce au temps des Lumières*.⁴¹

Ο Κ.Θ. Δημαράς φαίνεται ότι δεν αγνοούσε τα ρεύματα νεωτερισμού, ούτε τότε, ούτε κατά τα επόμενα χρόνια. Έτσι σε εύστοχη παρατήρηση που του έγινε κατά τη διάρκεια της συνέντευξης του 1988, γιατί, ενώ στη Δυτική Ευρώπη το ρεύμα της εποχής πήγαινε από την ιστορία προς την *nouvelle critique* –ροπή που άρχισε να αμφισβητείται μόλις στις μέρες μας– αυτός έμεινε αμέτοχος, η απάντησή ήταν η ακόλουθη:

«Να σας πω, νομίζω ότι ήδη με είχε γοητεύσει η ιστορία. Με είχε γοητεύσει ένα πνεύμα όπως του Sainte-Beuve, δηλαδή η βαθιά εμφύτευση μέσα στο ιστορικό, μέσα στην έννοια του χρόνου. Και όταν πλέον άρχισαν, εγώ είχα εντελώς ξεφύγει από κάθε κλίμα ξένο προς τη διαχρονία. Και αντιθέτως, με μεγάλη δυσφορία, έχοντας διαβάσει Michelet, edιάβασα τον Michelet του Roland Barthes, τον οποίον δεν εγνώριζα πριν καθόλου, και είπα μέσα μου: Ce n'est pas ça».⁴²

Ο Κ.Θ. Δημαράς αναφέρεται επίσης στον Lucien Febvre, στον Marc Bloch και στην Anna Balakian (Anna BALAKIAN, «Influence and Literary fortune: the equivocal junction of two methods», *Yearbook of Comparative and General Literature*, 11(1962), σ. 24-31).

³⁹ Και μετάφραση στα ελληνικά από την Α[ικατερόνη] Κ[ουμαριανού], *Σκέψεις για την τοπική δεκτικότητα ως όρο των Διεθνών ρευμάτων*, Αθήνα 1968.

⁴⁰ Πρβλ. με τις απόψεις που εκθέτει ο Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ στη μελέτη του, «Réalisme et naturalisme en Grèce. L'offre et la demande», *Synthésis*, II(1975), σ. 259-263.

⁴¹ Ζητήματα μεθοδολογίας βρισκόμαστε εξάλλου στο κείμενο του «Συγκριτισμός», κυρίως σ. 120 κ.ε., και στον τόμο *Ελληνικός Ρομαντισμός*, «Σπύρος Μπουγιουκλής», σ. 50.

⁴² *Σύγχρονα θέματα*, ό. π., σ. 25.

Ενώ το 1982 έλεγε στη συνάδελφο Βασιλική Κοντογιάννη:

«Κιόλας από τις εργασίες μου των χρόνων '30 ετόνισα την θεμελιακή σημασία την οποία έχει για την μελέτη του ανθρώπου η αναζήτηση των πολλαπλών αιτίων (...). Ο ιδανισμός αναζητούσε τις αιχμές, το εξαιρετικό, το αλλιώτικο. Εμείς θηρεύουμε μέσους όρους ή υψηλούς αριθμούς, που είναι και τα δύο έννοιες στατιστικές. Μα του στατικού δεν υπάρχει ιστορία. Ο ιδανισμός, στατικός, διαλύει ουσιαστικά την ιστορία, αρνιέται την διαχρονία, την μεταβολή, το γίνεσθαι (...). Και πιο κάτω: Αυτή είναι η απάντησή μου [και] στον λεγόμενο στρουκτουραλισμό, στον οποίο λέω όχι. Μάλιστα, θα προσθέσω ότι ενώ σε άλλους ξένους, όχι δικούς μου προβληματισμούς, δίνω φιλόξενη δεξίωση, από αυτόν ούτε ο ίδιος εγώ μπόρεσα να βρώ στοιχεία χρήσιμα σε όσους τον εφαρμόζουν. Φυσικά ο ιστοριογράφος διαθέτει, στην βάση, ένα κυρίως εργαλείο, τις διαδοχικές προσεγγίσεις: να μην διστάζει να κάνει σφάλματα, που σιγά σιγά σε φέρνουν όλο και πιά κοντά στην αλήθεια. Ίσως ο στρουκτουραλισμός να μπορεί κάτι να βοηθήσει σε κάποια στιγμή των αναζητήσεων. Όμως ανάμεσα στις πολλές άλλες αδυναμίες του, ξεχωρίζω αυτήν την ώρα την μονολιθικότητά του: ιστοριογραφία σημαίνει πίστη στην διαχρονία».⁴³

Ο Κ.Θ. Δημαράς, ακουμπώντας με σιγουριά στον ιστορικό χρόνο, μέσα από τη «συνδυαστική φαντασία»,⁴⁴ τον πλούτο των «νέων» και «περιττών αναγνώσεων»,⁴⁵ την αντίχρευση των πολλαπλών αιτίων και την πρακτική των διαδοχικών προσεγγίσεων, εισηγήθηκε τον συγκριτισμό, ως επιστήμη των *συγκλίσεων* αλλά και των *διαφορών*, ένα εργαλείο που μας επιτρέπει να συλλάβουμε την ιδιοτυπία του νεώτερου ελληνισμού.⁴⁶

⁴³ Διαβάζω, ό. π., σ. 54-55.

⁴⁴ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Συγκριτισμός», *Μνήμων*, ό.π., σ. 120 κ.ε.

⁴⁵ Ο. π., σ. 127-128.

⁴⁶ «Η συγκριτική φιλολογία, ας λεχθεί ακόμη μία φορά, είναι όπως είπε ο J.-M. Carré, η επι-

στήμη των διαφορών, δηλαδή με εργαλείο τον συγκριτισμό έχουμε τη δυνατότητα να εμβαθύνουμε περισσότερο στη γνώση της ιδιομορφίας του ελληνισμού», *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σ. 504.

RÉSUMÉ

La méthode comparatiste dans l'œuvre de C.Th. Dimaras

Nous essayons d'esquisser ici la genèse ainsi que l'évolution de la curiosité comparatiste -les "déplacements d'intérêt" selon l'expression qu'il aimait utiliser- dans l'œuvre de C.Th. Dimaras. Les principales étapes de notre approche sont: A. *Les quêtes premières, précoces*, à savoir les premières lectures qu'il entreprend, imprégné vivement du climat intellectuel des années '20-'30, B. *Le croisement avec le comparatisme scientifique*, son tournant «de l'esthétique vers l'histoire des idées», étant de concert avec le mouvement correspondant français, orientation survenue, de son propre aveu, dès la fin des années '30. Sont ici circonscrits les thèmes majeurs de ses préoccupations ainsi que les priorités directes de recherche, les grands axes comparatistes qu'il a établis dans le cadre institutionnel (Centre de Recherches Néohelléniques de la FNRS). Enfin, dans le troisième point de notre analyse, intitulé, *La mimésis sélective et la foi dans le temps historique*, notre quête est surtout focalisée sur l'adoption par C.Th. Dimaras du concept de *simultanéité*, notion qu'il a appliquée dans ses analyses à maintes reprises, aussi bien qu'à sa persistance inébranlable à une analyse des phénomènes culturels, essentiellement basée sur l'histoire, et ceci, malgré l'avènement d'autres courants modernistes d'analyse et de critique littéraire.

**Η ιστοριογραφική οπτική του μεταφραστικού εγχειρήματος:
από τη «μετακένωση» στη διαπολιτισμικότητα;**

Εάν θεωρήσουμε το μεταφραστικό εγχείρημα σε όλο του το ανάπτυγμα μα και σε όσα το προϋποθέτουν και οδηγούν σε αυτό (εννοώ τις διαδικασίες πρόσληψης της ξένης παιδείας, τις εκλεκτικές συγγένειες και το ίδιο το τελικό προϊόν στις ποικίλες πιστές ή άπιστες διασκευαστικές εκδοχές του), τότε έχουμε να κάνουμε με ένα είδος πολιτισμικής μεταφοράς, ενσυνείδητης ή και άλλοτε κάπως ασυνείδητης, που επιβάλλεται ενίοτε με ηγεμονικό τρόπο στη νεοελληνική γραμματεία από τις απαρχές της.

Ας θυμηθούμε ενδεικτικά για την περίπτωση τις σχετικές συζητήσεις γύρω από τα Κυπριακά ερωτικά,¹ τις έμμετρες μυθιστορίες, την κρητική λογοτεχνία της Αναγέννησης, γύρω από την οποία μάλιστα, προκλήθηκε κατά τη δεκαετία του 1950 έντονη διχογνωμία για τον «ξενόφερτο» και άρα μη εθνικό για ορισμένους ή τον ανατροφοδοτημένο μεταβυζαντινό της χαρακτήρα· διατυπώθηκε επίσης το αίτημα της ισότιμης θέασης με την ευρωπαϊκή γραμματεία, της ισοδυναμίας της (βλ. κυρίως τις θέσεις του Εμμ. Κριαρά² και τον αντίλο-

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη φίλη συνάδελφο Στέση Αθήνη, με την οποία συνεργάστηκα τα τελευταία χρόνια σε θέματα ιστορίας και θεωρίας της μετάφρασης, με επίκεντρο τη χειρόγραφη παραγωγή της περιόδου του Διαφωτισμού, για την ουσιαστική βοήθεια που μου προσέφερε τόσο ως προς τη βελτίωση της τεκμηρίωσης της παρούσας εργασίας όσο και για τον εν γένει προβληματισμό που περιέχει.

¹ Σταχυολογώ μια πρόσφατη διατύπωση ενός παλαιού προβληματισμού: Νάσος ΒΑΓΕΝΑΣ, «Ποιητική αρχαιολογία», εφ. *Το Βήμα*, φύλλο της 8ης Μαρτίου 1998. Συγκρατούμε το ακόλουθο: «Η ίδια η έναρξη της λογοτεχνίας μας

(αν συμφωνούμε ότι ο ποιητής των κυπριακών ερωτικών ποιημάτων του 16ου αιώνα είχε νεοελληνική συνείδηση) εδράζεται σε μια μεταφραστική πράξη, αφού τα περισσότερα από αυτά τα ποιήματα (αν όχι όλα) αναπαράγουν κείμενα ιταλών ποιητών, ενώ μέσα από μια περισσότερο ελεύθερη ανάπλαση έχει παραχθεί το μεγαλύτερο μέρος της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής». Σ' αυτό το κείμενο, ο Ν. Βαγενάς υποστηρίζει πως η μετάφραση είναι η θρησκευτική πηγή, ο διαμορφωτής νέων ιδεών και τάσεων.

² Είναι αναμφισβήτητα ενδιαφέρουσες για την ιστορία των ιδεών μα και της παιδείας μας αυτές οι αντιπαραθέσεις και οι σχετικές συζη-

γο του Στυλιανού Αλεξίου ή του Λίνου Πολίτη³). Δημιουργική μίμηση ξένων προτύπων επικράτησε να χαρακτηρίζουμε σήμερα τα έξοχα προϊόντα της κρητικής ακμής. Εξάλλου και σε συστοιχία μάλλον με αυτή τη μανιχαϊστική αντίληψη, οι παλαιότερες ιστορίες του νεοελληνικού θεάτρου (Ν. Λάσκαρης, Γ. Σιδέρης) δεν ενέτασσαν, όπως είναι γνωστό, την κρητική και εν μέρει την επτανησιακή παραγωγή στον οργανικό κορμό της νεοελληνικής δραματουργίας.⁴

Για να περάσουμε σε ένα άλλο πεδίο παρατήρησης, αν αποπειραθούμε να προσδώσουμε στην οπτική μας συνολική εποπτεία του μεταφραστικού φαινομένου, από τις απαρχές του, θα πρέπει να αναχθούμε στα ύστερα χρόνια του Βυζαντίου και, προϊόντος του χρόνου, να προσδιορίσουμε διακριτές κατηγορίες, ομόλογες στην πλειοψηφία τους με αυτές που κυριάρχησαν και σε άλλες ευρωπαϊκές γραμματείες κατά τη διαχρονική τους αποτύπωση. Όπως επισημαίνω στην ανέκδοτη Εισαγωγική μου μελέτη για το μεταφραστικό φαινόμενο στα χρόνια του Διαφωτισμού,⁵ όσο περισσότερο επιμένουμε σε μια συγκριτική ανάγνωση των πνευματικών φαινομένων που ανάγονται στις ευρωπαϊκές φιλολογικές παραδόσεις, τόσο τείνουμε στην ανεύρεση κοινών χαρακτηριστικών, ομοιοτήτων αλλά και βασικών διαφορών στις χρονικές τομές, στην αλληλουχία, στην ένταση και την ποιότητά τους.⁶ Η γνωριμία με το «αλλότριο» και η πρόσληψή του ακολούθησαν, ωστόσο, μέσα από διαδοχικές με-

ήσεις, βλ. για παράδειγμα, Εμμ. ΚΡΙΑΡΑΣ, «Ο λαϊκότερος χαρακτήρας της κρητικής λογοτεχνίας. Οι λογοτεχνίες της Αναγέννησης και η βυζαντινή λαϊκή παράδοση», *Κρητικά Χρονικά*, Ζ' (1953), σ. 298-314. Του ίδιου, «Η γραμματολογική τοποθέτηση της βυζαντινής δημόσιας και της κρητικής λογοτεχνίας», *Νέα Εστία*, τχ. 58(1955), σ. 1054-1057.

³ Συγκρατώ για την περίπτωση το μεστό κείμενο του Λίνου ΠΟΛΙΤΗ, «Λογοτεχνία Νεοελληνική και Λογοτεχνία Ευρωπαϊκή. Εναρκτήριο στο Μάθημα της Νέας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, Δ' (1949), σ. 90-91.

⁴ Ως προς την παλαιότερη διατύπωση της προβληματικής, βλ. Βάλτερο ΠΟΥΧΝΕΡ, «Ερευνη-

τικά προβλήματα στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου», *Δωδώνη*, 9(1980), σ. 217 κ.ε. Πρβλ. Anna ΤΑΒΑΚΗ, *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques*, (vol. I, II, III, EHESS, Παρίσι 1995.), *Diffusion Septentrion, Presses Universitaires*, Thèse à la carte, Αθήν 2001, σ. 20 κ.ε.

⁵ *Ξένοι Συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά, 18ος αιώνας. Ο Διαφωτισμός*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, υπό έκδοση.

⁶ Έχει λεχθεί, άλλωστε, πως η σύγκριση με το άλλο, το ξένο, μας επιτρέπει να συλλάβουμε βαθύτερα την ιδιοτυπία του Νεότερου Ελληνισμού. Βλ. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 504.

ταφραστικές επιλογές, μια διακριτή πορεία: κλασικοί συγγραφείς, εκκλησιαστικά κείμενα –λόγια και παραινετικά–, ξένες, ευρωπαϊκές και μη λογοτεχνίες, ποίηση και πεζός λόγος...».⁷

Αναφορικά τώρα με την ανάδυση ενός στοχασμού γύρω από τη μεταφραστική διαδικασία, την ανάληψη ενός μεταφραστικού προγράμματος και την επεξεργασία μεταφραστικής θεωρίας, για μιαν ακόμη φορά στην ιστορία της νεοελληνικής γραμματείας, ο Διαφωτισμός, εν μέσω της ρευστότητας εννοιών, όπως είναι η διασκευή, η μίμηση, η πρωτότυπη συγγραφή για να μην μιλήσουμε για την ακριβή μετάφραση, μας οδηγεί σταδιακά σε πύκνωση και βαθμιαία ωρίμανση. Εάν οι πρώτες ενδιαφέρουσες νύξεις, οι οποίες εκφράζουν την αγωνία για τη μεταφραστική διαδικασία ως δημιουργική πράξη που απαιτεί ακρίβεια, σαφήνεια και ζωντάνια, σε συνδυασμό με ένα πρόγραμμα εκλαΐκευσης, μεταφοράς της γνώσης με παιδευτικούς στόχους, οφείλονται στον Ιώσηπο Μοισιόδακα (*Ηθική Φιλοσοφία*, 1761), και ο θεμέλιος λίθος για την ιστορική θεώρηση της μετάφρασης, τη γενεαλογία της και την εκπόνηση μιας μεταφραστικής θεωρίας τίθεται από τον Δημήτριο Καταρτζή («Πρόλογος στην μετάφραση του Ρεάλ», γύρω στα 1784),⁸ η στιγμή της αποτίμησης έρχεται στον αρχόμενο 19ο αιώνα και με αυτόν τον τρόπο μπορεί να λειτουργήσει ως εισαγωγικό τεκμήριο στην πραγμάτευση του θέματος που ανέλαβα.

Οι Έλληνες φορείς των ιδεών του Διαφωτισμού, ασχολήθηκαν ενεργά και ποικιλοτρόπως με τη μετάφραση αλλά και, κατά την ώρα της αποτίμησης, τόνισαν τον πρωτεύοντα ρόλο που διαδραμάτισε στην ιστορία της παιδείας μας. Στην χορεία των ονομάτων, κορυφαίος στέκει ο Αδαμάντιος Κοραΐς, καθώς παρακινεί με συστηματικό τρόπο προς τη «μετακένωση» και ελέγχει κατά περίπτωση τις μεταφραστικές επιδόσεις των συγχρόνων του. Στο γνωστό μας

⁷ Βλ. Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Το ζήτημα των μεταφράσεων στον 18ο αιώνα», *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 89-106.

⁸ Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Ερασιστής*, Αθήνα, 1997, σ. 176-188. Βλ. τώρα στον τόμο: *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίκτυοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2004, κεφ. VI, σ. 113-125.

Υπόμνημα (*Mémoire*) του 1803, προβαίνει, μεταξύ τόσων άλλων, σε έναν κριτικό απολογισμό των μεταφράσεων, των οποίων ο δείκτης αποτελεί αδιάφυστο τεκμήριο για την κορύφωση του φαινομένου που χαρακτηρίζεται ως *révolution morale* (ηθική επανάσταση).⁹ Ψέγει την παραδοσιακή εκδοτική παραγωγή της Βενετίας, από την οποία εξαιρεί τον *Τηλέμαχο [Τύχαι Τηλεμάχου]* του Fénelon και την *Παλαιά Ιστορία* του Rollin. Μνημονεύει τον Ευγένιο Βούλγαρη ως πρώτο μεταφραστή του Βολταίρου. Σ' αυτές συγκαταλέγει βιβλία Μαθηματικών, τον John Locke (*Εγχειρίδιον Μεταφυσικο-Διαλεκτικόν*, 1796, μετάφραση Ιωάννης Λίτινος), τη *Γραμματική των φιλοσοφικών Επιστημών* του Benjamin Martin, που μεταφράζει ο Ανθιμος Γαζής, θεατρικές εκδόσεις, μυθιστορήματα, παιδαγωγικά συγγράμματα και, τέλος, την ανακοπέισα έκδοση του *Νέου Αναχάρσιδος* (από τους Γεώργιο Σακελλάριο, Γεώργιο Βεντότη και Ρήγα Βελεστινλή).¹⁰

Στις κατακτήσεις της ελληνικής παιδείας μέσω της μεταφραστικής δραστηριότητας αναφέρονται, κατά περίπτωση, και τα φιλολογικά προεπαναστατικά περιοδικά. Σ' αυτές αφιερώνει αξιόλογη διαφημιστική προβολή ο *Λόγιος Ερμής*, σε τέτοιο σημείο μάλιστα ώστε κατηγορήθηκε έντονα, σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, πως επιδεικνύει μονομέρεια και αγνοεί την εθνική λογοτεχνική παραγωγή. Αφορμή της αντιπαράθεσης στάθηκε η παράφραση της *Ιλιάδας* που εκπόνησε ο Γεώργιος Ρουσιάδης.

Γνωρίζοντας καλά τα πράγματα εκ των έσω, ο φαναριώτης Ιακωβάκης Ρίζος Νερούλος, στα *Μαθήματα νεοελληνικής λογοτεχνίας (Cours de littérature grecque moderne, 1827)*, που εκδίδει στη Γενεύη, όχι μόνον αποδίδει καθοριστική σημασία στις μεταφράσεις από δυτικές γλώσσες αλλά και επιχειρεί να

⁹ «Il suffit à l'observateur impartial de jeter les yeux sur le catalogue des traductions en grec moderne, faites seulement depuis quelques années, pour se convaincre que les Grecs lettrés sont aujourd'hui en plus grand nombre et beaucoup plus instruits que ne l'étoient les Grecs du quinzième siècle». *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce. Lu dans la Société des Observateurs de l'Homme, le 16*

Nivôse, an XI (6 janvier 1803). Par CORAY, Docteur en médecine, et Membre de ladite Société, σ. 54.

¹⁰ Για το ιστορικό της διαδοχικής μετάφρασης, βλ. το δεύτερο μέρος της εισαγωγικής μου μελέτης στο *Νέος Ανάχαρις*. Εισαγωγή - Επιμέλεια - Σχόλια: Άννα ΤΑΜΠΙΑΚΗ, <σειρά "Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα Σωζόμενα">, τόμος Δ', Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000.

ερμηνεύσει την ανισομερή και συνάμα καθοριστική παρουσία τους στα εκδοτικά δεδομένα της ακμής του Διαφωτισμού (1750-1800), που αντιστοιχεί – σύμφωνα με την διάκριση που επιχειρεί σε τρεις περιόδους των “προόδων”, της αναγέννησης των γραμμάτων (*Lettres*)–, στη δεύτερη περίοδο, η οποία σφραγίζεται από την εισαγωγή των φιλολογικών και επιστημονικών κατακτήσεων της Ευρώπης.¹¹ Στη διάταξη της ύλης του με τον γενικό όρο *Γράμματα*: «Θεολογία και Ρητορική», «Ιστορία», «Φιλολογία», οι «Μεταφράσεις» καθώς και οι «Γυναίκες Μεταφράστριες και Εκδότριες» κατέχουν αυτόνομη θέση, ενώ ακολουθούν τα «Ταξιδιωτικά και Μυθιστορήματα» και η «Λυρική Ποίηση».

Μερικές δεκαετίες αργότερα, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, όταν εκδίδει στα γαλλικά τη *Φιλολογική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος* (1877), προσθέτει στην προβληματική του φωτισμού του Γένους, μέσω της μεταφραστικής δραστηριότητας, μιαν άλλη ενδιαφέρουσα παράμετρο, αυτήν του εμπλουτισμού της εθνικής λογοτεχνίας.¹²

Στο ίδιο μήκος κύματος είχε κινηθεί και ο Μαρκήσιος Queux de Saint-Hilaire, στο περιεκτικό του άρθρο, «Des traductions et des imitations en grec moderne» (1873), με σημεία αναφοράς τον 19ο αιώνα και τη γαλλική επίδραση, όπου τόνιζε, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής την πολιτισμική κατάκτηση που συντελείται μέσω των μεταφράσεων.¹³

¹¹ «Le principal but de nos écrivains étant d'éclairer la nation, ils ne peuvent mieux y parvenir, qu'en transportant dans notre langue les chefs-d'œuvre scientifiques ou littéraires dont l'Europe s'honore; on ne doit donc pas s'étonner de trouver en grec moderne beaucoup plus de traductions que d'ouvrages originaux», JACOVAKY RIZO-NÉROULO, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1827, σ. 135. Σε ελληνική απόδοση, *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις νεωτέροις Έλλησι*, Εξελληνίσθη υπό Ολυμπίας Ι.Ν. Άββοτ εν Θεσσαλονίκη, Αθήνα 1870.

¹² «Le caractère d'utilité publique qui distingue cette époque et sa tendance à enrichir la littérature nationale de tout ce que les autres littératures

avaient de plus choisi, comme d'autant d'exemples sur lesquels elle devait se régler dans la nouvelle carrière qui s'ouvrait pour elle, ont surtout donné lieu à de nombreuses traductions de poètes anciens et modernes». ALEXANDRE RIZO-RANGABÉ, *Histoire littéraire de la Grèce moderne, 1877*, τχ. I, σ. 140, κεφ. «Retour à la vie (1700-1800)».

¹³ QUEUX DE SAINT-HILAIRE, «Des traductions et des imitations en grec moderne», *Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des Études Grecques en France*, Παρίσι 1873, σ. 330-357. «Une traduction est une de ces conquêtes pacifiques d'une nation sur une autre dont on se plaît à suivre le développement dans l'histoire de l'humanité» (σ. 332).

Αν και ο 19ος αιώνας, καθώς καθίσταται βαθμιαία ο χρυσός αιώνας της μεταφρασμένης λογοτεχνίας, αντιμετωπίζει ταυτοχρόνως το ζήτημα των ξένων επιδράσεων με σκεπτικισμό και ενίοτε με κριτικό πνεύμα, σε ευρείες γραμματολογικές συνθέσεις προσωπογραφικού χαρακτήρα, που κυκλοφορούν μετά το δεύτερο μισό του – εννοώ τον Α. Παπαδόπουλο-Βρετό (*Νεοελληνική Φιλολογία*, 2 τχ., 1854-1857), τον Κ. Σάθα (*Νεοελληνική Φιλολογία*, 1868) και τον Γ. Ζαβίρα (*Νέα Ελλάς*, 1872)–, η μεταφραστική δραστηριότητα καταχωρίζεται ανελλιπώς και με όσα στοιχεία διαθέτει ο συντάκτης, συμπληρώνοντας τη σκιαγράφιση της προσωπικότητας του εκάστοτε λογίου.

Πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ωστόσο πως η ανάδυση της ιστοριογραφίας του μεταφραστικού εγχειρήματος συμπλέκεται αναπόσπαστα με τη θέση που καταλαμβάνει ή μη η μετάφραση αυτή καθαυτή στον κορμό της εθνικής γραμματείας του δέκτη, στην λογοτεχνία άφιξης. Ένα σύνθετο ζήτημα που απασχόλησε, σε θεωρητικό πλαίσιο τον ευρωπαϊκό στοχασμό ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, ενώ στην Ελλάδα ο σχετικός διάλογος προκύπτει μόλις λίγο πριν από την τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα, αν δεν κάνω λάθος.

Πριν να θεμελιωθεί το αίτημα καταγραφής, αποτίμησης και ένταξης της μεταφραστικής δραστηριότητας στα συμφραζόμενα της νεοελληνικής γραμματείας, πριν να αποκτήσει το μεταφραστικό εγχείρημα την πολυπρισματική του διάσταση, την αυτόνομη ποιητικότητά του, την ιστορικότητά του και την οντότητά του ως στοιχείου πολιτισμικού διαλόγου, ζητήματα δηλαδή που απασχολούν κατά τον ένα ή άλλο τρόπο την επιστημονική κοινότητα σήμερα (μέσα από ένα σύνολο επιμέρους ενδιαφερόντων, μεταξύ αυτών και της νεογέννητης «μεταφρασεολογίας» και συμπληρωματικών ως εκ τούτου προσεγγίσεων), ας αναρωτηθούμε πως έχει αντιμετωπιστεί η μετάφραση στις ιστορίες της λογοτεχνίας, σε συναγωγές ή ειδικές μελέτες.

Ένα κείμενο που χρήζει προσοχής, έστω και μόνον γιατί η πατρότητά του ανήκει στον Ιωάννη Κακριδή, είναι το δοκίμιο *Το μεταφραστικό πρόβλημα* (Θεσσαλονίκη 1936), πρώτο συστηματικό μέρος στον Ιούλιο Καίσαρα, *Υπομνήματα του Γαλατικού πολέμου* (Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια). Από την πλευρά του μεταφραστή, ο Κακριδής συνδιαλέγεται με τη μορφωτική αξία που εμπεριέχει η μετάφραση ως ενέργεια («πόση αξία μορφωτική έχει η μετάφραση ως ενέργεια»), με τη σχέση μεταφραστή και αναγνώστη. Τον απασχο-

λούν, όπως είναι εύλογο, τα γλωσσικά διλήμματα του μεταφραστή, η πιστότητα της μετάφρασης και οι όροι της αλλά και η μεταφραστική πράξη και θεωρία στην Ελλάδα. Συγκρατώ τη γενεσιουργό δύναμη που αποδίδει στη μετάφραση για το “πλάσιμο” του ελληνικού πολιτισμού.¹⁴

Σε ορισμένες *Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, προγενέστερες του Κ.Θ. Δημαρά η μετάφραση, κυρίως η λογοτεχνική, αναφέρεται απλώς ή εξετάζεται με αισθητικά συμβατικά κριτήρια (στο πλαίσιο της παραδοσιακής Συγκριτικής Φιλολογίας), της ανίχνευσης της “τύχης” (fortune) ενός συγγραφέα ή ενός έργου στη γραμματεία υποδοχής, συνιστά δηλαδή τεκμήριο πρόσληψης και γόνιμης επίδρασης της δυτικοευρωπαϊκής λογοτεχνίας, κυρίως στον Ηλία Βουτιεριδίδη (*Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 2 τόμοι, 1924-1927),¹⁵ αλλά και στον Άριστο Καμπάνη (*Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας*, 1925), τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο (*Στοιχεία Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 1936) και τον Γλ. Αλιθέρη (*Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας*, 1938).¹⁶

Δεν πρωτοτυπώ αν αναφερθώ με αυτήν την ευκαιρία και πάλι στη νεωτερικότητα που διέπει τη σύλληψη της ιστορίας της λογοτεχνίας του Κ.Θ. Δημαρά. Ο τρόπος συγκρότησης και αξιολόγησης του υλικού, οι στοχεύσεις του έχουν συζητηθεί διεξοδικά αλλού.¹⁷ Θα κρατήσω για την περίπτωση από τον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης τούτο:

¹⁴ «Α. Γενικό Μέρος. Μετάφραση και μετάφρασης. 1. Μεταφραστική πράξη και θεωρία στην Ελλάδα»: «Στα εκατό τελευταία μέσα χρόνια, που αγωνιζόμαστε να πλάσουμε έναν καινούργιο πολιτισμό, η μεταφραστική παραγωγή μας δεν είναι μικρή» (σ. 3). Προβληματισμό γύρω από τη μεταφραστικότητα του ποιήματος, είχε εκφράσει παλαιότερα ο Σ. Δ. Βαλβής, «Περί μεταφράσεως ποιητών», περ. *Αθήναιον*, έτος Ζ', τχ. 7 (1878), σ. 168-178.

¹⁵ Ηλίας ΒΟΥΤΙΕΡΙΔΗΣ, *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας 1000-1930*, Αθήνα 1933. Η μετάφραση παίζει καθοριστικό ρόλο στην αναγέννηση των γραμμάτων: «Η μεταφραστική ορμή, που φανερώθηκε τον ΙΗ' αιώνα, είναι απόδειξη πως το νεοελληνικό πνεύμα εί-

χε νιώσει δυνατή την ανάγκη να γνωρίσει περισσότερο τα ξένα πνευματικά δημιουργήματα» (σ. 260).

¹⁶ Πρβλ. Βίκυ ΠΑΤΣΙΟΥ, «Η ιστορία των μεταφράσεων στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*», *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 121-124.

¹⁷ Βλ. για παράδειγμα τον προβληματισμό που εκφράζεται σε περισσότερες της μιας ανακοινώσεις που περιλαμβάνει ο τόμος *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, ό.π., ιδίως σ. 63-67, 98, 121-138 (αντιστοιχούν σε κείμενα των: Παν. Μουλλά, Άννας Ταμπάκη, Βίκυς Πάτσιου και Βενετίας Αποστολίδου).

«Ο ελληνικός πολιτισμός, λοιπόν, εκφράζεται μέσα στην αδιάκοπη ανανέωση την οποία προκαλούν οι επαφές με τους ξένους πολιτισμούς, και στην αδιάκοπη ακτινοβολία που είναι αποτέλεσμα της ιδιοτυπίας και των επαφών του. Μας ενδιαφέρουν εδώ οι επιδράσεις που δεχόμαστε. Στην θεωρία, που θα έτεινε να υποστηρίξει την αυτονομία της ελληνικής πνευματικής ιστορίας, την πρώτη απάντηση δίνουν τα ίδια τα περιστατικά της...».¹⁸

Η μετάφραση συντάσσεται επομένως με τη μάχη της πολιτισμικής ανανέωσης. Στιγμή κορύφωσης και ποσοτικής μέτρησης ο Διαφωτισμός¹⁹ και συνάμα βοηθητικό εργαλείο η πολυσυλλεκτικότητα. Ο Κ.Θ. Δημαράς ξεδίπλωσε το ριπίδι και ενσωμάτωσε στις θεωρήσεις του κάθε προσιτό κείμενο-τεκμήριο της εποχής που μελετούσε. Απαραίτητη τόλμη για να προσεγγίσουμε πρώιμα σύνολα επιφανομένων, όπου είτε τα όρια ανάμεσα στο μετάφρασμα και στο πρωτότυπο δεν είναι πάντοτε εντελώς ορατά, σαφή, είτε τα ίδια τα όρια του προσλαμβάνεται ως «λογοτεχνία» είναι ασυγκρίτως ευρύτερα από τα σημερινά.²⁰ Οι *Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας* που θα συνταχθούν αργότερα (π.χ. Λίνος Πολίτης, Mario Vitti) κάτω από τη «βαριά σκιά» της δημιουργικής σύνθεσης, όπως το ομολογούν άλλωστε, δεν θα δώσουν ιδιαίτερο βάρος

¹⁸ Βλ. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, 6η έκδ., 1975, σ. ιγ'.

¹⁹ Στη συναγωγή του *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (1η έκδ. 1977), ο Κ.Θ. Δημαράς συχνά προσφεύγει στην τεκμηριωτική αποδεικτικότητα πινάκων που παρέχουν ποσοτικά στοιχεία των εκδόσεων της εποχής. Εξάγονται οι μετατοπίσεις από το συντηρητικό στο νεωτερικό πλαίσιο αναφοράς, με αναμφισβήτητο δείκτη, μεταξύ άλλων, τις μεταφράσεις από δυτικές γλώσσες.

²⁰ Οι παρατηρήσεις της Στέφης ΑΘΗΝΗ πως παραβλέπει αρκετές πραγματικότητες της προγενέστερης περιόδου αλλά και του Διαφωτισμού, και παραμένει ενίοτε σχηματικός, είναι βάσιμες (*Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας, 18ος αι.-1830. Ο διάλογος*

με τις ελληνικές και ξένες παραδόσεις στη θεωρία και την πράξη. Διατριβή επί διδακτορίας. ΑΠΘ, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 360-361). Το μεταφραστικό φαινόμενο είναι ασφαλώς πιο περίπλοκο και η καμπύλη του πρέπει να ερμηνευθεί σε συνάρτηση με την ολότητά του. Για το τι προσλαμβάνουμε ως λογοτεχνία τον 18ο αιώνα, πρβλ. με τον προβληματισμό που αναπτύσσω στην εργασία μου «Νεοελληνικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού: Ευρυχωρία και όρια της λογοτεχνίας», *ΔιαΚείμενα*, Ετήσια έκδοση [του] Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας Α.Π.Θ., τχ. 2, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 9-24. Βλ. τώρα στον τόμο: *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, κεφ. IV, σ. 77-89.

στο μεταφραστικό γεγονός, με εξαίρεση την επισήμανση δυτικών προτύπων στην έως τον Διαφωτισμό περίοδο. Θα μπορούσε να σταθεί κανείς λίγο παραπάνω σ' αυτά, συμπληρώνοντας με τη συντηρητική μα αρκετά συστηματική αντιμετώπιση του θέματος από τον Bötje Knös, *L'Histoire de la Littérature néogrecque. La période jusqu'en 1821*,²¹ ή την απουσία συναφούς προβληματισμού στον Roderick Beaton.²²

Και να 'μαστε πια κοντά στους καρπούς που έδωσαν πλείστες όσες νύξεις του Κ.Θ. Δημαρά σε εργασίες του, υποδείξεις στους συνεργάτες του και τους μαθητές του, εκλεκτικές συγγένειες με έναν ευρύτερο χώρο συνομιλητών. Το 1965, ο Γ. Π. Σαββίδης, θα γράψει, με αφορμή την τρίτη έκδοση της *Ιστορίας* του Κ.Θ. Δημαρά: «πόσα μένουν να μάθουμε από την ιστορία των μεταφράσεων»,²³ άποψη που ενστερνίζεται αργότερα και μεταφέρει στα γραπτά του ο μαθητής του Γιώργος Κεχαγιόγλου.²⁴

Κατά τις δεκαετίες 1960 με 1980 βλέπουν το φως πορίσματα νέων ερευνών για τη μετάφραση, την έντυπη και τη χειρόγραφη, τη λογοτεχνική και τη θεατρική. Οι εργασίες του Δημήτρη Σπάθη σ' αυτόν τον τελευταίο τομέα υπήρξαν πρωτοποριακές και έδωσαν έναυσμα για την έναρξη ενός γόνιμου διαλόγου με το ομι-

²¹ Υπάρχουν διάσπαρτες πληροφορίες για μεταφράσεις και πρότυπα. Βλ. όμως το κεφ. «L'Époque du renouvellement de l'Hellénisme, env. 1750-1821», *Traductions. Les poètes phanariotes*: «La dernière moitié du XVIIIe siècle est l'époque des traductions, nous en avons donné plusieurs exemples dans les différents domaines des lettres et des sciences, et il faut remarquer que pour le développement de l'esprit de la nation en général, les traducteurs jouaient un rôle plus important que les ouvrages originaux grecs. Les encyclopédies et les manuels n'étaient pas suffisants pour le besoin de l'hellénisme, on demandait des ouvrages spéciaux. Il est évident qu'on ne put traduire tous les chefs-d'œuvre occidentaux, les Grecs prirent ceux qui étaient à leur portée, qui plaisaient à leur goût ou qui paraissaient

nécessaires pour des buts spéciaux».

²² Roderick BEATON, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996. Ας συγκρατήσουμε την παρατήρηση, σύμφωνα με την οποία, μετά το 1960, οι Έλληνες συγγραφείς άρχισαν να νοούνται ως αναγνώστες της δικής τους παράδοσης αλλά και των ξένων παραδόσεων.

²³ Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Το νέο μας όργανο ιστορικής συνείδησης», *Εποχές* 40(1966), σ. 168.

²⁴ Γιώργος ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Οι Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μαντατοφόρος* 15(1980), σ. 57. Και του ίδιου, «Οι έντυπες νεοελληνικές μεταφράσεις του 18ου αι. Παρατηρήσεις και αποτιμήσεις», ανακοίνωση στο *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress Wien, 4.-9. October 1981, Akten II, Teil 6. (...)* Βιέννη 1982, σ. 229-237.

γλώδες και άγνωστο τοπίο μιας μεταφραστικής διαδικασίας που δεν έφθασε στο τυπογραφείο μα έλαβε μέρος σε σημαντικές αισθητικές και άλλες διεργασίες. Στον διάλογο με τα μεταφρασιμένα κείμενα μπαίνουν ενεργά ο Γ. Π. Σαββίδης, ο Άλκης Αγγέλου, και άλλοι, εμπνέοντας με τις παρεμβάσεις τους νεώτερους μελετητές, στους οποίους ανήκα τότε. Οι επιστημάνσεις είχαν ήδη επεκταθεί στον ευρύ χώρο της ιστορίας των ιδεών, και μια πλειάδα μελετών εστίασε την προσοχή της στην πρόσληψη του ιστοριογραφικού, φιλοσοφικού, πολιτικού, επιστημονικού στοχασμού, μέσω μεταφράσεων, διασκευών και συμπλημμάτων (για παράδειγμα η Ρωξάνη Αργυροπούλου²⁵ ή ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης,²⁶ έχουν συνεισφέρει ουσιαστικά και σ' αυτόν τον τομέα). Εδώ πρέπει να προσθέσουμε την προσφορά του Λεάνδρου Βρανούση, κυρίως σε σχέση με το μεταφραστικό και εκδοτικό έργο του Ρήγα, τις ευρείες συνθέσεις της Αριάδνης Camariano-Cioran, τις συγκριτικές μελέτες του αδελφού της Νέστορα και μιας ομάδας ρουμάνων μελετητών, όπως του Al. Duțu, της Κορνηλίας Papacostea-Danielopolu, κ.ά., καθώς και τη συνεισφορά ευρωπαίων νεοελληνιστών, όπως ο Henri Tonnet.²⁷

Εποχή αναψηλαφήσεων σε περισσότερα του ενός επίπεδα. Δεν αρκεί πλέον η εμπειρική παρατήρηση, χρειαζόμαστε τη θεωρητική υποστήριξη μα ταυτοχρόνως γίνεται όλο και πιο επιτακτική η ανάγκη της καταγραφής: από την απογραφή λοιπόν να βαδίσουμε στη σύνθεση και ενδεχομένως στην ενσωμάτωση της μεταφρασμένης παραγωγής στον κορμό της εθνικής γραμματείας.

²⁵ Από την πλειάδα των εργασιών της, στις οποίες τίθενται ζητήματα μεταφραστικής δραστηριότητας, μέσα από την οπτική της πρόσληψης φιλοσοφικών ιδεών, συγκρατώ εδώ μια από τις παλαιότερες, που μπορεί να θεωρηθεί πρότυπο τινά ως αφηγηματική. Βλ. Ρωξάνη ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΟΥΓΓΗ, «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)», *Δευκαλίον*, 21(1978), σ. 131-142.

²⁶ Ενδεικτική ως προς την ευαισθησία με την οποία αντιμετωπίζει το μεταφραστικό ρεύμα, με πυκνές αναφορές και εμπειριστικώς εκτιμήσεις, από τις οποίες δεν λείπει και ο αμφίπλευρος συγκριτικός χαρακτήρας είναι η μονογραφία του, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*.

Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες. Μετάφραση Στέλλα Νικολοπούδη. Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, α' έκδοση 1996.

²⁷ Σε συνάρτηση κυρίως με τη γένεση του αφηγήματος και του μυθιστορήματος, έκδηλο είναι το ενδιαφέρον του εν λόγω μελετητή για την ιστορία του μεταφραστικού ρεύματος, την αισθητική και γλωσσική προσέγγιση και αποτίμησή του. Ορατή και αναπότρεπτη είναι στις εργασίες του και η συγκριτική οπτική (διαδικασίες πρόσληψης, επιδράσεις, δάνεια). Αναφέρομαι ενδεικτικά σε μια πρόσφατη συλλογή μελετημάτων του: Henri TONNET, *Études sur la nouvelle et le roman grecs modernes*, Daedalus, Paris-Athènes, 2002.

Το θεωρητικό πλαίσιο μπορούσε να καλύψει επαρκώς η αναζωογόνηση που είχαν λάβει οι μελέτες γύρω από τη φύση, την ιστορία και τη θεωρία της μετάφρασης σε διεθνές επίπεδο, ξεφεύγοντας από τα στερεότυπα της παραδοσιακής Συγκριτικής Φιλολογίας, και συνάμα από τις επεξεργασίες που επέβαλε με ζήλο η γλωσσολογία γύρω στο 1960, οι μεταφραστικές σπουδές ως υβριδικό αντικείμενο μελέτης, κινήθηκαν προς σύνθετες φιλοσοφικές θεωρήσεις, επεδίωξαν να ξεπεράσουν την εθνοκεντρική συνείδηση, διδάχθηκαν από την αισθητική της πρόσληψης, έγιναν αντικείμενο εφαρμογής και άλλων θεωριών, όπως της θεωρίας της “χειραγώγησης” ή του “λογοτεχνικού πολυσυστήματος”.²⁸ Αναφέρομαι συνοπτικά σ' αυτά γιατί τις τελευταίες δεκαετίες, ιδίως στο γύρισμα του 20ού αιώνα, άρχισαν να απασχολούν πιο συστηματικά τους Έλληνες μελετητές.

Όπως το έχω υποστηρίξει και άλλες φορές, βρισκόμαστε σε μια καμπή, εκδοτική και συνάμα μελετητική. Ευαισθητοποιημένοι πλέον στο έπακρο για την ιδιάζουσα χροιά της μεταφραστικής διαδικασίας στη νεοελληνική γραμματεία, ιδίως στον 18ο και 19ο αιώνα, για τον γενετικό της ρόλο στη διαμόρφωση και ανανέωση των ειδών και για τη συμβολή της στον πολιτισμικό διάλογο, στραφήκαμε καταρχήν να αποδώσουμε το *corpus* των νεοελληνικών μεταφράσεων. Αλλά όπως γίνεται συχνά στην Ελλάδα, ο ζήλος υπήρξε υπέρμετρος αν και πάντοτε καλοδεχούμενος.

Έτσι την αρχική ιδέα καταγραφής από τον 15ο στον 19ο αι., χωρίς ειδο-λογικούς περιορισμούς παρά μόνον ενδογλωσσικούς, που άρχισε να πραγματοποιείται από το 1987 στο ΚΝΕ, με τον επιστημονικό συντονισμό του Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκου (με κατοπινά αυτονομημένα παρακλάδια το πρόγραμμα καταγραφής μεταφράσεων στα περιοδικά της περιόδου 1811-1847 και τις

²⁸ Πρβλ. με το άρθρο μου «Συγκριτική Φιλολογία και Μετάφραση», [αφιέρωμα] Το θέμα του Μήνα Συγκριτική Λογοτεχνία, περ. *Διαβάξω*, τχ. 427, Μάρτιος 2002, σ. 121-125. Χαρακτηριστικός ενός πολυσήμαντου προβληματισμού είναι και ο τόμος *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις / Translation and Intercultural Relations*, [Πρακτικά] Β' Διεθνές

Συνέδριο Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος-20ός αι. / [Proceedings] *Second International Congress Identity and Alterity in Literature, 18th-20th c.* (Τόμος Γ', Αθήνα, Δόμος, 2001), με επιμέλεια Άννας ΤΑΜΠΑΚΗ & Στέσης ΑΘΗΝΗ, που επιχειρεί να εγγράψει το ελληνικό παράδειγμα στη διεθνή θέαση.

χειρόγραφες μεταφράσεις του Διαφωτισμού),²⁹ συμπληρώνει η «Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων ξένης λογοτεχνίας, 19ος-20ός αι.» με την ευθύνη του συναδέλφου Κ.Γ. Κασίνη, με έμφαση σε ποσοτικά και στατιστικά στοιχεία, η εκπόνηση «Βιβλιογραφίας των λογοτεχνικών μεταφράσεων του Μείζονος Ελληνισμού» από τον Λευτέρη Παπαλεοντίου και το «Πρόγραμμα καταγραφής μεταφράσεων σε περιοδικά» που μόλις ξεκίνησε στο Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Τα τελευταία χρόνια άρχισαν να εκδίδονται παλαιές χειρόγραφες μεταφράσεις καθώς και σχολιασμένες επανεκδόσεις μεταφράσεων του 18ου και 19ου αιώνα. Το αίτημα συνεξέτασης της μεταφρασμένης με την πρωτότυπη γραμματολογία έχει δώσει καρπούς τόσο σε συνθετικές εργασίες και διατριβές (π.χ. για το θέατρο του Διαφωτισμού ή πιο πρόσφατα για τη νεοελληνική αφηγηματική παράδοση), όσο και στις σημαντικές πολυσυλλεκτικές ανθολογήσεις που επιμελήθηκε ο Γιώργος Κεχαγιόγλου (*Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, 1999· *Πεζογραφική Ανθολογία*, 2001). Η συναγωγή μάλιστα που κυκλοφόρησαν οι Εκδόσεις Σοκόλη, στη σειρά *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, συνοδεύεται από ιδιαίτερα ερεθιστική Εισαγωγή. Και στις δύο περιπτώσεις συνυπάρχουν πρωτότυπα κείμενα και μεταφράσματα και διευρύνεται αισθητά ο λογοτεχνικός κανόνας.³⁰

Ο θεωρητικός προβληματισμός ενισχύει την πράξη. Με αυτό το τελευταίο σημείο που αποτυπώνει μια ριζοσπαστική αλλαγή εν τω γίνεσθαι, θα κλείσω την παρέμβασή μου. Και πάλι μέσα από τον δοκιμακό λόγο, την αρθρογραφία στον τύπο και σε περιοδικά φύλλα των ετών 1990 και εξής, ανασύρουμε σκέψεις ανανεωτικές και ρηξικέλευθες. Από την αποστοφή «Όλα δικά μας» του Τάκη Καγιαλή,³¹ με έναν ενδεχόμενο «ελλοχεύοντα εθνοκεντρισμό» ή την αποφθεγματική ρήση «Μια ιστορία της λογοτεχνίας που δεν περιλαμβάνει τις

²⁹ Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να αντλήσει πληροφορίες από τα *Ενημερωτικά Δελτία ΚΝΕ/ΕΙΕ*: τχ. 3, Ιούνιος 1991, σσ. 1-8, τχ. 21, Ιούνιος 1998, σ. 24 και τχ. 24, Δεκέμβριος 1999, σ. 36-39.

³⁰ Πρβλ. με τον προβληματισμό που αναπτύσ-

σω στην εργασία μου «Νεοελληνικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού: Ευρυχωρία και όρια της λογοτεχνίας», σ. 9-24. Και *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού...*, κεφ. IV, σ. 77-89.

³¹ *Το Βήμα*, 9.1.1994, σ. 56.

μεταφράσεις είναι ελλιπής ιστορία. Μια ποιητική ανθολογία που δεν περιλαμβάνει τις μεταφράσεις είναι ελλιπής ανθολογία» που οφείλουμε στον Νάσο Βαγενά,³² ως αφήσουμε επί του παρόντος την τελική ετυμολογία σε έναν φιλοσοφούντα θεωρητικό της μετάφρασης, τον Βαγγέλη Μπιτσώρη: η μετάφραση οφείλει, κατ' αυτόν, να δεξιώνεται το ξένο κείμενο ενσωματώνοντάς το στον οικείο γλωσσικό κορμό, αλλά συνάμα πρέπει να αναγνωρίζει και να φιλοξενεί την ετερότητά του.³³

³² *Ποίηση και μετάφραση*, 1989, σ. 91.

³³ «Από τη μια γλώσσα στην άλλη. Ιδιοποίηση

και ξενισμός», *Σύγχρονα Θέματα* (Ιαν.-Μάρτ. 1995), σ. 63-68.

RÉSUMÉ

**L'évaluation historiographique du mouvement des traductions.
Du «transvasement» à l'interculturalité ?**

Si nous examinons le mouvement des traductions dans sa marche diachronique, en évaluant tous les présupposés qui contribuent à cet acte critique (il faut y entendre le mécanisme de réception, les affinités éclectiques aussi bien que le produit final polymorphe, qu'il soit fidèle à son original, qu'il soit très élaboré et infidèle, ou encore qu'il soit librement adapté), nous poursuivons les traces multiples d'un transfert culturel, conscient et même parfois inconscient, qui s'impose d'une manière hégémonique dans les lettres grecques modernes, dès le début.

Dans cette approche, nous observons tout d'abord l'émergence précoce d'une problématique visant l'acte de traduire et la création d'une théorie normative (Iossipos Moesiodax, Dimitrios Katartzis) ainsi que les premiers germes d'évaluation d'ensemble et d'intégration de la littérature traduite dans le *corpus* de la littérature nationale, initiatives datées déjà du XIXe siècle.

Néanmoins, le point crucial de la problématique esquissée demeure le suivant: dans quelle mesure la cristallisation de l'étude des traductions dans une optique historiographique est en corrélation avec la position que la traduction elle-même occupe dans le *corpus* de la littérature nationale, celle d'arrivée. Il s'agit d'une question fort complexe qui, quoique dans la pensée européenne ait préoccupé les esprits dès le début du XXe siècle, ses échos théoriques deviennent perceptibles en Grèce seulement un peu avant le tournant du siècle.

En faisant la rétrospective critique des histoires de la littérature grecque moderne et des principales tendances qui s'y esquissent, l'auteur s'efforce de saisir le passage d'un empirisme s'inscrivant dans les normes du comparatisme classique («fortune», influence exercée) à des réflexions plus récentes plaidant en faveur d'une coexistence organique, en l'occurrence d'une équivalence du texte traduit et de l'original. De nos jours, est dévoilé le rôle génétique de la traduction, son implication à la formation des genres littéraires et au renouvellement, si nécessaire, des structures et valeurs culturelles; sa contribution décisive au dialogue interculturel est désormais décodifiée, sans négliger pour autant sa poétique ou son essence philosophique les plus profondes.

— IV —

**Στα όρια της αφηγηματικής ουτοπίας:
το «παιδαγωγικό - φιλοσοφικό» ταξίδι και η πρόσληψή του
από τον νεοελληνικό Διαφωτισμό**

Ως προκαταρκτικά στοιχεία, θα μου επιτρέψετε να δανειστώ ορισμένες συντεταγμένες, κυρίως από την ογκώδη μονογραφία του Jean-Michel Racault, *L' Utopie narrative en France et en Angleterre 1675-1761*,¹ προκειμένου να προσδιορίσω το πεδίο της παρούσας ανάλυσης. Μας είναι απαραίτητα άλλωστε ερμηνευτικά κλειδιά, εφόσον κατανοούμε πως οι αφηγηματικές ουτοπίες δεν είναι ακριβώς μυθιστορήματα με την τρέχουσα έννοια και τυπολογία που εμπεριέχει ο όρος αλλά διέπονται από ιδιότυπα μορφολογικά χαρακτηριστικά, όπως είναι η σχετικά ομοιότυπη μυθοπλάσια, η υπαγωγή των δρώντων προσώπων/ηρώων σε ρόλους συχνά λειτουργικούς, το στερεότυπο της πλοκής, η υπεροχή του περιγραφικού στοιχείου εις βάρος της αφηγηματικής δράσης, και τέλος ο αποδεικτικός τους στόχος με προεξάρχουσα την παραδειγματική και διδακτική διάσταση της αφήγησης.²

Εάν λάβουμε υπόψη την ετυμολογική αμφισημία του λατινικού όρου *ουτοπία* (ευ+τόπος ή ου+τόπος), που κατασκευάστηκε, ως γνωστόν, από τα ελληνικά,³

¹ Jean-Michel RACAULT, *L' Utopie narrative en France et en Angleterre 1675-1761*, The Voltaire Foundation at the Taylor Institution, Οξφόρδη 1991.

² Jean-Michel RACAULT, *L' Utopie narrative en France et en Angleterre 1675-1761*, Introduction générale, σ. 3: «(...) affabulation invariante, scénario rigide stéréotypé, personnages réduits le plus souvent à des rôles fonctionnels, prolifération du descriptif au détriment du récit événementiel. Elles se caractérisent également par une finalité démonstrative, à dominante

exemplaire ou critique, selon les cas, largement étrangère au projet habituel du roman, et qui constitue la marque propre de ce que les sociologues nomment l'état d'esprit utopique.»

³ Ως γνωστόν, ο όρος κατασκευάζεται το 1516 από τον Thomas More, *De optima republicae statu deque nova insula Utopia*. Πρόκειται για κύριο όνομα που αντιστοιχεί στη νήσο που ανακάλυψε ο Raphaël Hythloday. Η απήχηση του έργου θα καταστήσει τη νήσο της Ουτοπίας έναν λογοτεχνικό μύθο, πολύ διαδεδομένο στην Ευρώπη της Αναγέννησης.

είναι δυνατόν να διακρίνουμε δύο είδη ουτοπιών: τις *διδασκτικές ουτοπίες* (utopies didactiques) στον τύπο του πολιτικού προγραμματικού κειμένου, οι οποίες μπορούν να αποκληθούν *εντοπίες*, και τις *αφηγηματικές ουτοπίες* μυθιστορηματικής υφής, στον τύπο του «αρχαιολογικού μυθιστορήματος», του οποίου πρότυπο υπήρξε ο *Τηλέμαχος* του Fénelon, και στις οποίες προέχει η ερμηνεία του προθέματος *ου* (ου τόπος).⁴ Βεβαίως μια απόλυτη διχοτόμηση των δύο τάσεων σε (λογό) τρόπο, μέθοδο / *mode*, τροπικότητα / *modalité* και λογοτεχνικό είδος / *genre*⁵ δεν είναι απολύτως εφικτή και θα μου ήμουν ήδη έτοιμη να συνηγορήσω υπέρ της πλαστικότητας και της ευρυχωρίας που εμφιλοχωρούν σε παρόμοιες ταξινομήσεις, εάν δεν είχαν ήδη αποτελέσει αντικείμενο ενδελεχών παρατηρήσεων σημαντικών μελετητών, μεταξύ άλλων, των Raymond Ruyet, Alexandru Cioranescu και του Raymond Trousson.⁶

Τα τρία κείμενα που επέλεξα να παρουσιάσω εδώ, επιχειρώντας μια ερμηνεία της πρόσληψής τους από τον νεοελληνικό Διαφωτισμό ανήκουν σ' αυτήν την οριακή κατηγορία της αφηγηματικής ουτοπίας, την οποία ο Racault ονόμασε εύστοχα *marges de l'utopie: le déplacement dans le temps* (στα περιθώρια της ουτοπίας: η μετατόπιση μέσα στον χρόνο) και στην οποία αφιέρωσε ειδικό κεφάλαιο.⁷ Πρόκειται για τρεις μεταφράσεις από τα γαλλικά που διατρέχουν με την παρουσία τους τον ελληνικό 18ο αιώνα, αρχής γενομένης από το λεγόμενο «πρελούδιο των Φώτων» ως τον ριζοσπαστικό στοχασμό του Ρήγα και των συντρόφων του, στον οποίο αποκραυγαλώνεται η ιδεολογική ωρίμανση που επέφερε η Γαλλική Επανάσταση. Τα αναφέρω κατά χρονολογική σειρά εμφάνισης: *Τύχαι Τηλεμάχου* (*Les Aventures de Télémaque*, 1699) του

⁴ Jean-Michel RACAULT, *L' Utopie narrative en France et en Angleterre*, ό.π., σ. 14.

⁵ *L' Utopie narrative en France et en Angleterre*, ό.π., σ. 18. Ο Τάσος ΚΑΠΑΛΑΝΗΣ («Καθρέφτες Γυναικών ή μισογυνικά κείμενα της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας», *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*. Επιμ. Αστέριος ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Δανάη ΛΑΖΑΡΙΟΥ και Κωνσταντίνος Α. ΔΗΜΑΔΗΣ, τχ. Α', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 295-

316), αποδίδει τους όρους του G. Genette *mode* και *genre* ως *λογότροπο* και *είδος*.

⁶ Raymond RUYER, *L' Utopie et les utopies*, Παρίσι 1950· Alexandru CIORANESCU, *L' Avenir du passé: utopie et littérature*, Παρίσι 1972, και του Raymond TROUSSON, κυρίως το *Voyages aux pays de nulle part: histoire littéraire de la pensée utopique*, Βουξέλλες 1975.

⁷ Jean-Michel RACAULT, *L' Utopie narrative en France et en Angleterre 1675-1761*, ό.π., σ. 182 κ.ε.

Fénelon από τον Αθανάσιο Σκιαδά,⁸ η *Ηθική Περιήγησις Κύρου* (*The Travels of Cyrus / Les Voyages de Cyrus*, 1727) του Andrew Michael Ramsay⁹ και η συλλογική ημιτελής έκδοση και μετάφραση από τον κύκλο του Ρήγα της *Περιήγησης του Νέου Αναχάρσιδος* (*Voyage du jeune Anacharsis en Grèce...*, 1788) του αββά Jean-Jacques Barthélemy.¹⁰ Τα πλαισίωσαν ένα άλλα αρχαιόθεμα μυθιστορήματα (όπως το *Χαριτώ και Πολύδωρος*, 1801) ή αρχαιόθεμες ουτοπικές αφηγήσεις (όπως οι *Περιηγήσεις του Αντήνορος εις την Ελλάδα*, 1812 του Lantier),¹¹ χαλκωμένα τα τελευταία στο πρότυπο του «παιδαγωγικού ταξιδιού»: εκδοτική στρατηγική και αναγνωστική διαθεσιμότητα που έφθασαν ως τα χρόνια του όψιμου Διαφωτισμού.

Τα κείμενα αυτά αξιολογήθηκαν μέσα στον περιβάλλοντα χώρο που τα γέννησε και τα εξέθρεψε, του ρεύματος δηλαδή του νεοελληνικού Διαφωτισμού, και εντάχθηκαν στον κορμό της γραμματείας μας μέσα από «διαδοχικές προσεγγίσεις», σύμφωνα με έναν προσφιλή όρο του Κ.Θ. Δημαρά. Πρωτοπόρος ο ίδιος, ασχολήθηκε με δυο απ' αυτά, τον *Τηλέμαχο* και την *Ηθική Περιήγηση Κύρου*, τονίζοντας πως ο Ramsay ήταν οπαδός και θαυμαστής του Fénelon. Τα κείμενα εξετάζονται εδώ καταρχήν ως δείγματα της έντονης ηθικής και παιδαγωγικής διάστασης της ελληνικής εκδοχής του διαφωτιστικού ιδεώδους:

⁸ *Τύχαι Τηλεμάχου υιού του Όδυσσέως. Η συνέχεια της τετάρτης βιβλίου της Όδυσσεΐας του Όμηρου εις βιβλία δέκα εις την γαλλικήν γλώσσαν συντεθέντα παρά [...] Φραγκίσκου Σαλινιάκ. Τώρα πρώτον μεταφρασθέντα εις την απλουτέραν Έλληνικήν γλώσσαν παρά Ά (θανασίου) Σ (κιαδά), Α. Βόρτολις, Βενετία 1742.*
⁹ *Ηθική περιήγησις Κύρου βασιλέως των Περσών εκ της άγγλικής εις την γαλλικήν, και έξ αυτής εις την ήμετέραν διάλεκτον μεταφρασθεΐσα [...]. Τύποις εκδοθεΐσα δαπάνη και επιμελεία Πολυζώη Λαμπαντιζιώτη. Ι. Βαουμάιστερ, Βιέννη 1783.*

¹⁰ *Περιήγησις του νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα περί τὸ μέσον του τετάρτου αἰῶνος πρὸ Χριστοῦ. Συντεθεΐσα ἐν τῇ γαλλικῇ διαλέ-*

*κτφ παρὰ τοῦ κυρίου Βαρθολομαίου και μεταφρασθεΐσα παρὰ τοῦ Γεωργίου Κωνσταντίνου Σακελλαρίου ἐκ Κοζάνης, Μ. Πούλιου, Βιέννη 1797 (τχ. 1). Και Νέος Ἀνάχαρσις, τ. 4. Μεταφρασθεΐς, τὰ μὲν 32. 33. 34. κεφάλαια παρὰ τοῦ Γεωργίου Βεντότη Ζακυνθίου. Τὰ δὲ 35. 36. 37. 38. και 39. Παρὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλή Θεταλοῦ [...]. Για μια πλήρη περιγραφή της συλλογικής αυτής προσπάθειας, βλ. <σειρά «Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα Σωζόμενα» >, *Νέος Ἀνάχαρσις*, Εισαγωγή-Επιμέλεια-Σχόλια: Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, Εισαγωγή, σ. 11-87.*

¹¹ Πρόκειται για τα *Voyages d' Antenor en Grèce et en Asie* (1798), που θεωρούνται μετεπαναστατικό απότοκο του *Ανάχαρσι*.

«Το ηθικό ενδιαφέρον βρίσκεται στη βάση των αιτημάτων του ελληνισμού που ξαναγεννιέται· από τα 1770 περίπου και πέρα, μια καινούρια κοινωνική τάξη έρχεται στο προσκήνιο της ιστορίας μας και παίζει τους πρώτους ρόλους. Η καινούρια τάξη χρειάζεται καινούρια ηθική (...)».

Και πιο κάτω αποφαινεται:

«Ο σκοπός του βιβλίου [της *Ηθικής Περιηγήσεως Κύρου*] είναι, δηλαδή, καθαρά ηθικοπλαστικός. Οι ιδέες που αναπτύσσονται, έτσι έμμεσα, είναι διαφωτισμένες, είναι, ακριβέστερα, οι ιδέες του διαφωτισμένου δεσποτισμού (...)».

Ο Δημαράς προσέχει επίσης τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του έργου και κρίνει σωστά πως είναι «ένα από τα πρώτα μυθιστορηματικά προϊόντα που εγνώρισε η γλώσσα μας».¹²

Στο θεμελιώδες και μείζον έργο του, την *Ιστορία της νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, σχολιάζει αυτούς τους τίτλους στο κεφάλαιο «Ένας κόσμος γεννιέται. Η νέα ηθική».

«Οι απόπειρες για σύνθεση [= ως τη δεκαετία του 1790, αναφέρεται στο σημείο αυτό στη δραστηριότητα του Ρήγα και του κύκλου του], ή δημοσίευση μυθιστορημάτων στα νεοελληνικά, είναι αδέξιες και συχνά χωρίς πραγματικό ενδιαφέρον: δεν πρόκειται για καθαρά λογοτεχνικές προσπάθειες, αλλά για έργα ηθικοπλαστικά, διδακτικά, ή περιγραφικά μορφοποιημένα σ' έναν μύθο, καθώς είδαμε στα *Φιλοθέου Πάρεργα*, ή είναι μια μετάφραση από τον Fénelon, *Τύχη Τηλεμάχου* (1742) ή η *Ηθική περιήγησις Κύρου* (1783) του Άγγλου Ramsay».¹³

Στον προσεκτικό και υποψιασμένο αναγνώστη γίνεται κατανοητό πως ο Δημαράς συναπαριθμεί και συνεξετάζει πρωτότυπα κείμενα της νεοελληνικής

¹² Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Επαφές της νεώτερης ελληνικής λογοτεχνίας με την αγγλική (1780-1821)», *Φροντίσματα*, Α', Αθήνα 1962, σ. 48-51. Το άρθρο αυτό πρωτοδημοσιεύθηκε στο περ. *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* (1947) ενώ

περιλήφθηκε από τον συγγραφέα του αργότερα στον τόμο *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1980.

¹³ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 6η έκδοση, Αθήνα, 1975, σ. 168.

γραμματείας με μεταφράσεις. Στην πρώτη κατηγορία ανήκει το αρχαϊζον ως προς τη μορφή και τη γλώσσα, στατικό ως προς τη δομή, νεωτερικό ωστόσο ως προς τα φιλοσοφικά ερωτήματα που εγείρει και την κριτική του στάση στο ζήτημα της «Διαμάχης Αρχαίων και Νεοτέρων», «περιπατητικό» φιλοσοφικό μυθιστόρημα του Νικολάου Μαυροκορδάτου *Φιλοθέου Πάρεργα*. Εκτυλίσσεται στους κήπους της Κωνσταντινούπολης της *Εποχής των Τουλιπών* (Époque des Tulipes) με εξαίρεση τη σκηνή της φυλακής που παρέχει τη δυνατότητα σε περιπετειώδεις διηγήσεις με λανθάνοντα πικαρικό χαρακτήρα. Στη δεύτερη κατηγορία, ο Δημαράς αναφέρεται σε μεταφράσεις αρχαιολογικών μυθολογικών, με έμφαση στο «παιδαγωγικό-φιλοσοφικό ταξίδι» στον κόσμο της Αρχαιότητας δίχως όμως να ξεχωρίζει το είδος.

Ας θεωρήσουμε τις παρατηρήσεις του Δημαρά ως ένα όριο, αφού αποτέλεσαν εφαλτήριο για τη διατύπωση, προϊόντος του χρόνου, ενός πολύ γόνιμου προβληματισμού. Πρόκειται για τη διερεύνηση της γένεσης των νέων λογοτεχνικών ειδών στην περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, σ' έναν μακρύ 18ο αιώνα, που προσεγγίζεται πλέον από τις απαρχές του, από τις αβέβαιες, προδρομικές αποκρυσταλλώσεις του πρώιμου Διαφωτισμού: συνύπαρξη μυθολογικών κειμένων της παλαιότερης γραμματείας κυρίως του είδους των *Κατόπτρων Ηγεμόνων*, που ενδύονται νέους ρόλους και με σταθερή αναφορά στην «ανατολική σοφία» – στοιχείο που προϋπάρχει εν δυνάμει του ευρωπαϊκού συρμού στη μεταβυζαντινή παράδοση – με μεταφράσεις, καταρχήν χειρόγραφες (η πρώτη μετάφραση του *Τηλεμάχου* εκπονείται λόγου χάρη μέσα στην πνευματική ατμόσφαιρα της αυλής των Μαυροκορδάτων (1715) από τον Δημήτριο Προκοπίου και συμπτωματικά συμπίπτει με το έτος θανάτου του Fénelon, αργότερα έντυπες εκδόσεις κειμένων της ευρωπαϊκής γραμματείας παράδοσης, ανοίγματα προς ποικίλα ανεξερεύνητα ως τότε πεδία που δεν θα ήταν άδικο να παρομοιαστούν, τηρουμένων βεβαίως πάντοτε, των αναλογιών, με τη δίνη των ιδεών που ονομάστηκε από τον Paul Hazard, «κρίση της ευρωπαϊκής συνειδησης».¹⁴ Οι ερμηνευτικές επεξεργασίες και κατηγοριοποιήσεις των τελευταίων ετών, μέσα από μελέτες και πολυσυλλεκτικές ανθολο-

¹⁴ Βλ. ANNA TAMPIAKH, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοι-*

ωνίας με τη δυτική σκέψη, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2004.

γήσεις, όπως αυτές που επιμελήθηκε ο Γιώργος Κεχαγιόγλου με ιδιαίτερη ευστοχία, μας παρέχουν ένα ευρύτατο φάσμα κειμένων, που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την υβριδικότητα που χαρακτηρίζει τον πεζό αφηγηματικό λόγο και τα είδη που εγκλείει στον 18ο αιώνα.¹⁵

Στο επίσης θεμελιώδες και πυκνό σε έννοιες σύγγραμμα του Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, προσεγγίζεται το ζήτημα κάτω από μια διαφοροποιημένη οπτική. Οι σχετικές αναφορές εμπεριέχονται σε δύο σημαντικά κεφάλαια του βιβλίου, στο δεύτερο με τίτλο «Η διάπλαση της ιστορικής συνείδησης» και στο τρίτο με γενικό τίτλο «Η γεωγραφία του πολιτισμού», όπου ο έγκυρος μελετητής πραγματεύεται τη συντελούμενη *εκκοσμίκευση* του χρόνου (ιστορία) και του χώρου (γεωγραφία), η οποία γίνεται ορατή μέσα από τη ρήξη με παραδοσιακές θεωρήσεις και με την προβολή βασικών διαφωτιστικών ιδεωδών: προβολή στοιχείων της διαφωτισμένης πολιτικής σκέψης, ωρίμανση του αιτήματος της εθνικής αυτογνωσίας, ιδεολογική θέαση της κλασικής αρχαιότητας και ταυτοχρόνως στροφή προς την ερμηνεία του σύγχρονου κόσμου. Συγκρατώ από την πρώτη αναφορά σχετικά με την πρόσληψη του *Τηλεμάχου* τα ακόλουθα:

«Η μετάφραση αυτή εμπλούτισε τον κατάλογο των ιστορικών αναγνωσμάτων που προσφέρονταν στα ελληνικά πνεύματα που δέκατου ογδοού αιώνα και με τη διάδοσή της [που ήταν, συμπληρώνω, όντως εξακριβωμένη ως το τέλος του αιώνα] συνέβαλε σημαντικά στη γνωριμία του νέου με τον αρχαίο ελληνισμό. Μολονότι το “πολιτικό μυθιστόρημα” του Fénelon, ήταν προϊόν μυθοπλασίας, οι Έλληνες το διάβασαν ως ιστορική αναφορά στον προγονικό τους πολιτισμό. Η διήγηση του Fénelon που παρακολουθούσε τις περιπλανήσεις του Τηλεμάχου ανά τον ελληνικό κόσμο στα ίχνη του πατέρα του, διεύρυνε τον ορίζοντα της συγκε-

¹⁵ Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τχ. Β', Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, 1999. Και του ίδιου *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος. 1. Από το τέλος του Βυζαντίου ως τη Γαλλική*

Επανάσταση, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τρισιναφυλίδη, Θεσσαλονίκη 2001.

κριμένης αφήγησης με τη ζωντανή απεικόνιση του γεωγραφικού, πολιτισμικού και ηθικού χώρου της αρχαίας Ελλάδας».¹⁶

Η δεύτερη αναφορά, καθώς σχετίζεται με την ερμηνεία του χώρου, τοποθετεί τις ελληνικές μεταφράσεις στα συμφραζόμενα του παιδαγωγικού ταξιδιού («από τον Fénelon στον Rousseau»), εντάσσοντας το όλο ζήτημα στη φιλολογία του Διαφωτισμού, στην οποία ο φιλόσοφος ταξίδευε αναζητώντας την εμπειρία. Συναρτά επίσης την ακμάζουσα περιηγητική φιλολογία της εποχής με τις φιλοσοφικές αναζητήσεις του Διαφωτισμού.¹⁷ Εν συνεχεία, στο έβδομο κεφάλαιο του ίδιου βιβλίου, με τίτλο «Η εναλλακτική πολιτική επιλογή του Διαφωτισμού», ο μελετητής πραγματεύεται εκτενώς τις ζυμώσεις που προκάλεσε στην ελληνική κοινωνική σκέψη η έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης, αναλύοντας κυρίως το εκδοτικό και πολιτικό πρόγραμμα του Ρήγα: εδώ ανιχνεύουμε μια εύστοχη σημασιολογική αναφορά στον *Νέο Ανάχαρσι*, το «δημοφιλές βιβλίο του ευρωπαϊκού κλασικισμού», που «έγινε στην ελληνική του εκδοχή κατήχηση πατριωτισμού».¹⁸

Προτελευταίος σταθμός αυτής της σύντομης αναγκαστικά επισκόπησης, είναι και ας μου επιτραπεί να αναφερθώ σ' αυτήν, η εκτενής και κατά το δυνατόν διεξοδική εισαγωγική μου μελέτη στην επανέκδοση του τέταρτου τόμου του *Νέου Ανάχαρσιδος* από τους Γεώργιο Βεντότη και Ρήγα Βελεστινλή (Βιέννη 1797), στην οποία επιχειρώ, αφού εντάσσω το εγχείρημα του Barthélemy στο «αρχαϊζόν» ρεύμα που κατακλύζει την προεπαναστατική Γαλλία, να περιγράψω την πρόσληψη αυτού του «αρχαιολογικού μυθιστορήματος» που βρίσκεται στο μεταίχμιο της ιστορικής ακρίβειας, του αστηρού πραγματολογικού υπομνηματισμού και της φαντασιακής μυθοπλασίας.¹⁹ Ο λόγιος μετα-

¹⁶ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, α' έκδοση 1996, σ. 94.

¹⁷ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, σ. 125-126. Πρβλ. René POMEAU, «Voyage et Lumières dans la littérature française du XVIIIe siècle», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 57 (1967), σ. 1269-1289. Και George B.

PARKS, «Travel as Education» στο R. F. Jones κ.ά., *The Seventeenth Century: Studies in the History of English Thought and Literature from Bacon to Pope*, Stanford 1951, σ. 264-290.

¹⁸ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, σ. 303.

¹⁹ <Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα Σωζόμενα>, *Νέος Ανάχαρσις*, Εισαγωγή, Ο *Νέος Ανάχαρ-*

φραστής των πρώτων τόμων Γεώργιος Σακελλάριος, ιατροφιλόσοφος και ποιητής, συμμετέχει με τον τρόπο του στον διάλογο περί της μυθιστορηματικής ή όχι υφής του *Ανάχαρσι*,²⁰ ζήτημα που έχει απασχολήσει άλλωστε και τον ίδιο τον Barthélemy, προτρέποντάς μας να διακρίνουμε την αφηγηματική βάση, το περιεχόμενο από τη μορφή.²¹ Στον τέταρτο τόμο που επιμελήθηκε ο Ρήγας παρακολουθούμε τις ιδεολογικές του συνδηλώσεις και τη μεταμόρφωσή του, μέσα από τις ποικίλες παρεμβάσεις του εθνεγέρτη μεταφραστή που στόχευαν στη σύνδεση του αρχαίου με τον σύγχρονο ελληνισμό, σε αυτό που ονομάζω εν κατακλείδι μια όψη «της πατριωτικής αυτογνωσίας των Νεοελλήνων».²²

Ως προς μια συνολική απόπειρα τυπολογικής ερμηνείας του παιδαγωγικού ταξιδιού και της ένταξής του στον κορμό της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας του 18ου και του πρώτου τρίτου μισού του 19ου αιώνα, πολύ ενδιαφέρουσα και χρήσιμη είναι η διδακτορική διατριβή της Στέσης Αθήνη. Η μελετήτρια, έχοντας ως εφόδια όλες τις αλλαγές του τοπίου που σφραγίζουν τη φιλολογική έρευνα των τελευταίων δεκαετιών και με πλήρη επίγνωση της ρευστότητας των φαινομένων, του υβριδισμού και των χαλαρών ή και ανύπαρκτων ορίων μεταξύ πρωτότυπης και μεταφρασμένης παραγωγής, της αμφισβήτησης και χαλαρότητας των αφηγηματικών ειδών στον κορμό της νεοελληνικής γραμματείας, αφιερώνει στο «αρχαιόθεμο παιδαγωγικό μυθιστόρη-

σις, σύμβολο του αρχαίζοντος ρεύματος. α'. Ένα μνημειώδες εγχείρημα και η κατασκευή του, σ. 29-37.

²⁰ *Νέος Ανάχαρσις*, Εισαγωγή, σ. 64: «(...) Μὲ τοῦτο ὁμως δὲν ἠθέλησε νὰ πλάσῃ μίαν μυθώδη ἱστορίαν, προθέτων ἓνα ἐπίπλαστον περιηγητὴν, καὶ πολλάκις ἐπίπλαστα πρόσωπα, μεθ' ὧν αὐτὸς ὁμιλεῖ· διότι κάθε ὕλη, ἥτις προβαίνει εἰς τὰς ὁμιλίαις του, εἶναι ἀπανθισμένη ἀπὸ παλαιῶν συγγραφεῖς, ὡς ἐν ταῖς ὑποσημειώσεσι φαίνεται».

²¹ *Νέος Ανάχαρσις*, Εισαγωγή, σ. 34: «Or, parmi les littérateurs dont je parle, il en est qui, accoutumés à des discussions sèches et rigoureuses, ne devaient pas me pardonner d'avoir osé mêler dans mes récits des images qui

leur donnent plus de mouvement. Ce que j'avais prévu est arrivé: plusieurs d'entre eux ont traité mon ouvrage de roman, et m'en ont presque fait un crime: d'autres, moins sévères, ont eu la bonne foi de distinguer le fond de la forme. Le fond leur a présenté une exactitude suffisamment attestée, à ce que je crois, par la multitude de citations qui accompagnent le récit. À l'égard de la forme, ils auraient dû sentir que les ornements dont j'ai tâché quelquefois d'embellir mon sujet étaient assez conformes à l'esprit des Grecs, et que des fictions sagement ménagées peuvent être aussi utiles à l'histoire qu'elles le sont à la vérité». (Πε Μémoire, σ. C-CI).

²² *Νέος Ανάχαρσις*, Εισαγωγή, σ. 87.

μα» ένα κεφάλαιο με τίτλο «Περιπλάνηση και μύηση». Το ενδιαφέρον έγκειται στο ότι εξερευνά, περιγράφοντας τα κείμενα και την τύχη τους, τον τρόπο, το παράδειγμα και συνάμα το λογοτεχνικό είδος, που είναι άλλωστε και ο κεντρικός στόχος του πονήματος.²³

Τα τρία «αρχαιολογικά μυθιστορήματα» που επέλεξε προτείνουν, αρχής γενομένης από τον *Τηλέμαχο*, που φέρεται ως ιδεατή συνέχεια της *Οδύσσειας*, ενώ ορατή είναι και η μίμηση της *Κύρου Παιδείας του Ξενοφώντα*, συνεχίζοντας με την *Ηθική Περιήγηση Κύρου* και ολοκληρώνοντας έναν περίπλου στον αρχαίο κόσμο με τον *Ανάχαρσι*, μια ιδανική περιήγηση σ' έναν ιστορικά περιγεγραμμένο γεωγραφικό χώρο. Στα σύνορα της αφηγηματικής ουτοπίας, *ευτοπίες*, εάν εξαρθεί ο παραδειγματικός χαρακτήρας της αφήγησης και οι ελλοχεύουσες φιλοσοφικές διαστάσεις της, επιφορτίζονται κατά τη μεταφορά τους στα ελληνικά έναν τουλάχιστον δίσημο ρόλο. Λειτουργούν εν πρώτοις παραδειγματικά, όπως το επεσήμαναν όλοι οι μελετητές που αναφέρθηκαν σ' αυτά, συνδέοντας τον νεότερο ελληνισμό με την κλασική αρχαιότητα. «Ενοφθαλμίζονται στις ελληνικές αναγνωστικές εμπειρίες»²⁴ και συναθροίζονται, κατά δεύτερον, δίπλα σε ποικίλες άλλες κατηγορίες κειμένων, συχνά μεταίχμακων ανάμεσα στην παράδοση και στην ανανέωση, τουλάχιστον ως το 1790, σε μια προσπάθεια αποτύπωσης του νεοελληνικού πεζού αφηγηματικού λόγου.

²³ Στέση ΑΘΗΝΗ, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας, 18ος αι.-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και ξένες παραδόσεις στη θεωρία και την πράξη*. Διατριβή επί διδασκατορίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσα-

λονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 133-150.

²⁴ Στέση ΑΘΗΝΗ, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας (...)*, σ. 137.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Τύχαι Τηλεμάχου

(κεφ. XIII, σσ. 116-118)

[...] Έως όπου ὁ Τηλέμαχος ἦτον μὲ τὸν Μέντορα, αὐτὰ τὰ ἐλαττώματα δὲν ἐφαίνοντο, καὶ ἐπήγαιναν σμικραίνοντας ἀπὸ ἡμέραν εἰς ἡμέραν. Παρόμοιος ὡσάν ἓνα θυμοειδὲς ἄλογον, ὁποῦ ὑπάγει πηδώντας εἰς τὰ μεγάλα λιβάδια, τὸ ὅποῖον δὲν ἐμποδίζεται οὔτε ἀπὸ ράχας δυσαναβάτους οὔτε ἀπὸ ἐγκρεμνοῦς οὔτε ἀπὸ χειμάρρους, καὶ ὁποῦ δὲν γνωρίζει παρὰ τὴν φωνὴν καὶ τὸ χέρι ἑνὸς μόνου ἀνθρώπου, ἄξιον νὰ τὸ δαμάσει, ἔτσι ὁ Τηλέμαχος, γεμάτος ἀπὸ μίαν εὐγενὴ τόλμην, δὲν ἦτον δυνατὸν νὰ τὸν κρατήσει τις ἄλλος καὶ νὰ τὸν χαλινώσει, παρὰ ὁ Μέντορας. Μάλιστα εἰς τὴν μεγαλύτερην του ὀρμὴν ἓνα μόνον βλέμμα τοῦ Μέντορος εὐθύς τὸν ἐκρατοῦσεν, ἐκαταλάμβανεν εὐθύς ὁ Τηλέμαχος τὴν ἐσημειῶνεν ἐκεῖνο τὸ βλέμμα καὶ ἀνακαλοῦσε δίχως ἄργητα ὅλας τὰς αἰσθήσεις τῆς χαμένης ἀρετῆς μέσα εἰς τὴν καρδίαν του, καὶ ἡ φρονιμάδα τοῦ ἐγλύκαινεν εἰς μίαν στιγμὴν καὶ ἐχαλίνωνε τὸ πρόσωπον. Ὅταν φοβερίζει ὁ Ποσειδῶν τὰ κύματα τὰ ταραχώδη μὲ τὴν τριχάλαν τοῦ, δὲν γαληνώνει μὲ πλεόν ταχύτητα τὰς σκοτεινὰς καταιγίδας.

Ὅταν ὁ Τηλέμαχος εὐρέθη μόνος, ὅλα τοῦ τὰ πάθη, ὁποῦ ἦτον κρατημένα ὡσάν ἓνας χεῖμαρρος ἐμποδισμένος ἀπὸ δυνατὴν ἀκροποταμίαν, ἐξανάλαβεν τὸν δρόμον τοῦς τὸν συνηθισμένον: αὐτὸς δὲν ἐδυνήθη νὰ ὑποφέρει τὴν αὐθάδειαν τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τοῦ Φάλαντος, τοῦ ἀρχηγοῦ τους. Αὐτὴ ἡ ἀποικία, ὁποῦ ἦλθε νὰ θεμελιώσει τὸ Τάραντον, ἦτον ὅλη συνθεμένη ἀπὸ νέους γεννημένους ἕως ὁποῦ ἐστάθη ἡ πολιορκία τῆς Τρωάδος, οἱ ὅποιοι δὲν ἔλαβαν καμμίαν ἀνατροφήν: ἡ γέννα τους ἡ παράνομος, ἡ ἀταξία τῶν ἠθῶν τους καὶ ἡ ἐλευθερία, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναθρόφηναν, τοὺς ἔδιδαν κάποιον τι βάρβαρον καὶ θηριῶδες. Πλέον ὁμοιάζαν μὲ μίαν συνάθροισιν λησῶν, παρὰ μὲ μίαν ἀποικίαν Ἑλλήνων [...].

(1742, μεταφρ. Αθανάσιος Σκιαδάς, πρβλ. Γ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφικὴ Ἀνθολογία*, Α', σ. 568-569)

Ἠθικὴ περιήγησις Κύρου

(τχ. 1, σ. 188-191)

[...] «[...] Ἴδου οἱ σοφοὶ κανόνες ὁποῦ εἶναι θεμελιωμένοι εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἰδου τὰ κινήτρια ὁποῦ πρέπει νὰ μεταχειρίζονται εἰς ὑποურγίαν διδασκαλίας διαμέσου τῶν ἡδονῶν. Προσβλέπω, ἀπὸ τὴν φυσικὴν ὄρεξιν, ὅτι αὐτοὶ οἱ κανόντες θέλουν ἔλθει εἰς τελειότητα. Ἐως τοῦ νῦν εὐχαριστήθη νὰ κάμω τὸ θέατρον τόπον διδασκαλίας φιλοσοφικῆς διὰ τοὺς νέους Ἀθηναίους, καὶ διὰ τοὺς γέροντας τόπον μετανοίας, Παραγνώρισις τῆς ἀνθρώπινης φύσεως εἶναι ἡ θέλησις τῆς ταχινῆς ὁδηγίας εἰς τὴν φρόνησιν καὶ ἀρετὴν διαμέσου βίας καὶ αὐστηρότητος. Τὴν νεότητα καὶ τὴν πολυκαίριον συνήθειαν δὲν δύναται ὁ ἀνθρώπος νὰ ἐλκύσει εἰς προσοχὴν καὶ διάκρισιν, παρὰ κολακεύοντάς τιν. Αὐτὴ ἡ ἡλικία καὶ ἡ συνήθεια παρατρέπει πάντοτε τὰ παραγγέλματα ὁποῦ εἶναι αὐστηρὰ καὶ ἀκόλακα. Διὰ νὰ γένουν εὐάρεσκα, πρέπει νὰ τὰ συγκεράσει μὲ ἡδονὴν καὶ ἔπαινον τοῦ ἀκροατοῦ!».

Ὁ Κύρος, ἀκούσας παρὰ τοῦ Σόλωνος τοὺς μεγάλους σκοποὺς, ἠθικοὺς καὶ πολιτικοὺς, τοῦ δραματικοῦ ποιήματος, ἐτίμησεν ἀρκετὰ τὴν κατάστασίν του καὶ ἐκατάλαβεν ἐν τῷ αὐτῷ καιρῷ ὅτι οἱ κύριοι κανόνες τῆς τραγωδίας δὲν εἶναι κατὰ τὴν ἀπλήν τοῦ καθενὸς θέλησιν, ἀλλὰ πρέπει νὰ ζητήσουν εἰς αὐτὴν τὴν φυσικὴν ιδιότητα τῶν ὑποκειμένων. Εὐχαρίστησε λοιπὸν τὸν Σόλωνα, κατὰ τὴν ἔμφρασην ὁποῦ ἔλαβεν ἀπὸ τοὺς λόγους του, καὶ τοῦ εἶπε: «Τώρα θεωρῶ ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι πλανῶνται πολλὰ καταφρονούντες τοὺς Ἑλλήνες, καὶ μάλιστα τοὺς Ἀθηναίους. Στοχάζονται τὴν ἡδύτητα σᾶς, τὸ χάριεν καὶ τὸ εὐφυνὲς τῶν ἐπιχειρημάτων, ὡς οὐτιδανὰς φαντασίας, στολισμοὺς περιπτῶς, προσηγορικὸν ὁποῦ παρεμφαίνει καὶ φανερώνει τὴν παντοτινὴν νηπιότητα τοῦ νοός σας καὶ ἀσθένειαν τῆς διανοίας σας, ἡ ὁποία δὲν ἤξεύρει νὰ ἀναβῆ ὑψηλότερα. Ἀλλ' ἐγὼ θεωρῶ ὅτι διακρίνεστε ἀκριβέστερα παρὰ τὰ ἄλλα γένη, ὅτι γνωρίζετε τελειότερα τὴν ἀνθρώπινην φύσιν καὶ ὅτι ἤξεύρετε νὰ διαθέσετε εἰς διδασκαλίαν καὶ αὐτὰς τὰς ἡδονάς [...].

(1783, πιθανὸς μεταφραστὴς ὁ Γεώργιος Βεντόπης, πρβλ. Γ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφικὴ Ἀνθολογία*, Α', σ. 662-663)

¹ Ἡθὸς κολακευτὸν, ἀναίσθητον εἰς ἀγαθόν.

* Κιτ. κεφ. 4, τχ. 2, σ. 101.

Νέος Ανάχαρις
(Κεφ. ΛΔ', Βοιωτία)

Καθαρός είναι ὁ ἀέρας εἰς τὴν Ἀττικὴν, καὶ πυκνότατος εἰς τὴν Βοιωτίαν,* ἀγκαλιὰ καὶ αὐτοὶ οἱ δύο τόποι δὲν χωρίζουσιν ὁ εἷς ἐτέρου παρὰ μὲ τὸ ὄρος Κιθαιρῶνα. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ φαίνεται νὰ προξενῇ μίαν παρομοίαν διαφορὰν καὶ εἰς τὰ πνεύματα, καὶ νὰ βεβαιώνη τὰς παρατηρήσεις τῶν φιλοσόφων περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ κλίματος.** Διότι οἱ Βοιωτεῖς δὲν ἔχουσι κοινῶς, οὔτε ἐκείνο τὸ διαπεραστικόν, οὔτε ἐκείνην τὴν ζωηρότητα ὅπου χαρακτηρίζει τοὺς Ἀθηναίους· ἀλλ' ἴσως πρέπει νὰ μεμφθῇ τινὰς περισσότερο τὴν ἀνατροφὴν, παρὰ τὴν φύσιν. Ἐάν φαίνωνται βαρεῖς καὶ ἀναίσθητοι,*** τοῦτο προέρχεται διατὶ εἶναι ἀμαθεῖς καὶ ἀήθεις· καὶ ἐπειδὴ καταγίνονται περισσότερο εἰς τὴν γύμνασιν τοῦ σώματος παρὰ εἰς τὴν τοῦ νοός,**** δὲν ἔχουσιν οὔτε τὸ λέγειν,***** οὔτε τὴν χάριν τῆς εὐγλωττίας,***** οὔτε τὸ φῶς καὶ μάθησιν ὅπου ἀπολαμβάνει τινὰς μὲ τὴν σπουδὴν,***** οὔτε ἐκείνο τὸ ἔλκυστικόν ὅπου προέρχεται περισσότερο ἀπὸ τὴν τέχνην, παρὰ ἀπὸ τὴν φύσιν.

** Ἰπποκρ. ἀέρο. τόπ. κ. 55· Πλάτ. νόμ. β. 5, τχ. β', σ. 747· Ἀριστοτ. πρόβλ. 14, τχ. 2, σ. 750.

*** Πίνδ. Ὀλύμπ. 6, στ. 152· Δημοσθ. σ. 479· Πλούτ. τχ. 2, σ. 995· Διον. Ἀλ. ῥητορ. τχ. 5, σ. 402· Κικ. εἰμαρ. κ. 4, τχ. 2, σ. 101.

**** Νέπ. εἰς Ἀλκιβ. κ. 11.

***** Πλάτ. συμπ. τχ. 3, σ. 182.

***** Λουκ. Διὸς τραγ. τχ. 2, σ. 679· σχόλ. τοῦ αὐτ.

***** Λουκ. Διὸς τραγ. τχ. 2, σ. 679· σχόλ. του αὐτ.

***** Στραβ. β. 9, σ. 401.

RÉSUMÉ

Aux confins de l'utopie narrative: “le voyage pédagogique / philosophique” et sa réception par les Lumières grecques

Après avoir brièvement introduit dans le débat quelques instruments conceptuels concernant l'utopie narrative et ses caractéristiques pertinentes, nous allons examiner trois voyages à caractère pédagogique situés dans l'antiquité classique. S'agissant des textes largement diffusés dans le contexte européen, nous allons évaluer si possible la spécificité de leur réception par les Lumières grecques. À partir du “roman archéologique” de Fénelon (*Les Aventures de Télémaque*, 1699), qui sert de cible et de modèle à une série de “periégèses” didactiques à travers le monde antique qui lui succéderont, nous allons nous arrêter à deux autres exemples de valeur démonstrative: aux *Voyages de Cyrus* (1727) de A.M. Ramsay et au *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* (1788) de Jean-Jacques Barthélemy. La trajectoire proposée couvre à tour de rôle presque tout un siècle de culture grecque, allant de l'aube des Lumières et des phénomènes manifestés dans le cercle intellectuel de la famille princière des Mavrocordatos, se liant donc à l'idéal du despotisme éclairé tout aussi bien qu'à la longue tradition sophologique byzantine et post-byzantine des *Miroirs des princes*; prenant ensuite un second exemple sorti du contexte idéologique que C.Th. Dimaras a précisément nommé «la recherche d'une éthique nouvelle», ambiance correspondant au troisième tiers du XVIIIe siècle, pour arriver, enfin, au mouvement émancipateur cultivé par Rhigas et son cercle viennois des années '790. Les trois traductions proposées et le moment spécifique de la parution de chacune en grec (*Télémaque*: 1715, 1742; *Cyrus*: 1783 et *Anacharsis*: 1797) correspondent précisément à ces gradations de l'esprit des Lumières dans le Sud-Est de l'Europe. L'envergure de l'approche est consciemment limitée, désirent démontrer dans un premier temps le réseau idéologique et esthétique par lequel ces textes sont intégrés dans la culture nationale ainsi que le fil interprétatif de leur impact dans l'histoire des idées et de la littérature; ils sont appréciés non seulement en leur qualité pédagogique mais également en leur valeur narrative, contribuant à forger dans un sens, à côté d'un nombre limité de textes soit similaires soit différents, la prose narrative grecque moderne.

**“Νεωτερικότητα” και ανάδυση των λογοτεχνικών
και δραματουργικών κανόνων.
Η Ποιητική (Γραμματικά) του Κωνσταντίνου Οικονόμου (*)**

Εκ παραλλήλου με τα πολιτισμικά συμφραζόμενα της γόνιμης μα γεωγραφικά περιορισμένης Αναγέννησης, που ξεδιπλώθηκε κυρίως στον νησιωτικό άξονα υπό την ηγεμονία της Γαληνοτάτης (θα μπορούσε μάλιστα να ισχυριστεί κανείς πως επρόκειτο για εκφάνσεις μάλλον περιφερειακών φαινομένων, μη ομογενών ως προς τον κεντρικό κορμό του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού), στην ελληνική γραμματεία κυριάρχησαν ως το τέλος του 17ου αιώνα λογοτεχνικές και μορφολογικές επιβιώσεις ενός μετα-βυζαντινού χαρακτήρα, ενσωματωμένες στη χορεία μιας μακραίωνης παράδοσης.

Στο πλαίσιο οσμώσεων και ένιων νεωτερισμών που χαρακτηρίζουν τα Φώτα στην Νοτιο-ανατολική Ευρώπη, αναδύεται ως σημαντικός παράγοντας και

* Πρώτη μορφή της παρούσας εργασίας υπήρξε ανακοίνωση με τίτλο «Modernité et émergence des canons littéraires et dramatiques: La Poétique (Grammatika) de Constantin Oeconomos» (βλ. *Neohelicon*, XXXI (2004) 2, σσ. 27-34) στο Colloque International *Transferts culturels / osmose, divergences et convergences dans les traditions et les canons littéraires et dramatiques du Sud-Est européen (XVIIIe-XXe siècles)* / International Colloquium *Cultural transfer and osmosis, divergence and convergence in literary canons and in literary and theatrical traditions in Southeast Europe (18th - 20th centuries)*, (Αθήνα, ΕΙΕ, Αίθουσα Σεμιναρίων, 31 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 2003). Συνεργασία του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου

Αθηνών με το «Σεμινάριο Συγκριτικής Γραμματολογίας και Ιστορίας των Ιδεών» που λειτουργεί στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του ΕΙΕ και την «Ερευνητική Επιτροπή για την Ανατολική και Νοτιο-ανατολική Ευρώπη» (Research Committee on Eastern and South-Eastern Europe) της «Διεθνούς Εταιρείας Συγκριτικής Φιλολογίας» (AILC/ICLA). Επιχειρώ να προσεγγίσω ορισμένα από τα ζητήματα που με απασχολούν μελετητικά εδώ και χρόνια και πολλά οφείλουν ως προς τη γένεση του συναφούς προβληματισμού σε αρχικές επισημάνσεις του Κ.Θ.Δημαρά καθώς και σε παρατηρήσεις του για τις διαδικασίες πρόσληψης δυτικών συγγραφέων και στοχαστών (βλ. κυρίως τον τόμο *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής 1982).

τεκμήριο αλλαγής το σχήμα που θα οδηγήσει στην ανανέωση των λογοτεχνικών δομών, υπακούοντας στο αίτημα της νεωτερικότητας, καθώς και μια δειλή και συχνά ασταθής φροντίδα για την κατασκευή ενός κανόνα εμπεριέχοντα τα λογοτεχνικά και δραματικά είδη. Σε συνάρτηση άλλωστε με την ομολογη δυτική προβληματική, η διδασκαλία της παραδοσιακής ρητορικής συναντά βαθμιαία την αισθητική και τη λογοτεχνική κριτική.

Είναι κοινά αποδεκτό πως τα Φώτα στον γεωγραφικό χώρο που υπνοείται στην παρούσα μελέτη απέκτησαν προοδευτικά κατά την ωρίμανσή τους, έναν πρωταρχικό παιδαγωγικό και εκλαιευτικό χαρακτήρα.¹ Στο μεταίχμιο της γαλλικής ακαδημαϊκής αισθητικής (εννοούμε εδώ τον Charles Batteux, τον Laharpe καθώς και τον προκάτοχό τους Charles Rollin), έντονα διαποτισμένης από τον κλασικισμό και της πιο ριζοσπαστικής σκωτικής σχολής, όπως εκφράστηκε κυρίως από τον Hugh Blair, η διδασκαλία τείνει να αποσκοπήσει από την προγενέστερη αριστοτελική και σοφιστική παράδοση. Τα διδακτικά εγχειρίδια που απέρρευσαν από αυτήν τη διαδικασία, υπήρξαν φυτώρια κατά κάποιον τρόπο για την επεξεργασία της νεώτερης κριτικής, της θεωρίας της λογοτεχνίας και της αισθητικής.²

Στις αρχές του 19ου αιώνα, καθώς ο νεοελληνικός Διαφωτισμός, στην τελευταία και πιο δυναμική φάση του, οδεύει προς την κορύφωσή του, τρία (3) εγχειρίδια ρητορικής και ένα (1) εγχειρίδιο αισθητικής βλέπουν διαδοχικά το φως της δημοσιότητας. Εκφράζοντας ένα πνεύμα αφομοιωτικού εκλεκτισμού, στοιχείο που αναδεικνύεται ως μια από τις σταθερές του ελληνικού διαφωτιστικού ρεύματος,³ οι συγγραφείς τους περιπλανώνται από τον κλασικιστικό

¹ Άννα ΤΑΜΠΙΑΚΗ, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2004, *passim*, κυρίως κεφ. Ι, σ. 23-40.

² Αθανασία ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Πρόσωπα και θέματα*, Εκδόσεις Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1993, σ. 32.

³ Άννα ΤΑΒΑΚΙ, «Les Lumières néo-helléniques. Un essai de définition et de périodisation», *The Enlightenment in Europe, Les Lumières en Europe, Aufklärung in Europa. Unity and*

Diversity, Unité et Diversité, Einheit und Vielfalt. Edited by /édité par/ hrsg. von Werner Schneiders avec l'introduction générale de Roland Mortier [European Science Foundation] Concepts et Symboles du Dix-huitième Siècle Européen, Concepts and Symbols of the Eighteenth Century in Europe, BWV • Berliner Wissenschafts - Verlag, 2003, σ. 45-56. Βλ. τώρα, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού*, κεφ. Ι, σ. 23-40.

γαλλικό ακαδημαϊσμό στον ανανεωτικό σκωτικό στοχασμό. Εγκαταλείπουν σταδιακά την κατεξοχήν αριστοτελική βάλκανική παράδοση, της οποίας η διδασκαλία στηριζόταν για μακρό χρονικό διάστημα σε εγχειρίδια που είχαν ως βάση τον Ερμιογόνη ή τους Σοφιστές.⁴

Αρχής γενομένης από τη *Ρητορική* (1813) του Νεόφυτου Βάμβα, μαθητή και οικείου του Αδαμάντιου Κοραή, ο οποίος σύμφωνα με τη συνάδελφο Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, που μελέτησε συστηματικά τις αισθητικές ζυμώσεις και τις τάσεις εκσυγχρονισμού που αποκρυσταλλώνονται στα εν λόγω κείμενα, εκπροσωπεί «μια περίπτωση αφομοίωσης»,⁵ περνώντας στη *Ρητορική* (1815) του Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, εκφραστή μιας «πορείας προς τη σύνθεση»,⁶ καταλήγουμε στη *Ρητορική* του Κωνσταντίνου Οικονόμου μα κυρίως στο έργο του *Γραμματικά* (1817). Η ύλη του θα απλωνόταν σε τέσσερις τόμους, από τους οποίους μόνον ο πρώτος είδε το φως της δημοσιότητας. Έχει ειπωθεί πως μέσα από το πόνημα αυτό, ο Οικονόμος προσπάθησε να επεξεργαστεί μια συνεκτική και «ενιαία αισθητική θεωρία».⁷

⁴ Αθανασία ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, *Νεοελληνική αισθητική και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, α' έκδοση*, Αθήνα 1989, σ. 35, 38-39. Στη μελέτη αυτή ερμηνεύονται για πρώτη φορά ορισμένα κείμενα προέλευσης των αισθητικών θεωριών από τον νεοελληνικό Διαφωτισμό: τίγονται μεταξύ άλλων ζητήματα που αφορούν στη γλώσσα, στο γούστο (taste), στη μεγαλοφυΐα και την κριτική.

⁵ Αθανασία ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, *Νεοελληνική αισθητική και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, σ. 52-75.

⁶ *Νεοελληνική αισθητική και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, σ. 75-102.

⁷ *Νεοελληνική αισθητική και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, σ. 102-121. Η *Ποιητική* του Κωνσταντίνου Οικονόμου υπήρξε προσφάτως αντικείμενο και άλλων προσεγγίσεων, μεταξύ των οποίων και της Λίτσας ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Γραμματικά* - ζητήματα αισθητικής και φιλοσοφίας της τέχνης», *Πρα-*

κτικά Πανελληνίου Συνεδρίου «Θεσσαλοί φιλόσοφοι», Επιμέλεια Γ. Σ. Καραγιάννης και Ι. Ν. Ηλιούδης. Έκδοση Δήμου Τρικκαίων, Τρίκαλα 1998, σ. 292-305. Διατρέχοντας το εν λόγω κείμενο, με έκπληξη διαπίστωσα, ωστόσο, πως η κυρία Χατζοπούλου αγνοεί όλες τις μεταγενέστερες προσεγγίσεις του θέματος, μετά τον Κ. Θ. Δημαρά και την έκδοση του *Φιλόλογου*, σε επιμέλεια Κωστή Σκαλιόρα (α' έκδ. 1970): τόσο τη βασιική επί του θέματος μονογραφία της Αθανασίας Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, όσο και μεμονωμένες μελέτες, συναφείς με το αντικείμενο, όπως της Άντας ΦΡΑΝΤΖΗ, «Καλλιότητα παλιννοστούσα ή περί ποιητικής μεθόδου» του Χαρίσιου Μεγδάνη», *Παλίμψηστον* 6/7, Δεκ. 1988, σ. 188-199, τις δικές μου προγενέστερες αναφορές, κυρίως δε την εργασία μου: «Προσεγγίσεις του μολερικού έργου στον ελληνικό 19ο αιώνα», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας. Σχέ-*

Για να σταθμίσουμε το εγχείρημα του Οικονόμου με την απαιτούμενη νηφαλιότητα, οφείλουμε να θέσουμε κατά τη γνώμη μου ορισμένα αξιολογικά και ερμηνευτικά κριτήρια. Πρώτα απ' όλα, ο εκλεκτισμός αυτής της συνθετικής απόπειρας είναι καταφανής. Ο ίδιος ο συγγραφέας μας κοινοποιεί άλλωστε τις βασικές πηγές του από την αρχή και νομίζω πως αρκεί να επιδοθούμε με ευελιξία σε ένα παιγνίδι αναζητήσεων για να φέρουμε στην επιφάνεια τα επάλληλα στρώματα των δανείων. Η κατεξοχήν πηγή παραμένει αναμφίβολα ο Αριστοτέλης (αρκετά συχνά και ο Πλάτων, του οποίου ορισμένες ιδέες διαποτίζουν το σύγγραμμα, σημείο στο οποίο όμως θα ξαναγυρίσουμε): έπονται οι ξένοι στοχαστές που ακολουθούν από κοντά και ερμηνεύουν τους αριστοτελικούς κανόνες: οι γάλλοι Charles Rollin, *De la manière d'enseigner et d'étudier les Belles-Lettres par rapport à l'esprit et au cœur* (1726-1728), Laharpe, *Lycée ou Cours de littérature ancienne et moderne* (19 τ., Παρίσι, 1795-1801), ο γερμανός Fuhrmann, *Hanbuch der Classischen Litteratur der Griechen*, ο σκώτος Hugh Blair, *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* (1783) –ο Οικονόμος χρησιμοποιεί τη γαλλική μετάφραση του γνωστού και διαδεδομένου στον 18ο αιώνα συγγράμματος του Blair⁸– τέλος ο καταξιωμένος τον καιρό του γάλλος εκπρόσωπος της ακαδημαϊκής σχολής Charles Batteux, *Principes de la littérature* (1746). «Τούτον ήκολουθήσαμεν μάλιστα εις πολλά τής Πουπητικής, σημειώνει ο Οικονόμος, ως πιστόν έρμημένα και όπαδόν του 'Αριστοτέλους».⁹ Σύγχρονος

σεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες, Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 367-385. Ως προς το ζήτημα της θεωρίας περί κωμικού (κυρίως με βάση τον πρόλογο του Φιλάρου), βλ. πλέον και τη μελέτη του Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ, «Δραματολογικές και θεατρολογικές θεωρίες στην προεπαναστατική Ελλάδα (1816-1818)», *Είδηλα και ομοιώματα, Πέντε θεατρολογικά μελετήματα*, Νεφέλη, Αθήνα 2000, κυρίως σ. 83-88. Ως προς την ουσία της συνεισφοράς της κυρίας Χατζοπούλου, δεν συμφωνώ με όλες τις (βεβαιωμένες μερικώς φορές) διαπιστώσεις στις οποίες προβαίνει: οι συγκρίσεις, σε παρόμοιες μεταγλωσσικές εποχές, είναι προτιμότερο να γίνονται με ευαισθησία, καλή γνώση των πραγ-

μάτων και των εγγενών αντιφάσεων και με παραδείγματα ομοειδή και κυρίως συγχρονικά, όχι τόσο με τεκμηρία μεταγενέστερα.

⁸ Hugh BLAIR, *Leçons (ή Cours) de Rhétorique et de Belles-Lettres*, έργο που διαδόθηκε ευρέως με πολυάριθμες εκδόσεις στα γαλλικά, κυρίως μετά το 1797. Στην ιταλική παιδεία έγινε γνωστό χάρις στη μετάφραση που εκπόνησε ο Francesco Soave: *Istituzioni di retorica e di belle lettere, tratte dalle lezioni di Blair da Francesco Soave ad uso de' licei, e di gimnasi del regno d'Italia*, Vigerano 1808, που γνωρίσε πολλές μεταγενέστερες εκδόσεις.

⁹ Κωνσταντίνος ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Γραμματικά*, τχ. Α', Βιέννη 1817, σ. 14. Πρώτος ο Κ.Θ. Δημα-

προσεκτικός μελετητής και βιογράφος του Κ. Οικονόμου αποφαίνεται με ορθότητα: «Παρότι το βιβλίο δεν είναι πρωτότυπο, φανερώνει ωστόσο τη στέρεη φιλολογική του κατάρτιση, την εξοικειώσή του με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, τις αισθητικές θεωρίες και την κριτική, και ακόμη μια αξιοσημείωτη ευαισθησία απέναντι στη νεοελληνική λογοτεχνία, τη λαϊκή και τη λόγια».¹⁰ Κάιρια σημεία, τα οποία θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε ένα προς ένα.

Βεβαίως ο Οικονόμος δεν πρωτοτυπεί επιλέγοντας τις πηγές του. Δυναμικός εκπρόσωπος του Φώτων και του κοραϊκού πνεύματος σ' αυτήν την περίοδο της ζωής του,¹¹ συμβαδίζει και συντάσσεται με τις επιταγές των καιρών του. Στην καμπή του 18ου αιώνα, ο Rollin, ο Batteux και ο Laharpe είναι ευρέως αποδεκτοί στο πλαίσιο του νεοελληνικού και συνάμα μιας μεγάλης πτέρυγας του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού «ως τις απαρχές του γαλλικού ρομαντισμού»¹² τα συγγράμματα στα οποία έγινε αναφορά προτείνονται μάλιστα αρκετές φορές από τον Κοραή προκειμένου να χρησιμεύσουν στη σχολική διδασκαλία.¹³

ράς διέκρινε τη διπολικότητα που περιέχουν οι πηγές των *Γραμματικών*, καθώς έχοντας ως βάση τον πιο ακαδημαϊκό κλασικιστικό δέχονται και τις ανανεωτικές σκοπτικές επιδράσεις. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 43 κ.ε. Ας σημειωθεί πως και ο ίδιος ο Οικονόμος έχει πλήρη συνείδηση του πράγματος, όταν εντάσσει τον Blair στους «νεώτερους κριτικούς» (*Γραμματικά*, σ. 186).

¹⁰ Κωνσταντίνος ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Αλληλογραφία*, επιμ. Κώστας ΛΑΠΠΑΣ - Ρόδη ΣΤΑΜΟΥΛΗ, τχ. Α', ΚΕΜΝΕ, Αθήνα 1992, σ. λδ'.

¹¹ Σε πρόσφατη μελέτη, ο Κ. Οικονόμος χαρακτηρίζεται ως ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα φωτισμένου δασκάλου και λογίου και ως ένας σημαντικός αγωγός διάχυσης και καλλιέργειας των νέων ιδεών, με επίδραση, λόγω της εκκλησιαστικής του ιδιότητας, σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα της προεπαναστατικής Σμύρνης. Βλ. Εμμ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Ο ψευδώνυμος επικριτής της "Ποιητικής" του Κων. Οικονόμου στον "Λόγιο

Ερμή" και τα κίνητά του», *Ο Ερασιστής*, τχ. 21(1997), σ. 284-300, για τον χαρακτηρισμό που μας ενδιαφέρει, σ. 284. Για μια συνολική θεώρηση των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων στη Σμύρνη της εποχής που έδρασε ο Οικονόμος, βλ. Φίλιππος ΗΛΙΟΥ, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 1986.

¹² Βλ. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, σ. 48. Ας συγκρατήσουμε την κρίση του, που σταθμίζει τα πράγματα, αναφερόμενος κυρίως στον Batteux: «εστάθηκε σε μια μεγάλη περίοδο χρόνου, που φθάνει ως τις απαρχές του γαλλικού ρομαντισμού, ο διαπρεπέστερος εκπρόσωπος της ακαδημαϊκής αισθητικής στην Ευρώπη: στα 1824 εκδίδεται ακόμη το αισθητικό του έργο σε αναθεωρημένη μορφή. Η αρχή του είναι βέβαια στηριγμένη επάνω στην ιδέα της μίμησης, αλλά δεν μένει ξένος από τις νεώτερες κινήσεις».

¹³ Βλ. Άννα ΤΑΜΠΙΑΚΗ, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού*, κεφ. ΙΧ, «Η οπτική του Κοραή για

Μελετώντας τον υπομνηματισμό των *Γραμματικών*, παρατηρούμε πως ο συγγραφέας τους αντλεί με άνεση τη θεωρητική του πανοπλία τόσο από τους «Παλαιούς», με αναφορές στον Αριστοτέλη, τον Πλάτωνα, τον Πλούταρχο, τον Στράβωνα, τον Κουϊντιλιανό, τον Οράτιο, τον Κικέρωνα, το *Περί Ύψους* του Λογγίνου, κλπ., όσο και από τους «Νεότερους», με αναφορές στην *Art poétique* του Boileau, στην γαλλική *Encyclopédie*, καθώς και με μια μοναδική αναφορά αλλά καιρία στον Condillac (*[Essai] sur l'origine des connaissances humaines*), όπου συνδέονται αδιάρρηκτα οι προϋποθέσεις ευνομούμενης ελευθερίας, η εφευρετικότητα και η φαντασία των αρχαίων Ελλήνων με το πνεύμα τελειοποίησης των καλών τεχνών.¹⁴

Ως υποδείγματα των αναλύσεών του χρησιμοποιεί συχνά τους αρχαίους κλασικούς, εκκινώντας από τον Όμηρο, τους έλληνες ποιητές και τραγικούς, τους λατίνους, όπως λ.χ. τον Βιργίλιο, με αφορμή την επική ποίηση, ή και τους γάλλους κλασικούς, όπως τον Κορνήλιο (π.χ. *Cinna, Médée*), τον Ρακίνα (*Esther, Athalie*) ή τον Βολταίρο, κυρίως τις τραγωδίες του (*Alzire, Zaïre, Mérope*). Καθώς διεξέρχεται τα λογοτεχνικά είδη, επισημαίνουμε, όπως θα δούμε πιο κάτω, και άλλες ενδιαφέρουσες αναφορές σε πλειάδα συγγραφέων. Με αφορμή το είδος της ποιήσεως που ονομάζει «Διαγραφικόν (descriptif)» αναφέρεται στο έργο *The Seasons* το «κάλλιστον και γλυκύτερον του Ἴγγλου Θόμψωνος (Thomson) Ποίημα τῶν Ὁρῶν, ἢ τῶν τεσσάρων Καιρῶν (des Saisons)».¹⁵

Στο περί «εποποιίας» μέρος (Βιβλίον Β') αναφέρει ως νεότερα επιτεύγματα την «Ἐλευθερωθεῖσαν Ἱερουσαλήμ» (*Jerusalemme liberata*) του Torquato Tasso, «ποίημα πλούσιον, και ἔμψυχον, και λαμπρὸν μάλιστα (...). Φαίνεται ὁμως ἐπιτετηδευμένον πολλαχού· και προάγει μέχρι τερατείας τὸ θαυμαστόν».¹⁶ Ακολουθεῖ ο «μαινόμενος Ὀρλάνδος» (*Orlando Furioso*) του Ariosto, «ἄτακτος και παμμυγής και ἀκανόνιστος»,¹⁷ η «Λουσιάς» του Camoëns, «ποίημα παράδοξον, διότι ἀναμυγνύει τῆς εἰδωλολατρικῆς θρησκείας με τῆς Χριστιανικῆς τὸ θαυμαστόν· πληρὲς ὁμως ἰσχυρᾶς φαντασίας, και τόλμης, και ποιη-

τη λογοτεχνία και το θέατρο», σ. 183-211, κυρίως σ. 197.

¹⁴ *Γραμματικά*, σ. ιη'.

¹⁵ *Γραμματικά*, σ. 87. Είναι αξιοσημείωτο πως την ίδια εποχή ο Πλάτων Πετρίδης επιχειρεί

την αποσπασματική μετάφραση των *Ωρών* (*The Seasons*). Βλ. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, σ. 37.

¹⁶ *Γραμματικά*, σ. 274.

¹⁷ *Γραμματικά*, σ. 274.

τικῆς ἀκμῆς», η «Ἐρῴδις» του Βολταίρου, «ποίημα κανονικόν, και λαμπρὸν, και μεγαλοπρεπές· ἀλλ' ὄχι και χωρὶς μεγάλα ἐλαττώματα».¹⁸

Αξίζει να σταθούμε στην αξιολόγηση του *Χαμένου Παράδεισου*, του οποίου σε υποσημείωση αναφέρει τη γαλλική εκδοχή (*Le paradis perdu*), πράγμα που δηλοῖ ακόμη μια φορά τη γαλλική γλώσσα μεγάλου μέρους των πηγών του: του «Ἴγγλου Μίλτωνος ὁ *Παράδεισος*: ποίημα ὑψηλὸν και ἐκπληκτικόν. Ἔχει μὲν τινὰς ἀνωμαλίας· ὁ Ποιητῆς του μεταμορφώνεται πολλάκις εἰς Μεταφυσικόν, και Θεολόγον· μεταχειρίζεται πολλὴν αὐθάδειαν εἰς τὰς ὑπερφυσικὰς ἐννοίας· ἐνίοτε φαίνεται και ἐπιτετηδευμένος και Σχολαστικὸς· καθόλου ὁμως εἰς τὸ Ποίημα τοῦτο βασιλεῖει πῦρ, και ζέσις, και ὀρμη ποιητικῆς φαντασίας, ἥτις τὸ καταστολίζει με διαφόρων εἰδῶν καλλονάς. Το Α' μάλιστα και το Β' βιβλίον εἶναι ἀμίμητα...».¹⁹ Τελευταία αναφορά πολύ επαινετική η «Μεσσιὰς» του Klopstock: «Τὸ κανονικώτερον και μεγαλοπρεπέστερον ἀφ' ὄλων τῶν Νεωτέρων τὰ ἐπικά Ποιήματα. Ὅσα ἐλαττώματα και ἄν ἀνακαλύπτωσιν εἰς αὐτὸ οἱ Κριτικοί, δὲν ἐμποροῦσιν ὁμως νὰ ἀρνηθῶσιν τὸ ὕψος του (...).»²⁰

Η διαίρεση των *Γραμματικών* σε προεισαγωγικό κεφάλαιο, «Περί τῆς τῶν καλῶν τεχνῶν συγγενείας», μιμούμενο καταφανώς τον τίτλο του γνωστού έργου του Batteux (*De la parenté des Beaux-Arts et de leur réduction à un seul principe*) και η πραγμάτευση σ' αυτό ζητημάτων, όπως είναι ο ορισμός και η διαίρεση των καλών τεχνῶν, η *ευφυΐα* (*génie*), η *καλή φύσις* (*belle nature*) και το θέμα της *μίμησης* (*imitation de la belle nature*), η αισθητική κρίση (*judgement esthétique*), ο ορισμός της ποιητικής καθώς και η κανονιστική ταξινόμηση στα επόμενα κεφάλαια των λογοτεχνικών ειδῶν (εποποιία, λυρική ποίηση και δραματοποιία -τραγωδία και κωμωδία-, βουκολική ποίηση, διδακτική και σατιρική ποίηση, επιγράμματα, κ.λπ.) φέρουν δάνεια, κατά τη γνώμη μου, πριν απ' όλα από τον Batteux και ενίοτε από τα συναφή άρθρα της *Encyclopédie*. Για του λόγου το αληθές, η έννοια της *εὐφυΐας* προσδιορίζεται, σύμφωνα με τα γραφόμενα στο ομόλογο λήμμα της γαλλικής *Εγκυκλοπαιδείας*, ως εξής: «Εὐφυΐαν ὀνομάζω τὴν ἀπὸ τοῦς Γάλλους καλουμένην *Génie*. Ἡ λέξις *Génie* φαίνεται ὅτι σημαίνει κάτι πλεϊότερον παρὰ τὸ ἡμέτερον *Εὐφυΐα*, ὡς ἐκ μόνης

¹⁸ *Γραμματικά*, σ. 275.

¹⁹ *Γραμματικά*, σ. 275.

²⁰ *Γραμματικά*, σ. 275-276.

της ψυχής θεωρούμενον. Οί σοφοί τῆς Ἑγκυκλοπαιδείας συντάκται ὀρίζουσι τὸ Génie, L'étendue de l'esprit, la force de l'imagination et l'activité de l'âme (Tom. XV.) ἴγουν Ἦκτασιν πνεύματος, φαντασίας ἰσχύν, ψυχῆς δραστικότητα». ²¹ Ὡστόσο, ἐκ παραλλήλου με τις ιδέες που ἐκλαΐκευει ἡ «Βίβλος» των Φώτων, ὁ ἔλληνας φιλόλογος μας εισάγει καὶ σε πλατωνικὲς εἰκόνες, «στὸ θεῖον καὶ ἄφθιτον πῦρ κατὰ Πλάτωνα» στη θεία δηλαδὴ μαγία τῆς δημιουργίας, ὅπως αριστουργηματικὰ περιγράφεται στον *Φαίδρο*. ²²

Ἡ συνδυαστικὴ ἐργασία του Οικονόμου ἀποκρυσταλλώνει ἐπομένως με ἐνσυνείδητο τρόπο ἓναν ἄξονα μετάβασης ἀπὸ τὴν κληρονομία τῆς ἐλληνο-ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος στους νεότερους χρόνους. Ἡ Ἀρχαιότητα καὶ ἡ ἐρμηνευμένη γραμματεία τῆς ἔχει, φυσικῶ τω λόγῳ, δεσπόζουσα θέση, καθὼς τὸ κύριο σῶμα τῆς ποιητικῆς ἐγγράφεται στο πλαίσιο ἐνός διατυπωμένου κλασικισμοῦ. Αὐτὸ δὲν μας ἐμποδίζει νὰ ἀνασύρουμε με σχετικὴ ευκολία ἀπρόσμενες αἰσθητικὲς νύξεις καὶ αξιολογικὲς παρατηρήσεις, που διαρρηγνύοντας τὸν κλασικιστικὸ κανονιστικὸ κανόνα, καταγράφονται προκειμένου νὰ ἐξοικειώσουν τὸν μαθητὴ / ἀναγνώστη με τους «προ-ρομαντικούς» συγγραφεῖς (Milton, Ossian), προτείνοντας ἐνίοτε καὶ τὴν μετάφρασή τους στα ἐλληνικά, ὅπως ἔχουμε με τις *Νύχτες* του Young, ²³ με «μη-κανονικούς» δραματοποιούς, ὅπως ἐθεωρεῖτο ὁ Shakespeare, ²⁴ ἢ ἀκόμη με πορτογάλους (Calderon), ἰσπανοὺς (Loréz

²¹ *Γραμματικά*, σ. 26· πρὸβλ. *Encyclopédie*, τχ. XV.

²² *Γραμματικά*, σ. 36· Πρὸβλ. ΠΛΑΤΩΝ, *Oeuvres Complètes*, tome IV - 3e partie. Phèdre. Texte établi et traduit par Léon ROBIN, les Belles Lettres, Παρίσι 1970, σ. 31 κ.εξ. Σε ἄλλο σημείο, ἀναφέρεται στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς (*Γραμματικά*, σ. 70).

²³ *Γραμματικά*, σ. 480: «Κάλλιστον φιλοσοφικὸν ποίημα κρίνεται καὶ αἱ *Νύχτες* τοῦ Ἄγγλου Κούγκου (Les Nuits de Young). Αἱ τρεῖς πρῶται μάλιστα ἔχουν πολλὴν σφοδρότητα καὶ φαντασίας ἰσχύν. Ἦψος, καὶ πάθος, καὶ λαμπροτάτη εἰκόνων διαγραφὴ βασιλεύει εἰς τοῦτο τὸ ποίημα. Πολλὰ ὀλίγα εἶναι τὰ οἰδήματα καὶ αἱ ὑπερβολαὶ τοῦ εἰς κἄποινα χωρία. Εἶναι μεταφρασμένον εἰς ὅλας τὰς σοφὰς γλώσσας τῆς Εὐρώπης. Πότε ἄρα γε

θέλει μεταφρασθῆ καὶ εἰς τὴν ἰδικήν μας;». Πρὸβλ. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς*, σ. 49.

²⁴ Στὸ κεφάλαιο περὶ Τραγωδίας, σε υποσημείωση, ἐντάσσει τὰ δράματα τοῦ Shakespeare στὸ εἶδος τῆς «λαροτραγωδίας», «ἣτις εἶναι μῆας τινος σπουδαίας πράξεως μίμησις, μὲ μὲνας ἔχουσα κομικὰς καὶ τραγικὰς Σκηνάς. Τοιαῦτα δράματα ἔγραψεν ὁ Ἄγγλος Σακκισπῆρος. Τοῦτου τοῦ γένους εἶναι καὶ τῶν Γερμανῶν τὸ Schauspiel, παιγνιοθέαμα, ὁποῖον εἶναι τοῦ Κοτσεβοῦ, ἢ *Μισανθρωπία καὶ Μετάνοια*, μεταφρασμένη πρὸ τινων ἐτῶν εἰς τὴν γλῶσσαν μας ὑπὸ τοῦ φιλοκάλου Κοκκινάκη τοῦ Χίου. Ἐδῶ ἔμπορεῖ νὰ ἀναχθῆ καὶ τῶν Γάλλων τὸ Comique Larmoyant, Δακρυῶν Κομικόν». *Γραμματικά*, ὁ.π., σ. 358.

de Vega) καὶ γερμανικῆς παιδείας συγγραφεῖς, μεῖζονες καὶ ἐλάσσονες (Gessner, Lessing, Schiller, Kotzebue). ²⁵

Ἀς ξαναγυρίσουμε ὁμῶς στὸν τίτλο τοῦ συγγράμματος γιὰ νὰ τὸν δούμε στὴν πλήρη μορφή του: *Γραμματικά ἢ Ἑγκυκλίων Παιδευμάτων Βιβλία Δ'*. Στὴν αὐγὴ τοῦ 19ου αἰῶνα, ὁ ὅρος *λογοτεχνία* εἶναι ἀκόμη ἀσαφὴς καὶ μεταβλητὸς, ἰδίως σε σχέση με μεταγενέστερη κανονιστικὴ ρύθμιση. Στὴν ἐυρωπαϊκὴ γραμματεία ἐν γένει, περιλαμβάνει ἀκόμη τὸ σύνολο των κειμένων που συνθέτουν τὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ ἐνός δεδομένου ἔθνους. ²⁶ Εἴαν ἀνατρέξουμε γιὰ παράδειγμα στὴν *Encyclopédie*, στὸ λήμμα «Lettres» ἐντάσσεται στὸν χῶρο τῆς φιλολογίας, ἡ Γραμματικὴ, ἡ Ρητορικὴ (Éloquence), ἡ Ποίηση, ἡ Ἱστορία καὶ ἡ Κριτικὴ, ²⁷ ἐνῶ ὁ ὅρος *Littérature* καταχωρίζεται ὡς «un terme général qui désigne l'érudition, la connoissance des Belles-Lettres et des matières qui y ont rapport». ²⁸

Παρουσιάζει εὐλόγο ἐνδιαφέρον ἡ ἐπιχειρηματολογία που καταθέτει ὁ ἴδιος ὁ Οικονόμος σχετικά με τὸ κεντρικὸ αὐτὸ ζήτημα. Γι' αὐτὸν, ἡ Φιλολογία «εἶναι μελέτημα σοφίας», ²⁹ ἐνῶ ἡ Ποίηση εἶναι συνυφασμένη με τὴ Φιλοσοφία: «ἡ ποίησις ὑπῆρξεν ἡ πρῶτη φιλοσοφία», «εἶναι ἡ ὑψηλὴ γλῶσσα τῶν Μουσῶν, ἡ εὐλάλος τῆς φύσεως ζωγράφος, ἡ Μουσικὴ τῶν μεγάλων καὶ εὐαισθητῶν ψυχῶν, ἡ ἀγαθὴ τῆς νεότητος κουροτρόφος», ἡ ὁποία καλὴ τέχνη «δύναται μάλιστα νὰ καλλύνη τὰς ψυχὰς, νὰ ἡμερόνη τὰ ἦθη, νὰ ἀνυψῶν τὴν φαντασίαν, νὰ καθαρῶν τὰ πάθη, νὰ ἐμπνέη φιλοτιμίαν καὶ ὁρμὴν πρὸς τὰς πράξεις τὰς ἀγαθὰς». ³⁰ Προσδίδει ἰδιαιτέρη σημασία στὴ δημιουργία τῆς ποιητικῆς γλώσσας, ἡ ὁποία συνιστᾶ ἀπὸ μόνη τῆς μὴ τέχνης που γεννήθηκε μέσα στους κόλπους τῆς κοινωνίας. Ελέχθη προηγουμένως πὼς ἡ συζήτηση γύρω ἀπὸ κρίσιμα θέματα, ὅπως τὸ ὕψος, ἡ μεγαλοφυΐα καὶ ἡ γέννηση τοῦ ἐνθουσιασμοῦ,

²⁵ Για τὸν δημοφιλὴ στὴν ἐποχὴ τοῦ εκπροσώπου τοῦ «αἰστικῆς οἰκογενειακοῦ δράματος» August von Kotzebue, βλ. τὴν προηγούμενη υποσημείωση.

²⁶ Το ἐλληνικὸ παράδειγμα προσεγγίζω στὴ μελέτη μου: «Νεοελληνικὲς μεταφράσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ: Εὐρυχωρία καὶ ὄρια τῆς λογοτεχνίας», *Δια-Κείμενα*, Ἐτήσια ἐκδοσὴ [του] Ἐργαστηρίου Συγκριτικῆς Γραμμασιολογίας Α.Π.Θ.,

τχ. 2, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 9-24. Πρὸβλ. *Περί νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, κεφ. IV, σ. 77-89.

²⁷ *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*, τ. IX, A Neufchastel, 1765, σ. 410.

²⁸ *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*, τ. IX, σ. 594.

²⁹ *Γραμματικά*, σ. ζ'.

³⁰ *Γραμματικά*, σ. θ'.

χωρίς τον οποίο το ποιητικό έργο δεν μπορεί να υπάρξει, ζητήματα αιχμής που τροφοδοτούν τον στοχασμό κατά τον 18ο αιώνα, προσδιορίζει και τις επιδράσεις που δέχθηκε ο Οικονόμος, επιδράσεις που ήδη μνημονεύθηκαν και βρίσκονταν σε συστοιχία με τις νεωτερικές σε θέματα αισθητικής ιδέες του δυτικού Διαφωτισμού χωρίς να απομακρύνονται και από τους αρχαίους. Όταν π.χ. ο Οικονόμος αναφέρεται στη λυρική ποίηση, συνδέει την ψυχική κατάσταση του ποιητή-δημιουργού με την πλατωνική «θεόδοτο μανία».³¹

Υιοθετεί τον όρο *Γραμματικά* που είναι ακόμη σε ισχύ και αποτελεί επιβίωση της ελληνο-ρωμαϊκής παράδοσης.³² Τον προκρίνει ως πλέον ορθό γιατί καλύπτει έναν χώρο περισσότερο προσδιορισμένο από τον όρο *Φιλολογία*, που δηλώνει καταρχήν «τὸν περὶ τὸν λόγον ἔρωτα», όπως ακριβώς και η Φιλοσοφία δηλώνει «τὴν τῆς σοφίας φιλίαν».³³ Το «Προοίμιον» ξεκινά με τον ακόλουθο ορισμό:

«Τὰ Γραμματικά, ὡς ἐκ τῆς τοῦ λόγου κατασκευῆς θεωρούμενα, συμπεριλαμβάνουσι παντός εἴδους συγγράμματα, Φιλοσοφικά, Φυσιολογικά, Τεχνικά, καὶ ἄλλα διάφορα, ἐφ' ὅσον ἐνδέχονται νὰ συνταχθῶσι μετ' εὐφραδείας, καὶ συνθέσεως καλῆς, καὶ πιθανῆς κατασκευῆς».³⁴

Αναγνωρίζει ωστόσο πως στους Νεοτέρους, ο όρος καθίσταται ισοδύναμος με την «πολυμάθεια», όρο που τον έχουμε ήδη συναντήσει στην περιώνυμη μετάφραση της *Παλαιάς Ιστορίας (Histoire Ancienne)* του Charles Rollin, από τον Αλέξανδρο Καγκελλάριο (Βενετία, 1750).³⁵ Η έννοια της *littérature*

³¹ *Γραμματικά*, σ. 282. Πρβλ. ΠΛΑΤΩΝ, *Φαίδρος*, 256b.

³² Η Αθανασία ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, *Νεοελληνική αισθητική και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, σ. 104, θεωρεί πως ο Οικονόμος δανείζεται τον όρο από τον Διονύσιο τον Θράκα. Στο έργο του *Τέχνη Γραμματική* «χρησιμοποιεί τη λέξη γραμματική ως ισοδύναμη με την ιστορία της λογοτεχνίας, εννοώντας γενικότερα τα ανθρωπιστικά γράμματα, αυτά που οι νεότεροι ονόμασαν φιλολογία».

³³ *Γραμματικά*, σ. 1.

³⁴ *Γραμματικά*, σ. 1.

³⁵ Για την πολλαπλή σημασία της μετάφρασης της *Παλαιάς Ιστορίας*, εκτός από τις πρώτες αναφορές του Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑ, βλ. Πασχάλης Μ. ΚΥΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 95-99, 102. Πρβλ. Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις στην ελληνική μετάφραση των *Παραγγελημάτων* διά την καλήν ανατροφὴν των παιδων του Ch. Rollin», *Ελληνικά*, 45(1995)1, σ. 75-84, εργασία που περιλαμβάνεται τώρα στον τόμο *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού*, κεφ. VII, σ. 127-

(*letteratura*, αφού η μετάφραση βασίστηκε στο ιταλικό διάμεσο της *Storia Antica*) αποδόθηκε ως «πολυμάθεια», όρος που διατηρήθηκε σποραδικά στο λόγιο λεξιλόγιο τουλάχιστον ως το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Ο Οικονόμος προσδιορίζει πως τα *Γραμματικά* «περιέχουσι μόνον τὰς καλὰς τῶν Γραμμάτων τέχνας, αἵτινες εἶναι τὸ πρῶτον ὑποκείμενον τῆς Φιλολογίας· λέγω δὲ, Ποιητικὴν, καὶ Ρητορικὴν, καὶ Ἱστορίαν, καὶ Κριτικὴν, καὶ τὴν ἰδιαιτέρως καλουμένην Γραμματικὴν τέχνην (...), ἐνῶ σε υποσημείωση ἀναλύει τὸ πεδίο τῆς φιλολογίας ὡς ἐξῆς:

«Τὸ κυρίως ὑποκείμενον τῆς ἐδιωρίσθη νὰ ᾖναι αἱ Γραμματικαὶ τέχναι συνημμένα μετ' τῆς Φιλοσοφίας τὴν γνῶσιν. Κατὰ ταύτην τὴν σημασίαν Φιλολογία εἰς τοὺς νεωτέρους σημαίνει τὴν Πολυμάθειαν. Φιλολογία εἶναι ἡ ποικίλη γνῶσις καὶ μετὰ κρίσεως ἱστορία τῶν καλῶν τεχνῶν, καὶ ἐπισημῶν».³⁶

Επισκοπώντας το όλο ζήτημα, από την ελληνορωμαϊκή εποχή ως τους Νεότερους Χρόνους, ο Οικονόμος αντιλαμβάνεται πως, παρόλη τη διεύρυνση ή την αντίστοιχη αναδίπλωση του πεδίου που καλύπτουν ανάλογα με την εκάστοτε ιστορική συγκυρία ή φιλολογία και οι ανθρωπιστικές επιστήμες (ἐλευθέριοι και ἀνθρωπικαὶ τέχναι),³⁷ ο παλαιός όρος *Γραμματικά* ανθίσταται στη φθορά και παραμένει ο πλέον κατάλληλος προκειμένου να εκφράζει το εννοιολογικό σύνολο που οι Νεότεροι ονομάζουν *Καλὰ Γράμματα (Belles-Lettres)*: παραθέτει μάλιστα τον ιταλικό όρο *Belle Lettere*, και τον γερμανικό που κρίνει ευγενέστερο *Schöne Wissenschaft*, και πλέον συγγενή με τον καθολικότερο ως προς την περιεκτικότητά του όρο *Καλαὶ Τέχναι (Beaux-Arts, Schöne Künste)*.³⁸ Εδώ εντάσσονται και οι Ελευθέριες Τέχνες, όπως η Μουσική ή η Ζωγραφική. Αξίζει να σημειωθεί πως και στην *Παλαιά Ιστορία*, σε ένα έργο δηλαδή που διαδόθηκε ευρύτατα στον χώρο της Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης, υπήρξε ανάλογη αξιολόγηση και ταξινόμηση των Γραμμάτων και Τεχνῶν, με την αντίστοιχη από-

138. Εδώ δίνεται έμφαση τόσο στον εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα του εγχειρήματος, στις παιδαγωγικές του διαστάσεις ως προς τη διδασκαλία της ιστορίας και ως προς τις μεθόδους ήπιας χειραγώγησης των μαθητῶν και συνά-

μα στην ενδιαφέρουσα παρουσία ορισμένων κρίσιμων νεολογισμῶν.

³⁶ *Γραμματικά*, σ. 1-2.

³⁷ *Γραμματικά*, σ. 5-6.

³⁸ *Γραμματικά*, σ. 5-6.

δοση των εννοιών στα ελληνικά, εγγείρημα δύσκολο που εισήγαγε στα νέα ελληνικά νεολογισμούς, προικίζοντας το λεξικογραφικό και εννοιολογικό σπλοστάσιο της εποχής με ενδιαφέρουσες έννοιες.³⁹ Ως προς όλες αυτές τις παραμέτρους, το σύγγραμμα του Κωνσταντίνου Οικονόμου έρχεται να καλύψει ένα ζωπικό κενό, όπως το υποδηλώνει και ίδιος στην αγγελία που καταχωρίζει στον *Λόγιο Ερμή*. Συγκρατώ ορισμένες του σκέψεις:

«Εν από τὰ ἀναγκαϊότατα εἰς τὰ Σχολεῖα μας διδασκτικὰ βιβλία εἶναι καὶ ἡ Ποιητικὴ. Ἡ Ποιητικὴ διδάσκει τοὺς νέους Ἕλληνας νὰ ἀναγινώσκωσι τοὺς παλαιούς Ποιητὰς μας, καθὼς ἡ Ῥητορικὴ, τοὺς λόγους τῶν ἀθανάτων μας Ῥητόρων. Ποτὲ ὁ νέος Ἕλληνας δὲν θέλει αἰσθανθῆν τὰς Ὀμηρικὰς χάριτας, καὶ τὰ κάλλη τῆς Δραματοποιΐας, ἀναλόγως τῆς φιλοπονίας του, χωρὶς τὴν βοήθειαν τῆς Ποιητικῆς τέχνης. Πλὴν τούτου, ἡ Ποιητικὴ εἶναι ἀναγκαῖα πρὸς ὀδηγίαν τῶν νέων Ποιητῶν τῆς Ἑλλάδος. Πολλοὶ ἤρχισαν, νὰ γράφωσι ποιήματα εἰς τὴν γλῶσσαν μας, καὶ πλειότεροι, σὺν θεῷ, εἰς ἑξῆς θέλουσι διδάσκειν τερπνῶς τοὺς ὁμογενεῖς μὲ τὴν Ποίησιν, ἥτις εἶναι ἡ πρώτη φιλοσοφία. Ἄλλ' ἡ εὐφυΐα χωρὶς τὴν διδασκαλίαν πλανᾶται, καὶ ὁ Ποιητὴς πρέπει νὰ φωτίζεται ἀπὸ τῶν ποιητικῶν κανόνων τὴν λαμπάδα (...). Τοιοῦτο βιβλίον δὲν εἶχεν ἡ νεολαία μας ἕως τώρα. Ἀπὸ τοὺς Παλαιούς μας διεσώθη μόνη τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ Ποιητικὴ, ἀλλ' εἶναι, κατὰ δυστυχίαν, ὄχι ὀλόκληρος. (...) Ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλην, καὶ ἄλλους νεωτέρους, ἐγὼ συνέρξαψα τὴν συλλογὴν τῆς Ποιητικῆς μου εἰς τὴν λαλουμένην γλῶσσαν, μὲ ὅσην ἐμπόρεσα σαφήνειαν.»⁴⁰

Μα και οι σύγχρονοί του φαίνεται πως συνειδητοποιούν απολύτως την αναγκαιότητα.⁴¹ Ωστόσο, η στιγμή εμφάνισης των *Γραμματικῶν* αποτελεί ένα

³⁹ *Περί νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, κεφ. VII, σ. 127-138.

⁴⁰ *Ερμῆς ὁ Λόγιος* 1817, σ. 26-28.

⁴¹ Ἔχουμε π.χ. τὴ μαρτυρία πὼς ὁ συνεργάτης τοῦ *Λόγιου Ερμῆ* γνωστός λόγιος Ζηνοβίος Πάπ, συγγραφέας καὶ ὁ ἴδιος μίας *Μετρικῆς* (1803), διάβασε τὸ χειρόγραφο στὴ Βιέννη, πρὶν νὰ κατατεθεῖ στὸν αὐστριακὸ λογοκριτὴ καὶ «υπερθεαίμασε» τὸ περιεχόμενό του. Για νὰ συνε-

χίσει με τὰ ἀκόλουθα «Ὡς ποιητικὸς καὶ αὐτὸς καὶ ἀνιχνευτὴς τῶν νεωστὶ γραψάντων περὶ ποιητικῆς, εἶναι ἄξιος πίστεως». Ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου Βασιλείου στὸν Κ. Οικονόμο (Κ. Οικονόμος: *Ἀλληλογραφία*, ἐπιστολὴ χρονολογημένη 4.2.1817, ὅ.π., σ. 216 καὶ σ. 374). Πρβλ. Ἐμμ.Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Ὁ ψευδώνυμος επικριτὴς τῆς “Ποιητικῆς” τοῦ Κων. Οικονόμου στὸν “Λόγιο Ερμή” καὶ τὰ κίνητρά του», σ. 285-286.

μεταίχμιο που διακρίνεται παρόλον τον δηλωμένο εν πολλοίς και θριαμβευτικό νεοκλασικισμό για μια ρευστότητα, όπου ελλοχεύουν και άλλες τάσεις και αναδύονται δειλά άλλες ροπές και διαθέσεις.⁴²

Πολύπλευρο τεκμήριο αποτελεί η κριτική που δημοσιεύθηκε σε τρεις συνέχειες στο πλέον σημαντικό φιλολογικό περιοδικό έντυπο εκείνης της περιόδου, στον *Λόγιο Ερμή*. Ο συντάκτης της που υπογράφει ψευδωνύμως ως Ανδρέας Ανδρεόπουλος Πελοποννήσιος (πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Ασώπιο)⁴³ κατηγορεί τον Οικονόμο πως ακολούθησε την παραδοσιακή σχολή, κυρίως τη γαλλική ακαδημαϊκή κριτική.⁴⁴ Ελέγχει πολλά σημεία, καίρια ως προς τη διαμάχη της κλασικιστικής παράδοσης με πιο νεόκοπες αισθητικές και ερμηνευτικές απόψεις, όπως είναι λ.χ. ο επαναπροσδιορισμός της φιλολογίας, η αμφισβήτηση της γενικής αρχής της συγγένειας των καλών τεχνών καθώς και της μίμησης της (ωραίας) φύσης, οι αρχές της δραματοποιίας, ο ρυθμός, το μέ-

⁴² Σχετικά με τους δραματοουργικούς κώδικες της εποχής (αναφορικά με την προοπτική αλλά και τη μεταφρασμένη δραματοουργία), βλ. τὴ μελέτη μου: «La résonance des idées révolutionnaires dans le théâtre grec des Lumières (1800-1821)», *Actes du IIIe Colloque d'Histoire du Centre de Recherches Néohelléniques “La Révolution française et l'Hellénisme moderne”* (Athènes, 14-17 octobre 1987), ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 471-490. Σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση περιέχεται στὸ βιβλίο μου: *Ἡ νεοελληνικὴ δραματοποιία καὶ οἱ δυτικὲς τῆς ἐπιδράσεις (18ος-19ος αἰ.)*. Μία συγκριτικὴ προσέγγιση, β' ἔκδοσης Ergo, Αθήνα 2002, κεφ. III, σ. 51-73.

⁴³ Ἀρχικὰ ὁ Ἐμμ.Ν.ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, *Τὰ ἐλληνικὰ προεπαναστατικὰ περιοδικὰ. Ἐννετήρια Β'*. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος (1811-1821), ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1976, σ. 5, εἶχε ταυτίσει τὸν μαχητικὸ κριτικογράφο με τὸν Θεόδωρο Φαρμακίδη. Ἀργότερα προσαναπόλιστρε πρὸς τὸν Κ. Ασώπιο. Τὴν προφορικὴ τοῦ μαρτυρία χρησιμοποίησε ὁ Ἀλέξης Πολιτῆς, *Ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν*, Αθήνα 1984 (σ.

152), καὶ τὴν τελευταία γραπτὴ πηγὴ χρησιμοποίησα στὴν ἐργασία μου: «L'impact de la pensée et de l'œuvre de Victor Hugo en Grèce (ca 1830-1880)», *Folia Neohellenica*, VII (1985-1986), σ. 168.

⁴⁴ Νύξεις στὴν ἐργασία μου: «L'impact de la pensée et de l'œuvre de Victor Hugo en Grèce (ca 1830-1880)», ὅ.π., σ. 160-177 (δημοσιεύεται ἐπίσης στὸν τόμο: *Le rayonnement international de Victor Hugo. Édité par Francis Claudon. Actes du Symposium de l'Association internationale de Littérature Comparée. XIe Congrès international (Paris, août 1985)*, vol. I, Peter Lang. New York-Bern-Frankfurt am Main-Paris 1989, σ. 183-196). Καὶ τῆς ιδίας: «La presse pré-révolutionnaire grecque: reflet de nouvelles conceptions esthétiques et culturelles dans le Sud-Est européen. Première approche», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXXIV(1996), nos 1-2, σ. 133-140. Ωστόσο τὴν ἴδια ἐποχὴ, στὸν *Λόγιο Ερμή* τοῦ 1819 (σ. 899-900), καταδικάζεται ὁ Σαῖπρη για τὸ κακό που προκάλεσε σε ὅσους ἐπικρίσαν νὰ τὸν μιμηθῶν.

τρο και η ομοιοκαταληξία, η αισθητική κρίση, κλπ. Μερικά από τα παραπάνω ζητήματα έχουν εξάλλου αρχίσει να τίθενται προς συζήτηση σε άρθρα που δημοσιεύονται στον *Λόγιο Ερμής*.⁴⁵ Ένα από τα σημεία που αξίζει να τύχει της προσοχής μας είναι η αναψηλάφηση του πεδίου της φιλολογίας. Η έννοια της *πολυμάθειας* απορρίπτεται, και καθώς ο συντάκτης του άρθρου αντλεί από τη γερμανική βιβλιογραφία, επισημαίνει πως οι «Νεώτεροι, τουλάχιστον οι Γερμανοί, πραγματεύονται την Φιλολογίαν επιστημονικώς· εις πάσης επιστήμης πραγματείαν απαιτείται κάλπωια ἐνότης, διὰ τῆς ὁποίας συνέχονται τὰ διάφορα μερῆ της».⁴⁶

Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος παραμένει ένας δηλωμένος και αυστηρός κλασικιστής, παρόλο που στο έργο του, το παιδαγωγικό και συνάμα το λογοτεχνικό (εννοώ τη διασκευή του *Φιλάργου* του Μολιέρου, και το σημείο που επεσήμανε πρώτος ο Κ.Θ. Δημαράς προς το τέλος του έργου –στη σκηνή της αναγνώρισης του πατέρα και των χαμένων του παιδιών– με τη διήγηση των περιπετειών του Μεγάδωρου Φιλίνη και τον ελλοχεύοντα προ-ρομαντικό χαρακτήρα της λυρικής προσθήκης),⁴⁷ συχνά επιδεικνύει δεκτικότητα στο καινούργιο καθώς και αυξημένη λογοτεχνική ευαισθησία. Στα *Γραμματικά*, η κύρια ενασχόλησή του είναι η παράθεση ενός κανονιστικού σχήματος, στο οποίο τα λο-

⁴⁵ Μια σύντομη ματιά στην εργασία μου: «La presse pré-révolutionnaire grecque: reflet de nouvelles conceptions esthétiques et culturelles dans le Sud-Est européen. Première approche», κυρίως σ. 138-140.

⁴⁶ *Ερμής ὁ Λόγιος* 1820, σ. 219.

⁴⁷ Κωνσταντίνος ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Ο Φιλάργουρος του Μολιέρου*. Επιμέλεια Κωστής ΣΚΑΛΙΟΡΑΣ. Ερμής, Αθήνα 1970, σ. 138. «...Είχα σύντροφο την μοναξιάν ὑποκάτω εἰς τὸν γλυκὴν καὶ ἡμερον τῆς Ἰωνίας οὐρανὸν. Ἐπεριπάτουσιν συγχρότητα εἰς τὰς ἀθηρὰς τοῦ χωρίου πεδιάδας, ὅπου βασιλεύει παντοτεινὴ ἄνοιξις. Πολλὰ σπάνια κατέβαινα εἰς τὴν Σιδυρὴν, διότι δὲν ἤθελα νάχω μάρτυρας τῆς θλίψεώς μου, ἥτις ἔως τώρα μοῦ κατέτρογε τὴν καρδίαν. Ἄ, φίλτατα τέχνα μου! πόσον μ' ἐτυράνησεν ἡ φαντασία

τοῦ χωρισμοῦ σας. Πάντοτε ἐνήχουν εἰς τ' αὐτία μου αἱ πικραὶ φωναὶ τοῦ πνιμοῦ σας. Πάντοτε σὰς ἔβλεπα παλαιότα με τὴν ἀγρίαν θάλασσαν. Πολλάκις πλανώμενος εἰς τὰ λιβάδια, κατέβαινα ἕως τὸν Αἰολικὸν κόλπον καὶ παρεκάλουν τὰ κωφὰ κύματα νὰ μοῦ φέρουν κανὲν σημεῖον τῆς ὁποίας κατέπιαν φαμίλιας μου. Τὸ πρῶν ἐγυαλίετο ἡ ἀγὴ εἰς τὰ δάκρυά μου, καὶ τὸ ἔσπερας, εἰς τὸ φῶς τῆς σελήνης, ἔβλεπα τὴν ἀμυδρὰν σκιάν τῆς προτέρας εὐτυχίας μου...» (Πράξις Ε', Σκηνὴ πέμπτη). Βλ. καὶ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Ο Κοραῆς καὶ ἡ εποχὴ του», *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1977, σ. 376. Πρβλ. Anna ΤΑΒΑΚΙ, *La présence de Molière en Grèce. Autour de traductions de ses pièces en grec moderne*, mémoire de maîtrise, δακτυλόγραφο, Clermont-Ferrand, 1976, σ. 47-48.

γοτεχνικά είδη και η δραματοποιία, που καταλαμβάνει μεγάλο μέρος του τόμου, σωστά διαιρεμένα, περιγράφονται και σχολιάζονται σύμφωνα με τις επιταγές του ευρωπαϊκού κλασικισμού. Στο βάθος της σκηνής ο Αριστοτέλης παραμένει ο μεγάλος δάσκαλος και οδηγητής, όπως ακριβώς είναι το υπόδειγμα των νεώτερων κριτικών που επιλέγει ο Οικονόμος οδηγούς στο έργο του και πρότυπο στις αναλύσεις του:

«Ἄλλ' ὅσον ἂν διαφέρωσιν οἱ Νεώτεροι ἀπὸ τούτων Παλαιῶν περὶ τὴν διαίρεσιν τῶν Γραμματικῶν, οἱ περὶ τούτων κανόνες ἦσαν, καὶ εἶναι, καὶ τότε, καὶ τώρα, καὶ πάντοτε ἀναγκαῖοι».⁴⁸

Το συνθετικό του εγχείρημα οφείλεται σε λόγους κατεξοχὴν παιδαγωγικούς και σχολικούς –ας έχουμε πάντοτε στο νου αυτην την καίρια παράμετρο που αποτυπώνεται ἤδη στον υπότιτλο του συγγράμματος *Εγκυκλίων Παιδεύματα*. Επεξηγεί στο Προοίμιο: «Ἐγκύκλια Παιδεύματα ἢ Ἐγκύκλιος παιδεία, ὡς κυκλικῶς περιστρεφόμενα, καὶ ἐπαναλαμβανόμενα συνεχῶς πρὸς δημοσίαν διδασκαλίαν τῶν ἐλευθέρων».⁴⁹

Ακολουθεῖ σε γενικές γραμμές τον εννοιολογικό και αναλυτικό καμβά που προσφέρουν τα κλασικιστικά εγχειρίδια των οποίων ἔκανε χρήση, κυρίως τον Batteux, μα και τους Laharpe et Rollin. Η ανανεωτική σκέψη του Hugh Blair καταλαμβάνει ως ἐπὶ το πλείστον συμπληρωματικὴ θέση, χρησιμεύοντας στον Οικονόμο για να φιλτράρει τις κρίσεις του και να ενσταλλάξει σ' αυτές νέα αισθητικά στοιχεία. Δεν θα παρουσιάσουμε αναλυτικά αυτές τις ζυμώσεις στα λογοτεχνικά είδη, ἕνα προς ἕνα. Ἄς αρκεστούμε στο ενδιαφέρον παράδειγμα που μας προσφέρει η κωμωδία, ζήτημα που εἶχα τὴν ευκαιρία να αναπτύξω εκτενέστερα αλλοῦ.⁵⁰

Η συγκριτική και προσεκτική ανάγνωση των κειμένων που χρησιμοποιήσε διαδοχικά ο Οικονόμος, κυρίως η σύγκριση και διασταύρωση δύο πηγών,

⁴⁸ *Γραμματικά*, σ. 6.

⁴⁹ *Γραμματικά*, σ. 4.

⁵⁰ Βλ. τὴν εργασία μου: «Προσεγγίσεις του μολιεριστοῦ ἐργῶν στον ἐλληνικὸ 19ο αἰῶνα», στον τόμο *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνούς Συνεδρίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Γενικῆς καὶ Συγκριτικῆς Γραμματολογίας. Σχέσεις τῆς ἐλληνικῆς με τὴς*

ξένες λογοτεχνίες, ὁ.π., σ. 367-385. Καὶ τῆς ἰδίας: *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques, Diffusion Septentrion, Presses Universitaires, Thèse à la carte, Λάλλη 2001, σ. 454-462.*

του Blair και του Batteux, μας αποκαλύπτουν την εκλεκτική στρατηγική του. Από τις στερεότυπες απόψεις για τον χαρακτήρα του *κωμικού*, με αφετηρία τον Αριστοτέλη και με ενδιάμεσο σταθμό τον Batteux, οδηγούμεθα μέσα από τον ενοφθαλμισμένο στοχασμό του Blair, στη διατύπωση ενός μεταβλητού και υποτασσόμενου στον χρόνο κωμικού χαρακτήρα, εξαρτώμενου από τα ήθη και τις συνήθειες της κάθε εποχής:

«Ἄλλ' εἰς τὴν Κωμωδίαν πρέπει νὰ ἐκλέγωνται αἱ ὑποθέσεις ἐκ τοῦ ἔθνους τοῦ Πουητοῦ, καὶ ὁ τόπος τῆς σκηνῆς νὰ ἦναι ἡ πατρίς του, διὰ νὰ διακρίνωσιν οἱ θεαταὶ τὸ γελοῖον εἰς τῶν συγχρόνων ἠθῶν καὶ ἠθίμων τὴν παράστασιν, ἐν μέσῳ τῆς πολιτικῆς αὐτῶν κοινωνίας».⁵¹

Η μεταβλητότητα του γούστου και οι μεταμορφώσεις των κοινωνικών συνθηκών συνιστούν εγγενείς προϋποθέσεις για την κατασκευή του κωμικού.

Ο σκοπός του Οικονόμου είναι σταθερά διπλός: να υποδειξεί και να διδάξει τους λογοτεχνικούς κανόνες μέσα από την ανάλυση των ειδών και εδώ αξιοποιεί παραδείγματα που αντλούνται κυρίως από την Αρχαιότητα. Σ' αυτό το αρχικό στόχο έρχεται να προστεθεί μια άλλη παράμετρος: η φροντίδα να δοθεί μια πανοραμική εικόνα της νεότερης και σύγχρονης γραμματείας, χωρίς μάλιστα να εξαιρεθούν και οι πλέον πρόσφατες απόπειρες στην ελληνική γλώσσα και την «αναγεννώμενη» λογοτεχνία της. Αισθάνεται ασφαλώς τις αδυναμίες των ελλήνων συγγραφέων (και μεταφραστών) που απαριθμεί στις υποσελίδες σημειώσεις του με σχόλια καλά τεκμηριωμένα. Ευχόμενος ωστόσο η νεαρή λογοτεχνία μας να ανδρωθεί σταδιακά και να δυναθεί να συναγωνιστεί, ωριμάζοντας, με τις «προόδους των φωτισμένων εθνών», προβαίνει σε σύντομη αισθητική αξιολόγηση των έργων και αποτίμηση του λογοτεχνικού κανόνα. Τα παραδείγματα είναι πολυάριθμα και προέρχονται από τον χώρο της λυρικής ποίησης με αναφορά στον ανακρεόντειο Αθανάσιο Χριστόπουλο⁵² και στον Βηλαρά, αλλά και στον Καισάριο Δαπόντε,⁵³ της επικής ποίησης με αναφορά στον Δημήτριο Γουζέλη, μεταφραστή της *Ελευθερωμένης Ιερουσαλήμ* του Tasso,⁵⁴

⁵¹ Γραμματικά, σ. 408.

⁵² Γραμματικά, σ. 151.

⁵³ Γραμματικά, σ. 155. Αναφορά στίχων από

τον Καθρέπτη Γυναϊκών.

⁵⁴ Γραμματικά, σ. 274: «Ὁ Μεταφραστὴς εἶναι ἀξιέπαινος καὶ διὰ τὴν φιλογένειαν καὶ διὰ τοὺς

είτε της πρωτότυπης δραματολογικής σύνθεσης με αναφορά στο «Δράμα ηρωϊκόν» (*Αχιλλεύς*) του Χριστόπουλου,⁵⁵ στα δραματικά έργα του Ιακωβάκη Ρίζου-Νερούλου, στην *Πολυξένη*⁵⁶ και στην «κωμωδία» *Κούρκας [αρπαγή]*⁵⁷ και της μεταφρασμένης, με αναφορά στον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη και τον *Ταρτούφο* του,⁵⁸ και ανωνύμως στον δικό του Φιλάργυρο,⁵⁹ σε ποιητικές προσπάθειες έντυπες ή και ανέκδοτες (αναφορά στα δραματικά ποιήματα «ευφραδή και ηθικά» του Γεωργίου Σούτσου του Δραγομανάκη),⁶⁰ κλπ.

Αναφέρθηκα ήδη στην εξυμμένη λογοτεχνική του ευαισθησία. Παρόλον τον σκεπτικισμό του για έργα που δεν ακολουθούν τους κανόνες του κλασικισμού, είτε γιατί οι συγγραφείς αγνοούσαν την ποιητική του Αριστοτέλη είτε γιατί την παρέκαμπταν, τα ενσωματώνει στην πανοραμική του ματιά:

κόπους του· ἄλλ' ἦν τὸ εὐχὴς ἔργον νὰ ἦτον προσεκτικώτερος εἰς τοὺς κανόνας τῆς δραματολογίας»

⁵⁵ Γραμματικά, σ. 150.

⁵⁶ Γραμματικά, σ. 150 (όπου παραθέτει στίχους του δράματος) και σ. 405· πρόκειται εδώ για μια από τις πληρέστερες αναφορές του Οικονόμου σε έργο της νεότερης ελληνικής γραμματείας: «Εἰς τὴν λαλουμένην ἡμῶν γλώσσαν ἔχομεν ἀρτιφανῆ Τραγωδίαν τὴν Πολυξένην [1814], ποιηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ σοφοῦ Ἰακώβου Ρίζου Ποσελνίκου τοῦ Βυζαντίου. Εἰς τοῦτο τὸ Ποίημα φυλάττονται ἀκριβῶς οἱ κανόνες τῆς Δραματοποιίας. Οἱ χαρακτῆρες ἀναπτύσσονται κάλλιστα. Τὸ φοβερὸν ἐξυφάνεται θαυμασῶς. Εἰς πολλὰς σκηνὰς βασιλεύει Ὀμηρικὴ μεγαλοπρέπεια καὶ σφοδρότης· οἶον εἰς τὴν ζ. τῆς Δ' Πράξ. καὶ εἰς τὴν ζ. τῆς Ε'. Ἡ στιχογραφία μ' ὄλας τὰς ἀνωμαλίας τῆς γλώσσης, εἶναι ἀρμονικὴ καὶ ἀβίαστος, καὶ θεατρικὴ. Μόνον τὸ ἐλεινόν τῆς Πολυξένης ἐπιθυμοῦσι τινὲς νὰ ἐξεφράζωτο παθητικώτερον. Μ' ὄλον τοῦτο αὐτοὶ οἱ αὐστηρότατοι κριτικοὶ μας θέλουσι ὁμολογήσειν, ὅτι ἡ Τραγωδία αὕτη εἶναι καλὴ τῆς νέας Ἑλλά-

δος ἀπαρχὴ εἰς τὸ θυσιαστήριον τῆς Εὐτέρτης».

⁵⁷ Γραμματικά, σ. 443: «Εἰς τὴν λαλουμένην μας γλώσσαν ἔχομεν Κωμωδίαν ἀγγινοστάτην καὶ ἀστείοτάτην τὸν Κούρκον τοῦ Ἄρχοντος Ποσελνίκου κυρίου Ἰακώβου Ρίζου, τοῦ ὁποίου καὶ τὴν τραγωδίαν [=τὴν Πολυξένην] ἀναφέρωμεν. Ὁ νέος μας οὗτος Ἀγάθων εὐδοκίμει καὶ εἰς τὸ Τραγικὸν ἐπίσης καὶ εἰς τὸ κωμικόν. Ἡ εὐγενὴς του φαντασία, συνημμένη μὲ τὴν πολυμάθειαν, θέλει ἐρεθίσαι πολλοὺς εὐφρεῖς νέους μας εἰς τὴν ποίησιν». Δεν αναφέρεται ωστόσο (οφείλεται ἀραγε σε ἀγνοία;) στα αντικοραϊκά Κοραϊστικά.

⁵⁸ Γραμματικά, σ. 444: «Ὁ Ταρτούφος μετεφράσθη καὶ εἰς τὴν γλώσσαν μας πέρυσιν ὑπὸ τοῦ φιλογενοῦς Κοκκινάκη τοῦ Χίου μὲ ἀρμονικὴν στιχογραφίαν καὶ γλαφυρότητα».

⁵⁹ Γραμματικά, σ. 444: «Καὶ ὁ Φιλάργυρος ἐξεδόθη τοῦτο τὸ ἔτος εἰς τὴν γλώσσαν μας, μετασκευασμένος πρὸς τῶν ὁμογενῶν μας τὰ ἦθη».

⁶⁰ Γραμματικά, σ. 443: «Δραματικὰ ποιήματα εὐφραδὴ καὶ ἠθικὰ ἔχομεν καὶ τοῦ μεγάλου Διεργμνευτοῦ κυρίου Γεωργίου Σούτσου τοῦ Δραγομανάκη καὶ ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα».

«Οἱ Κανόνες λοιπόν τῶν Γραμματικῶν εἶναι ἀναγκαῖοι, καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἤδη σὺν θεῷ ἀναγεννωμένην Ἑλλάδα. Πολλὰ ἐπλανήθησαν τινές, νομίσαντες, ὅτι καλοὶ ῥήτορες καὶ ποιηταὶ γεννῶνται χωρὶς τῆς Ποιητικῆς καὶ Ῥητορικῆς τοῦ κανόνα. Ὁ Ὅμηρος, λέγουν, ἔγραψε χωρὶς τῆς ἐποποιΐας τοῦ κανόνα, καὶ τινες ἀπὸ τοῦ ἀλλογενεῖς Ποιητὰς⁶¹ μὴδ' ἐγνώρισαν μὴδ' ἐφύλαξαν τῆς τέχνης τοῦς ὅρους».⁶²

Πρέπει να ομολογήσουμε ὅμως πὼς ὁ Οικονόμος δεν εἶναι ἀτεγκτος, ἀναγνωρίζει πὼς ἐνίοτε παραβιάζονται οἱ κανόνες ἀπὸ μεγάλους δραματούργους, με καλὰ ἀποτελέσματα.⁶³

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο εμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ, σχεδὸν ταυτοχρόνως με τὴν ἀναφορὰ τοῦ σε ὀρισμένα ἀρθρα που βλέπουν τὸ φῶς στὸν *Λόγιο Ἐρμῆ*, μεγάλοι δυτικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Ossian, ὁ Milton καὶ ὁ Shakespeare, ὁ Lope de Vega, κλπ, ἢ μικτὰ εἶδη ὅπως τὸ *μελόδραμα*, εἶδος παράδοξο καὶ ταυτοχρόνως μεγαλοπρεπές, τὸ ὁποῖο παρέχει ευχαρίστηση στὸν θεατὴ χάρις στὴ σαγηνευτικὴ γοητεία τῆς μουσικῆς:

«Ἄλλὰ τὰ παράδοξα ταῦτα τερατογενήματα γίνονται ἀνεκτὰ καὶ μάλιστα τερπνὰ, διότι ἡ μαγευτικὴ τῆς Μουσικῆς δύναμις καὶ ἡ ἀπάτη τῶν καλῶν ὀρχηστῶν, καὶ τινῶν ἀστείων σκηνῶν, μεταβιάζουσι τὸν νοῦν τῶν θεωρῶν εἰς τὴν χώραν τῶν Μοιρῶν, καὶ Ἐξωθικῶν, καὶ τῶν ἄλλων τερπνῶν τῆς φαντασίας ὀνειρῶν. Τὸ νὰ ζητῆ δὲ τις ἀκριβῶς ἐνότητα πράξεως, καὶ τόπου εἰς τὸ Μελόδραμα, εἶναι ἐπίσης γελοῖον, καθὼς καὶ τὸ νὰ θέλῃ νὰ εἰσάξῃ ὀρχηστὰς, καὶ δαίμονας εἰς τὴν κυρίως Τραγωδίαν τῶν νεωτέρων».⁶⁴

Ἀν καὶ τὸ ἀποδέχεται, ὅπως παρατηροῦμε με κάποια συγκατάβαση,⁶⁵ τοῦ ἀφιερῶναι ὡστόσο ἓνα μικρὸ κεφάλαιο («Περὶ Μελοδράματος»)⁶⁶

Ἀξιοσημείωτη καὶ ἀκρῶς ενδιαφέρουσα εἶναι ἀσφαλῶς ἡ μοναδικὴ ἀναφορὰ γιὰ τὸν πεζὸ λόγῳ, κείμενο που βασιζέται στὸ λήμμα «Poésie» τῆς

⁶¹ Ἀναφέρει σε ὑποσημείωση τὸν Dante, τὸν Milton, τὸν Shakespeare καὶ τὸν Lope de Vega (σ. 8).

⁶² *Γραμματικά*, σ. 8.

⁶³ *Γραμματικά*, σ. 9.

⁶⁴ *Γραμματικά*, σ. 361-362.

⁶⁵ Πρβλ. με τὴν ὄψιμη καὶ ἔμμεσα διατυπωμένη ἀποψη τοῦ Ἀδαμ. Κοραΐ γιὰ τὴν ὄπερα Ἄννα ΤΑΜΠΑΚΗ, *Περὶ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, σ. 209.

⁶⁶ *Γραμματικά*, σ. 360-362.

Encyclopédie, ἀρθρο που υπογράφει ὁ Chevalier de Jaucourt.⁶⁷ Ὅπως ἐπισημαίνεται, ἐνσωματώνοντας ὁ Οικονόμος τὴν αισθητικὴ θεωρία στὴν προβληματικὴ τῆς ποιητικῆς, θέτει στὸ Α' βιβλίῳ, «Περὶ τῆς συγγενείας τῶν καλῶν τεχνῶν», «τὸ ζήτημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν ποίηση (ἔμμετρος λόγος) καὶ στὴν τέχνη τῶν λόγων»⁶⁸ (ρητορεία, ἱστορία-πεζὸς λόγος):

«...ἂν θελήσῃ τις νὰ ὀρίσῃ τὴν τέχνην τῶν λόγων ἀντιθέτως πρὸς τὴν Ποιητικὴν, φαίνεται ὅτι, καθὼς ἐκείνη ὑπάρχει μίμησις τῆς καλῆς φύσεως διὰ λόγων ἐμμέτρων περαινομένη, οὕτως ἡ Λογογραφία εἶναι αὐτὴ ἡ καλὴ φύσις, διὰ λόγων πεζῶν παριστανομένη».⁶⁹

Ἐπιλογικά, θα ἤθελα νὰ δώσω ἓνα παράδειγμα σύντομης μα σφαιρικῆς ἀξιολόγησης τῆς δραματογενεῖς παραγωγῆς ἀπὸ τὸν Κ. Οικονόμο. Στὸ κεφάλαιο «Δραματοποιῖα», ἀφοῦ διεξέλθει τοὺς ἀρχαίους τραγικοὺς Αἰσχύλο, Σοφοκλῆ καὶ πῖο περιληπτικά τὸν Ευριπίδη με ἀνάλυση τῶν ἔργων του καὶ ἀξιολογήσεις, ἐρχεται στὰ περὶ τοῦ σύγχρονου ευρωπαϊκοῦ δράματος:

«Τῶν δὲ σημερινῶν τῆς Εὐρώπης ἔθνων ἐνδοξότατοι τραγικοὶ κρίνονται, ἐκ μὲν τῶν Ἑλλήνων ὁ μεγαλοφύεστατος καὶ παράδοξος Σακεσπῆρος, καὶ ὁ κανονικώτερος Ἄδδισσῶν. Ἐκ δὲ τῶν Ἰσπανῶν, Λόπεξος Βέγας. Ἐκ δὲ τῶν Ἰταλῶν, Μεταστάσιος,⁷⁰ καὶ ὁ νεώτατος Ἀλφιέριος. Ἐκ δὲ τῶν Γερμανῶν, Λέσσιγγος καὶ Σχίλλερς, καὶ Κολλίνος οἱ περιφημότεροι. Ἐκ δὲ τῶν Γάλλων, Κορνῆλιος, καὶ Ῥακίνας, οἱ τινες διὰ τὴν εὐφυῆ μίμησιν τῶν Ἑλλήνων, ἐτιμήθη-

⁶⁷ Βλ. Στέση ΑΘΗΝΗ, *Ὅψεις τῆς νεοελληνικῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας, 18ος-1830. Ὁ διάλογος με τὴς ἐλληνικῆς καὶ ξένες παραδόσεις στὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη*, διδακτορικὴ διατριβή, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 325. Ἡ μελετήτρια ὑποστηρίζει πὼς ὁ Οικονόμος συρράπτει τα σχετικά χωρία τοῦ Batteux, ἀπὸ τὸ *Les beaux-arts réduits à un même principe*, εἴτε ἀπευθείας ἀπὸ τὸ πρωτότυπο που ὑπάρχει στὴ Σμύρνη (το εἶχε ἀποστέλλει ὁ Κοραΐς στὸν Κ. Κοῦμα), εἴτε ἀπὸ τὴν *Encyclopédie*.

⁶⁸ Στέση ΑΘΗΝΗ, *Ὅψεις τῆς νεοελληνικῆς ἀφη-*

γηματικῆς πεζογραφίας, 18ος-1830, σ. 325.

⁶⁹ *Γραμματικά*, σ. 24.

⁷⁰ Με ἄλλη ἐνκαιρία τὸν χρησιμοποιοῦν ὡς παράδειγμα ἀριστείας, παρόλη τὴν παραβίαση στὰ ἔργα του τῆς πεντάπρακτης δομῆς. Βλ. *Γραμματικά*, σ. 321: «Ἡ εἰς πέντε πράξεις διαιρέσις τοῦ δράματος δὲν εἶναι πάντοτε ἀναγκαία. Ἄν ὁ μῦθος εἶναι εὐδύνοπος, γίνετα ἡ διαίρεσις καὶ εἰς τρεῖς πολλὰς πράξεις, ὡς φαίνεται εἰς πολλῶν σοφῶν Εὐρωπαίων δράματα, οἷον εἰς τοῦ Μεταστάσιου τὸν *Ἀρταξέρηνη* καὶ ἄλλα μεταφρασμένα πεζῶς εἰς τὴν γλῶσσαν μας».

σαν με τῶν διδασκάλων των τὰ ὀνόματα, Αἰσχύλος μὲν ὁ πρῶτος ἀκούσας, διὰ τὸ ὑψηλὸν τῶν ποιημάτων του, Σοφοκλῆς δὲ ὁ δεύτερος, διὰ τὸ τραγικὸν καὶ κανονικώτερον. Μετὰ τούτους τάσσονται καὶ ἄλλοι δύο μεταγενέστεροι, ὁ Βολταῖρος, καὶ Κρεβελών.»⁷¹

Ἐνα δεύτερο παράδειγμα θα μας οδηγήσει στον χώρο της κωμωδίας. Ἀναλύει τον ὀρισμὸ καὶ τον χαρακτήρα του κωμικοῦ για να περάσει στον Ἀριστοφάνη με αναφορές στο ἔργο του, τον Πλάυτο καὶ τον Τερέντιο. Καὶ καταλήγει:

«Ἀπὸ τοὺς νεωτέρους ὁ κάλλιστος καὶ τελειότατος εἶναι Ἰωάννης Ποκκελῖνος Μολιέρος, ὁ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἀκμάσας εἰς τὴν Γαλίαν. Οὗτος φαίνεται ὅτι ἤνωσεν εἰς ἑαυτὸν ὅλας τῶν παλαιῶν Κωμωδοποιῶν τὰς ἀρετὰς, κάλλιστα μιμηθεὶς Ἀριστοφάνους μὲν, τὸ εὖστοχον κωμικόν. Πλαύτου δὲ, τὸ θερμὸν τῶν πράξεων καὶ δραστήριον, Τερεντίου δὲ, τὸ ἠθικὸν καὶ κομψόν. Ὡστε εἶναι παρὰ τὸν πρῶτον φυσικώτερος, παρὰ τὸν δεύτερον κοσμώτερος, καὶ σωφρονικώτερος, παρὰ τὸν τρίτον ζωτικώτερος καὶ ἐνεργότερος, καὶ παρὰ τοὺς τρεῖς γονιμώτερος, τεχνικώτερος, ἠθικώτερος. Ὁ Μολιέρος κινεῖ εἰς γέλωτα καὶ τοὺς σκυθρωποτάτους, διδάσκει τοὺς πάντας, δὲν βλασφημεῖ κἀνένα. Διαγράφει δὲ ὄχι μόνον τῶν πατριωτῶν καὶ συγχρόνων τὰ ἦθη, ἀλλὰ πάσης χώρας, καὶ τύχης, καὶ γένους ἀνθρώπων. Παίξει τὰς αὐλὰς, τὸν λαόν, τοὺς εὐγενεῖς, τὰ γελοῖα, τὰς κακίας, χωρὶς νὰ προσκρούσῃ εἰς κἀν ἓνα. Μ' ὄλον ὅτι τὸ ἔθνος του εἰς τὸν καιρὸν του εἶχε κλίσιν ἀκόμη πρὸς τὰς βωμολοχίας, τὰς μεταχειρίζεται ὁμως πεφυλαγμένως. Ἄλλ' εἰς τὰς λύσεις του δὲν εἶναι πάντοτε εὐτυχεῖς (...).⁷² Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων ἔθνων, τῶν μὲν Ἑγγύων, κάλλιστοι Κωμωδοποιοὶ νομίζονται Κογκρέβιος (Congreve) καὶ Βάμβρουγος (Vambrugh) ὁ ἀστειότατος. Τῶν δὲ Γερμανῶν, Κοτζεβοῦς (Kotzebue) ὁ κομψότατος καὶ πολυγραφώτατος. Τῶν δὲ Ἰταλῶν, Γολδόνης, καὶ εἴτις ἕτερος.»⁷³

Ευρύτατα διαδεδομένο ἀνάγνωσμα στο λόγιο κοινὸ της εποχῆς, βιβλίον του οὐοίου τα ἴχνη διασώζονται στις βιβλιοθήκες της Νοτιο-ανατολικῆς Ευρώπης,

⁷¹ *Γραμματικά*, σ. 406.

⁷² Ἀντιγράφει ἐδῶ τις σχετικὴς με το ζήτημα ἀπόψεις του Batteux. Βλ. Ἄννα ΤΑΜΠΑΚΗ,

«Προσεγγίσεις του μολιεριστοῦ ἔργου στον ἐλληνικό 19ο αἰῶνα», ὁ.π., σ. 379-380.

⁷³ *Γραμματικά*, σ. 443-444.

η *Ποιητική (Γραμματικά)* του Κ.Οικονόμου θέτει τις βάσεις της νεωτερικότητας καὶ της ἀναζήτησης ἐνός ἐκσυγχρονισμένου λογοτεχνικοῦ κανόνα. Ἀναδύεται ἡ ἐννοία τῶν *Καλῶν* (ἢ καὶ *Ὠραίων κατ' ἄλλους*) *Γραμμάτων (Belles-Lettres)*, σε μια κριτική στιγμή, κατὰ τὴν οὐοία τείνει να διαμορφωθεῖ μια νέα πολιτισμική ταυτότητα. Σ' αὐτὴν τὴ σύνθετη διαδικασία κλασική παράδοση καὶ ἀνανέωση, ἐννοίες μαχομένες καὶ οἱ δύο για τὴν ἐθνική ἀναγέννηση, συνυπάρχουν ἀδιάρρηκτα.

RÉSUMÉ

**Modernité et émergence des canons littéraires et dramatiques:
La Poétique (*Grammatika*, 1817) de Constantin Oeconomos**

Manuel d'esthétique et de critique littéraire largement diffusé, dont les traces sont repérées dans la plupart des bibliothèques scolaires ou savantes du Sud-Est Européen, la Poétique (*Grammatika*) de Constantin Oeconomos fut un pilier de modernisation canonique, de l'émergence, en d'autres mots, selon les préoccupations théoriques de son auteur, du concept des *Belles-Lettres*, au moment critique de la formation d'une identité culturelle nouvelle. Dans ce processus complexe, tradition classique et nouveau, concepts luttant ensemble dans le sens d'une régénération nationale, coexistent harmonieusement.

— VI —

**Η μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό
στον ελληνικό 19ο αιώνα: Η περίπτωση του Ιωάννη και
του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου**

Στην παρούσα ανακοίνωση στόχος μου είναι η ερμηνευτική προσέγγιση της μορφοποίησης και της ιδεολογικής εξέλιξης της «εθνικής συνείδησης» κατά τη διάρκεια δύο καθοριστικών γενεών. Η πρώτη που εκπροσωπείται εδώ από τον Ιωάννη Ζαμπέλιο, τον πατέρα, εμφορείται, κατά κύριο λόγο, από τα νεοκλασικά ιδεώδη και τους προσανατολισμούς του Διαφωτισμού.¹ Στο μεταίχμιο δύο εποχών, η σκέψη και το έργο του εμπεριέχουν μερικές βασικές αντιλήψεις που αργότερα θα αποκρυσταλλωθούν και θα εμπλουτισθούν με τα νάματα του Ρομαντισμού στον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο, τον γιο, τη δεύτερη γενιά. Η γλωσσική αντίληψη, η θέση που κατέχει η λόγια και η λαϊκή δημιουργία στον στοχασμό των δύο ανδρών, η μετρική και η προσωδία, τέλος, η βαθμιαία πραγμάτωση της ενιαίας ιστορικής αντίληψης του έθνους από τον πατέρα στον γιο, αποτελούν μερικά από τα σημεία της προβληματικής μου.

Πρόθεσή μου λοιπόν είναι να επισημάνω, μέσα από τη μελέτη του έργου των δύο λογίων τις απαρχές, ορισμένες συνέχειες ή και ασυνέχειες στα ενδιαφέροντα των δύο ανδρών, τη μετεξέλιξη και ωρίμανση τέλος των ιδεών που συγκροτούν την «εθνική ιδεολογία» από τον Ιωάννη στον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο. Και οι δύο τους στάθηκαν ζωντανοί φορείς και οραματιστές σε διαφορετικά επίπεδα, αν και συμπληρωματικά, των ιδεολογημάτων που κυοφορήθηκαν κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, μιας εποχής πολυδιάστατης με ορό-

¹ Βλ. την ανακοίνωσή μου στο Β' Συμπόσιο του Κέντρου Μελετών Ιονίου «Στοιχεία ιδεολογίας και αισθητικής στο δραματικό έργο του Ιωάννη Ζαμπέλιου» (Ζάκυνθος, Οκτ. 1985). Πρβλ. Τα αντίστοιχα κεφάλαια στα βιβλία μου *Η Νεοελληνική Δραματολογία και οι δυνάμεις της επι-*

δράσεις (18^{ος}-19^{ος} αι). Μια συγκριτική προσέγγιση. Αθήνα, Εκδ. Αφοί Τολίδη, σειρά «Θεατρική Έρευνα 2», 1993, β' έκδοση Ergo, Αθήνα 2002, σ. 91-107· και *Το νεοελληνικό θέατρο (18^{ος}-19^{ος} αι.)*. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Εκδ. Δίαιλος, Αθήνα 2005, σ. 205-219.

σημα την Επανάσταση του '21 και τη δημιουργία του ελεύθερου ελλαδικού κράτους. Αναφέρθηκα σε δύο σημεία-κλειδιά που διαμόρφωσαν τις ανάγκες μιας ιδεολογικής ταυτότητας αλλά και την προσαρμοστικότητά της σ' ένα σχήμα εθνικό-εθνικιστικό με την πάροδο του χρόνου. Γιατί αφενός μεν η πνευματική προετοιμασία του Αγώνα έχει ως ιδεολογική αφετηρία τον ορθολογισμό του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ενώ αφετέρου η ανάγκη για την προάσπιση της συνέχειας και της καθαρότητας του έθνους, που αναζήτησε η ελληνική ιστοριογραφία για να αντικρούσει τις θεωρίες του Fallmerayer αλλά και επειδή είχε σημαίνει ήδη η ώρα των ιδεαλιστικών φιλοσοφικών αναζητήσεων στον χώρο της ιστορίας, άντλησε από τις πηγές του ρομαντικού στοχασμού.

Γλώσσα, ποιητική δημιουργία, κριτική, μελέτη τέλος και ενόραση της ιστορίας. Σχηματικά αυτά είναι τα κύρια σημεία, στα οποία θα αναφερθεί η έρευνά μου. Θα επιμείνω στο σχηματικά, κυρίως στην οριοθέτηση των φαινομένων· εδώ σ' ό,τι αφορά το διπολικό εκείνο Διαφωτισμός-Ρομαντισμός. Γιατί σ' όσους ασχολούνται με τη μελέτη των ιδεών αυτής της περιόδου είναι σαφές πόσο συμπλέκονται τα όρια των δύο τάσεων στον στοχασμό και το έργο των οπαδών τους και των φορέων τους. Συχνά μάλιστα, παρ' όλες τις θεωρητικές τους αντιρρήσεις που κλίνουν την πλάστιγγα υπέρ του ενός ρεύματος ή του άλλου, μετέχουν σε άνισο βεβαίως ποσοστό και των δύο· όπως είναι φυσικό, τους κατακλύζει και τους συμπαρασύρει το πνεύμα της εποχής.

Ωραίο παράδειγμα σύζευξης προσφέρει η προσωπικότητα και το έργο του Ιωάννη Ζαμπέλιου (1787-1856). Ανώτατος δικαστικός το επάγγελμα, ταξίδεψε κατά τη νεότητά του στην Ευρώπη και σπούδασε νομικά και φιλοσοφία στην Ιταλία (1804-1810). Δέχθηκε, όπως είναι γνωστό, κατεξοχήν την επίδραση του Ούγου Φώσκολου και του Αδαμάντιου Κοραή· τον τελευταίο τον επισκέφθηκε στο Παρίσι. Υπήρξε Φιλικός και ενεργός μαχητής κατά την Επανάσταση του '21.² Η σκέψη του

² Τα στοιχεία που αφορούν στην προσωπικότητα και τις δραστηριότητες του Ιωάννη Ζαμπέλιου αντλούνται κυρίως από την *Αυτοβιογραφία* του, δημοσιευμένη στο περ. *Αρμονία*, τ. Γ' (1902), σ. 225-237, και από τη «Βιογραφία

Ιωάννου Ζαμπέλιου», που στηρίζεται στο παραπάνω κείμενο αλλά και σε άλλα ανέκδοτα κείμενα του συγγραφέα· βλ. *Τραγωδία Ιωάννου Ζαμπέλιου* (...), Ζάκωνθος 1860, τ. Α', σ. θ'-ρ'.

εμφορείται από έναν γερά θεμελιωμένο και βαθύ νεοκλασικισμό. Έγραψε για την «ωφέλεια του αναγεννώμενου Έθνους» δώδεκα «ιστορικές τραγωδίες»³ –η χρονολογική τους τάξη καλύπτει την περίοδο 1817-1844– όπου γίνεται ο θεωρητικός εισηγητής ενός κλασικότερου θεάτρου, βασισμένου στην αριστοτελική αισθητική, του μόνου που άρμυζε κατά την άποψή του στις ανάγκες της αναγεννώμενης Ελλάδας.

Τον Ιωάννη Ζαμπέλιο τον απασχολεί έντονα η ποιητική γλώσσα, η μετρική και η αισθητική του δραματικού του έργου που, σύμφωνα με τα κλασικά πρότυπα πρέπει να προκαλεί «τὸν ἔλεον ὁμοῦ καὶ τὸν φόβον» στην ψυχή του θεατή.⁴ Τα θέματα των τραγωδιών του είναι επιλεγμένα με αποκλειστικό γνώμονα τον διδακτικό τους χαρακτήρα και την «ωφέλεια» που θα προκαλέσουν στο Γένος⁵ οφείλουν δηλαδή να εξάρουν, μέσα από το περίβλημα της νεοκλασικιστικής δομής, με τις υψηλές τους ιδέες το αίσθημα του πατριωτισμού και την έννοια της ελευθερίας.

Είδαμε πως στο θεωρητικό τουλάχιστον σκέλος ο Ιωάννης Ζαμπέλιος ασπάζεται τον ορθολογισμό και τον νεοκλασικισμό του Διαφωτισμού. Στο γλωσσικό ζήτημα ακολουθεί την κοραϊκή «μέση οδό»· προσπαθεί να αποφυγίσει τις γλωσσικές ακρότητες του αρχαϊσμού αλλά και την πλήρη αποδοχή της «λαλουμένης κοινής γλώσσης». Προτείνει, όταν πλέον η ωρίμανση του έργου του έχει συντελεστεί, στη «Διατριβή περί τῆς Νεο-ελληνικῆς γλώσσης» (1842) ως Φιλολογική της νέας Ελλάδος γλώσσα, μια γλώσσα «μεσάζουσα (...) μεταξὺ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς ἀγοραίας», η οποία να έχει «ἐκ δεξιῶν, ὡς μητέρα καὶ δέσποινα, τὴν ἀρχαίαν, ἐξ' οὗ περιμένει βέβαια πλειότεραν βοήθειαν», και «ἐξ εὐωνύμων, ὡς θεράπαινα καὶ ὑποτεταγμένην, τὴν ἀγοραίαν διὰ τὰ σεπτὰ λείψανα, τὰ ὅποια ἐκ τῆς ἀρχαίας ἀγοραίας εἰσέτι διέσωσεν».⁶ Η αντίληψη που καλλιεργεί σχετικά με τη διαχρονική εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας είναι αρκετά αποκαλυπτική και εκφράζει ἔμμεσα την καθιερωμένη και επι-

³ Το δραματικό είδος που υιοθετεί ο Ι. Ζ. μπορούμε να το ταυτίσουμε εν πολλοίς με την «ιστορική τραγωδία» που καλλιεργείται στην Ευρώπη κατά την ίδια περίοδο· βλ. «Στοιχεία ιδεολογίας και αισθητικής στο δραματικό έργο του Ιωάννη Ζαμπέλιου».

⁴ *Τραγωδία*, τ. Α', σ. 10.

⁵ *Τραγωδία*, τ. Α', σ. 10.

⁶ Βλ. τη «Διατριβή περί τῆς Νεο-ελληνικῆς Γλώσσης Ἀναγνωσθεῖσα εἰς τὴν Φύλομαθητικὴν Ἀκαδημίαν τῆς Κερκύρας» (1842), *Τραγωδία*, τ. Β', σ. 502.

κρατέστερη αντίληψη του ελληνικού Διαφωτισμού για την ιστορική συνέχεια του έθνους. Ο Ζαμπέλιος ενστερνίζεται το σχήμα της «ακμής και παρακμής του αρχαίου κόσμου» καθώς αναφέρεται στην *ανάβαση και κατάβαση* της ελληνικής γλώσσας κατά τη μακρόχρονη πορεία της μέσα στους αιώνες:

«Η κατάβασις τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἤρξατο, ἅμα ἐδουλώθη τὸ Ἑλληνικὸν Γένος (...) [και] μετρεῖ περίπου εἰκοσιμῖαν ἑκατονταετηρίδα (...). Ἡ Ἑλλάς ἐδουλώθη πρῶτον παρὰ τῶν Μακεδόνων (...), ἀκολούθως ἐδουλώθη παρὰ τῶν Ῥωμαίων (...) [και] τελευταῖον ἐδουλώθη φεῦ! παρὰ τῶν Ὀθωμανῶν (...)».⁷

Ας παραβάλλουμε πρόχειρα αυτήν την περιολόγηση με τη διατυπωμένη αφοριστικά στα 1848 αντίληψη του Ν.Ι. Σαρίπολου πως, μετά τη μάχη της Χαϊρωνείας «πέπλος μέλας δουλείας ἐπισκιάζει τὴν Ἑλλάδα».⁸ Στη συνειδηση του Ζαμπέλιου, σύμφωνα με το ιδεολογικό κλίμα των Φώτων και τη Γιββωνική επίδραση, η βυζαντινή περίοδος δεν είναι παρά οι «σκοτεινοί» μας αιώνες, εποχή «μικροφροσύνης και δειλίας».⁹ Διακηρύσσει μ' αυτόν τον τρόπο την απόρριψη του Βυζαντίου τουλάχιστον, και εδώ ως είμασθε προσεκτικοί, σ' ό,τι αφορά την υποδούλωση του Γένους και την πολιτική του παρακμή γιατί, όπως θα παρατηρήσουμε παρακάτω, οι θεωρήσεις του αλλά και η ίδια η πρακτική του διαφοροποιούνται σε θέματα που άπτονται της γλωσσικής παρακαταθήκης του Έθνους και της αξίας της λαϊκής παράδοσης.¹⁰

⁷ «Διατριβή περί της Νεο-ελληνικής Γλώσσης...», σ. 496-497.

⁸ Διονύσιος ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Μεταβυζαντινή και νεώτερη ελληνική ιστοριογραφία», στον τόμο *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 63.

⁹ Βλ. την περιεκτική μελέτη του Διον. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, «Le monde de Byzance dans la pensée historique de l'Europe à partir du XVIIe siècle», κυρίως το κεφάλαιο 2: «Le point de vue des érigones», *Variation Reprints*, Λονδίνο 1973, σ. 89 κ.ε.

Ο χαρακτηρισμός του Ιωάννη Ζαμπέλιου περί Βυζαντίου βρίσκεται στον Α' τόμο των *Τραγωδιών* του (σ. 83) και ειπώθηκε σχετικά

με την τραγωδία του «Κωνσταντίνος Παλαιολόγος», Πρβλ. *Αρμονία*, σ. 236-237.

¹⁰ Η πνευματική δραστηριότητα των βυζαντινών χρόνων αντιμετωπίζεται με μεγαλύτερη ευμηνία, ακόμη και από τους εκπροσώπους της τρίτης και πλέον μαχητικής φάσης του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Το φως του αρχαίου κόσμου δεν έσβησε ολοσχερώς υπάρχουν σιγμές αναλαμπής και πνευματικοί άνδρες αξιόλογοι. Αυτήν την άποψη εκφράζει π.χ. ο Δημήτριος Αλεξάνδριδης στον *Ελληνικό Καθρέπτη* του (1806), όπου διακρίνει τέσσερις ενότητες πνευματικής παραγωγής: «Α' Συγγραφείς πρίν και από Όμηρου έως του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου», «Β' Συγ-

Στον τομέα της γλώσσας, ο Ζαμπέλιος διακρίνει σ' όλους τους πολιτισμούς, ανεξαρτήτως από τον βαθμό ακμής και παρακμής τους, τη λόγια (τη φιλολογική, *littéraire*) από τη λαϊκή (την αγοραία, *vulgaire*).¹¹ Αυτήν συνιστά απαραίτητο να τη ερευνήσει επιστημονικά ο Νεότερος ελληνισμός και να αντλήσει γλωσσικό υλικό από τη ζωντανή πηγή της λαϊκής παράδοσης. Ακολουθώντας μάλιστα την προτροπή του Κοραή προτείνει την επιτόπια γλωσσολογική έρευνα στις επαρχίες της Ελλάδας με στόχο τη συλλογή και την καταγραφή του γλωσσικού πλούτου.¹² Ο ίδιος αποκαλύπτει μάλιστα στα γραπτά του ότι εσπούδασε τη γλώσσα:

«(...) εἰς τὰ βιβλία τῶν νέων μας Συγγραφέων, εἰς τὰς συναναστροφὰς τῶν λογίων, καὶ εἰς τὰς ἀγορὰς καὶ τὰς ἐξοχὰς τῶν Ἰονικῶν νήσων».¹³

Θητεία καρποφόρα, η οποία και του επέτρεψε να κάνει χρήση στα δραματικά του έργα πλήθος επανησιακών ιδιοματισμών, σ' ένα κράμα γλωσσικού ύφους που του καταλόγησαν μάλιστα οι μεταγενέστεροι καθαρολόγοι επικριτές του.¹⁴

Είπαμε πως για τον Ιωάννη Ζαμπέλιο η ιστορική πορεία της γλώσσας ακολούθησε τη μοίρα του πεσόντος και βαθμιαία παρακμάζοντος Ελληνισμού. Ιδιαίτερος ωστόσο η «παλαιά αγοραία γλώσσα» διαπερνώντας τους σκοτει-

γραφείς από του Μ. Ἀλεξάνδρου ἕως του Αἰγίου-στου», «Γ' Συγγραφείς ἀπὸ Αἰγίουστου ἕως του Μ. Κωνσταντίνου» και «Δ' Συγγραφείς ἀπὸ του Μ. Κωνσταντίνου ἕως τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν». Επίσης παρεμφερείς απόψεις εκφράζονται στη μετάφραση που εκπόνησε της *Ιστορίας της Ελλάδος* του Oliver Goldsmith (α' έκδοση 1806, β' επιξημένη με την ιστορία του Βυζαντίου 1807). Πρβλ. *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεῶν και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη* (Εκδ. Ergo, Αθήνα 2004), κεφ. ΙΙ, σ. 41-59.

¹¹ «Διατριβή περί της Νεο-ελληνικής Γλώσσης...», σ. 491.

¹² *Τραγωδία*, σ. 1. Σχετικά με τις αντιλήψεις

του Κοραή, βλ. Δικαίος ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Τα "Ατακτα" του Αδ. Κοραή ως το πρώτον Ιστορικών Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης», *Πρακτικά του Συνεδρίου «Κοραή και Χίος» (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 109-129, κυρίως σ. 115. Επίσης Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 526· η τάση προέρχεται από τον Κοραή.

¹³ *Τραγωδία*, σ. 1.

¹⁴ Βλ. Α. ΡΙΖΟΣ-ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, ΙΙ, Παρίσι 1877, σ. 224-225. Επίσης Δημ. Αθανασίου στον πρώτο τόμο των *Τραγωδιών*, σ. ψθ'. Επαινετική κρίση εκφράζει αντιθέτως το περ. *Πανδώρα*, τ. 11 (1860), σ. 117.

νούς αιώνες «διεδόθη ἀπὸ πατρὸς εἰς τέκνα».¹⁵ Και έτσι όπως εξέπεσε, ακολουθώντας τις πολιτικές τύχες του έθνους και την εκβαρβάρωση του, κατά τον ίδιο τρόπο και η συντελούμενη αναγέννηση θα επιφέρει τη βαθμιαία ανύψωσή του.¹⁶ Τι οφείλει να πράξει ο πνευματικός άνθρωπος, ο λόγιος δημιουργός; Να σκύψει με προσοχή στη γλώσσα του λαού που είναι και ο μόνος αληθινός της Νομοθέτης.¹⁷ Ο ίδιος άλλωστε ομολογεί πως χρησιμοποιεί λέξεις που απαντούν στο στόμα του λαού.

Διακρίνει κανείς στις παραπάνω απόψεις κράμα επιδράσεων. Το επιστημονικό πνεύμα του Διαφωτισμού και η ώθηση για την ανάπτυξη της συγκριτικής γλωσσολογίας είναι παρόντα, όπως και οι απόψεις του Κοραΐ (καθαρισμός της γλώσσας) αλλά και κάποιες δανεισμένες από τον Ούγο Φώσκολο. Στην πρακτική του Ζαμπέλιου διάχυτο παραμένει, ωστόσο, και το πνεύμα του Ρομαντισμού, η στροφή στη μελέτη των εθνικών γλωσσών, ένιοι απόηχοι του σολωμικού κλίματος.¹⁸

Στον τομέα της μετρικής επιλέγει τον «τονικό ίαμβο» διότι, όπως επισημαίνει, στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην άποψη και τη μαρτυρία του Αριστοτέλη πως ο ιαμβικός στίχος «ἦτον ἀξιώτατος διὰ τὸν δραματικὸν διάλογον» επειδή «ὠμοίαζε κατὰ τὸν ῥυθμὸν μὲ τὴν κοινὴν ὁμιλίαν».¹⁹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσοχή με την οποία ο Ζαμπέλιος επιλέγει το μέτρο των τραγωδιών του· ο τονικός ίαμβος ανευρίσκεται από τον συγγραφέα τόσο στη δημοτική ποίηση όσο και στον ρυθμό της κοινής, καθημερινής ομιλίας. Οι απόψεις αυτές εκτίθενται στην «Εισαγωγή» των *Τραγωδιών* του²⁰ και στο δοκίμιο με τίτλο: «*Διατριβὴ περὶ τοῦ Ἰαμβικοῦ τῶν Τραγωδιῶν μου Στίχου*».²¹ Εκεί ανατρέχει στα σχετικά με τη μετρική των αρχαίων Ελλήνων και προβάλλει την προσωπική του επιλογή, τον τονικό δηλαδή ίαμβο, ως ζωντανή επιβίωση της αρχαίας μετρικής παράδοσης.²²

¹⁵ *Τραγωδία*, σ. 3.

¹⁶ *Τραγωδία*, σ. 4.

¹⁷ *Τραγωδία*, σ. 5: «Δὲν τὰς εὐρίσκεις ἴσως εἰς τοὺς πεζοὺς μας· τὰς ἀκούεις ὁμως εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ὅστις, καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν, εἶναι ὁ ἀληθὴς νομοθέτης».

¹⁸ Βλ. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, σ. 135· για την επίδραση του Φώσκολου στον Ζαμπέλιο, βλ. σ. 526. Ασφαλώς δεν είναι ευκαταφρόνητη και η επίδραση του Σολωμού· ο Ι. Ζ. συ-

ναναστρέφεται τον ποιητή στην Κέρκυρα και θαυμάζει το ποιητικό του έργο, όπως προκύπτει από τις νύξεις του ίδιου (*Τραγωδία*, Β', σ. 486, 502).

¹⁹ *Τραγωδία*, Α', σ. 6.

²⁰ *Τραγωδία*, Α', σ. 7.

²¹ Περιέχεται στον δεύτερο τόμο των *Τραγωδιών*, σ. 473-488.

²² Επαινεί εξάλλου τις προσπάθειες συγχρόνων του ποιητών που αναβιώνουν τα αρχαία μέτρα. Ως προς τα ανακρεόντεια επαινείται ο Χρι-

Η ποιητική δημιουργία για να προσδώσει στο Γένος εθνικό όφελος οφείλει να αντλεί την έμπνευσή της και τα μορφολογικά της χαρακτηριστικά από την ελληνική παρακαταθήκη. Στις αξιολογήσεις του ο Ζαμπέλιος, καίτοι οπαδός της νεοκλασικής αρμονίας που προεσβεύει και ο Κοραΐς, δέχεται αρκετά έντονες θα λέγαμε τις επιδράσεις της επανησιακής πνευματικής ατμόσφαιρας και του αρχόμενου ρομαντισμού. Η φιλία του με τον Ανδρέα Μουστοξύδη καθώς και η ενδεχόμενη επίδραση των σολωμικών ιδεών τον προετοιμάζουν να αισθανθεί τον πλούτο της λαϊκής ποίησης, της δημοτικής, μ' ολότελα διαφορετικό τρόπο από τον κοραϊκό κύκλο. Σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου, αρκετά ενωρίς, πριν από την Επανάσταση, κατά την περίοδο της διαμονής του στην Ιταλία, συχνά «έτραγώδει κλέφτικα τραγώδια» με τον Φώσκολο.²³ Στα 1842, στη «*Διατριβή περὶ Νεο-ελληνικῆς Γλώσσης*» τονίζει την αξία της «καλής ποίησης» που αντλεί κατευθείαν από τον λαό και γίνεται δεκτή και κατανοητή απ' αυτόν, όπως ακριβώς αυτή του φίλου του «*μεγάλου ἁοιδοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ*», η οποία πηγάζει κατευθείαν από τον λαό, όπως η «Κλεπτική ποίησης» και τα «δημώδη τραγώδια».²⁴

Άφησα τελευταία μια σύντομη αναδρομή στο δραματικό του έργο, περιήγηση που μας επιφυλάσσει ορισμένες ενδιαφέρουσες επισημάνσεις. Αναφερόμαστε ήδη στον έντονο διδακτισμό που επικρατεί εδώ, στη θεματολογική ανάδειξη και αξιοποίηση αποκλειστικά εθνικών και πατριωτικών αξιών, στοιχεία που εναρμονίζονται άλλωστε απολύτως με τους στόχους του «στρατευμένου» ιδεολογικά προεπαναστατικού θεάτρου και που εξακολουθούν να κυριαρχούν στο μετεπαναστατικό ελλαδικό θέατρο. Σε παλαιότερη εργασία μου είχα την ευκαιρία να σκιαγραφήσω με παραδείγματα την εξέλιξη της δραματουργικής αντίληψης του Ιωάννη Ζαμπέλιου και τη σταδιακή του απομάκρυνση από τη νεοκλασική αισθητική και την απόλυτη υπακοή στους αριστοτελικούς κανόνες. Έδειξα σχηματικά πως διείσδυσαν σιγά σιγά στοιχεία της ρομαντικής αντίληψης και αισθητικής.²⁵ Θα επιμείνω εδώ κυρίως στην επιλογή των

στόπουλος και ο Βηλαράς· αναφέρει επίσης το επιτυχημένο μέτρο του Διον. Σολωμού και του Αλ. Ρίζου-Ραγκαβή («*Διατριβή...*», σ. 486).

²³ *Αρμονία*, σ. 228.

²⁴ *Τραγωδία*, Β' («*Διατριβή...*»), σ. 502.

²⁵ Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Στοιχεία ιδεολογίας και αισθητικής...». Πρβλ. *Το νεοελληνικό θέατρο (18^{ος}-19^{ος} αι.)...*, σ. 205-219.

θεμάτων του, των κεντρικών θεματολογικών πυρήνων του, των «ηρώων» του μ' άλλα λόγια, όπου διακρίνουμε εξίσου καλά μια διάθεση αποσπίρτησης από την καθιερωμένη ιστορική αντίληψη του ελληνικού Διαφωτισμού αλλά και από τους κανόνες του νεο-κλασικισμού. Παρατηρούμε ότι, ενδυμένος το σχετικά άκαμπτο νεοκλασικό του περιβλήμα, ο «εθνικός ήρωας» που σκιαγραφεί στις ιστορικές του τραγωδίες ο λευκάδιος δραματουργός εκφράζει σε μεγάλο βαθμό τον Ελληνισμό στη μακρά διάρκεια της πορείας του ή ακόμη εκφράζει την ίδια την ιστορική συγχρονία. Από την Αρχαιότητα που εκπροσωπεί ο *Τιμολέων*²⁶ (και πολύ αργότερα ο *Κόδρος* –γραμμένος με αφορμή τα γεγονότα του 1843–²⁷ και η *Μήδεια*, παράφραση/διασκευή του ομώνυμου μελοδράματος του Cesare Della Valle) στο ύστερο Βυζάντιο με τον *Κωνσταντίνο Παλαιολόγο*,²⁸ και μέσα από την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης (*Γεώργιος Καστριώτης*) στην περίοδο της προετοιμασίας του Αγώνα, στους προδρόμους (*Ρήγας Θεσσαλός*) ως την επαναστατική κορύφωση (*Μάρκος Βόσσαρις*, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, *Διάκος*, *Οδυσσεύς Ανδρούτσος*) και τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους (*Ιωάννης Καποδίστριας*).²⁹ Ας σταθούμε λίγο στον *Κωνσταντίνο Παλαιολόγο*. Ποιο είναι το επιμύθιο αυτής της τραγωδίας που είναι νέα, μεγαλοπρεπής, φυσικά τραγική, και που, ως εθνική προκαλεί την προσοχή των Ελλήνων: ο γενναίος αγώνας του Κωνσταντίνου κατά των εχθρών της Θρησκείας, του Γένους και της Βασιλείας του.³⁰ Ο *Γεώργιος Καστριώτης* (Σκεντέρμπεης) είναι χριστιανός και μάχεται τον Οθωμανό τύρανο. Η «χριστιανική πίστις» γράφει αργότερα ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος θα οπλίσει «την δεξιάν του Καστριώτου τῆ ρομφαία τῆς διαμαρτυρήσεως».³¹ Ενώ ο Ιωάννης Ζαμπέ-

²⁶ Εκτενής ανάλυση της τραγικής σύγκρουσης και των ιδεολογημάτων που εμπεριέχει στο Anna TABAKI, *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques*, (τόμ. Ι-ΙΙΙ, Ε.Η.Ε.Σ., Παρίσι 1995), *Diffusion Septentrion, Presses Universitaires*, Thèse à la carte, Λύλη 2001, σ. 185-197.

²⁷ *Το νεοελληνικό θέατρο (18^{ος}-19^{ος} αι.)...*, σ. 218.

²⁸ *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation...*, σ. 209-215.

²⁹ *Le théâtre néohellénique...*, σ. 215.

³⁰ *Τραγωδία*, Α', σ. 85, 144.

³¹ Βλ. Σπ. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ, *Βυζαντινὰ Μελέτα*, Αθήνα 1857, «Προθεωρία», σ. 60. Η αντίληψη της εθνικής ταυτότητας του Γεωργίου Καστριώτου στο έργο του Ι. Ζ. συνοψίζεται στα χαρακτηριστικά *Χριστιανός και Έλλην*, ο οποίος μάχεται την αλλόδοξη τυραννία. Πρβλ. Τίτος Π. ΓΙΟΧΛΑΣ, *Ο Γεώργιος Καστριώτης Σκεντέρμπεης εις την Νεοελληνικὴν ιστοριογραφίαν και λογοτεχνίαν*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1975.

λιος συνδέει τον Καστριώτη με τον μύθο του Ορέστη.³² Ο *Μάρκος Βόσσαρις* είναι μάρτυρας της «Θρησκείας» και της «Πατρίδος» και φέρει «ὄλας τὰς ἀρετὰς καὶ χάριτας τοῦ πολίτου καὶ τοῦ Χριστιανοῦ· ἦτον ἐξόχως ζηλωτὴς τοῦ Λεωνίδου καὶ τοῦ Θεμιστοκλέους».³³ Είναι φανερή πλέον η σύνθεση των στοιχείων: του ελληνικού πνεύματος και της χριστιανικής θρησκείας. Όσο για την *Χριστίνα Αναγνωστοπούλου* (1843), εδώ σκιαγραφείται η Ελληνίδα που την χαρακτηρίζουν «ζῆλος θρησκείας θεομότητος, καὶ εὐνοία Πατρίδος, καὶ πρὸς τὸν πατέρα καὶ τοὺς συγγενεὶς ἀγάπη». Σύμβολο της ηρωίδας είναι η ορθόδοξη χριστιανική της πίστη.³⁴

Τα παραπάνω μπορούν να μας οδηγήσουν σε μια διαπίστωση: στη δημιουργική σύλληψη του Ιωάννη Ζαμπέλιου συμφύρονται και συνυπάρχουν νεοκλασικιστικές και ρομαντικές έννοιες.³⁵ Ακόμη δε, ίσως δεν θα ήταν άστοχο να ανιχνεύσει κανείς στον στοχασμό του δραματουργού έναν προδρομικό συγκερασμό του *ελληνοχριστιανικού*, όπως αναδύεται ως ιδεολόγημα στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Ως γνωστόν, η κατασκευή του αποδίδεται στον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και η γέννησή του οριοθετείται στα 1852.³⁶

Τα τέλη της δεκαετίας 1830-1840 θα τροφοδοτήσουν τη νεοελληνική σκέψη με τα πρώτα δείγματα μιας κατεξοχήν φιλοσοφικής προσέγγισης της ιστορίας, φαινόμενο που συνδέεται άρρηκτα με τις νέες τάσεις της εποχής και την επαφή των Ελλήνων λογίων με τους κορυφαίους εκπροσώπους της ευρωπαϊκής ρομαντικής σκέψης. Ο Πλάτων κατατάσσεται ξεχωριστή θέση σ' αυτήν τη νέα πραγματικότητα. Ο Vico, ο Herder, ο Hegel θα σταθούν οι κυριότεροι πόλοι έλξης των νέων αναζητήσεων και αφετηρία των νέων θεωριών.

³² *Τραγωδία*, Α', σ. 212.

³³ *Τραγωδία*, σ. 295, 303.

³⁴ *Τραγωδία*, Β', σ. 146, 148. Πρβλ. *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation...*, σ. 216. Στις σελ. 176-217 αναλύεται συστηματικά το έργο του Ι. Ζ., οι πηγές και καταβολές του και αναδεικνύονται τα στοιχεία μετάβασης που εμπεριέχει από την ιστορική και εθνική τραγωδία προς το πατριωτικό δράμα, εκ παραλ-

λήλου με την ανάδυση της εθνικής (εθνικιστικής) ιδεολογίας.

³⁵ Βλ. και τη διαπίστωση του Γιώργου ΒΕΛΟΥΔΗ, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die Neugriechische Literatur (1750-1944)*, Ι, Αμστερνταμ 1983, σ. 195-196, όπου αναφέρεται σε επιδράσεις από τον Schiller και τον Byron.

³⁶ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, σ. 378.

Σ' αυτές τις θεωρήσεις, ο χριστιανισμός, ως ζωτικό στοιχείο του ρομαντικού στοχασμού, κατέχει περίοπτη θέση. Στη βάση της ρομαντικής θρησκευτικής αντίληψης υπάρχει η ενόραση της απόλυτης προτεραιότητας της πνευματικής ουσίας. Το θρησκευτικό πνεύμα γονιμοποιεί την ιστορική πραγματικότητα και είναι αυτό που τη ζωοδοτεί.

Μια άλλη σημαντική έννοια είναι η αναγωγή του λαού σε μια πνευματική συλλογική ενότητα. Την αντιλαμβανόμαστε μέσα από τις ιστορικές της εκδηλώσεις και είναι αυτή ακριβώς που προσδίδει στον λαό την ψυχή και την προσωπικότητά του. Αυτή προσδιορίζει, εν κατακλείδι, τη μορφή και το πεπρωμένο του Έθνους.

Ας σταθούμε, γυρίζοντας στην ελληνική πραγματικότητα σε μια ξεχωριστή φυσιογνωμία, τον Γεώργιο Κοζάκη-Τυπάλδο για τη σκέψη του οποίου ακούσαμε εξάλλου ειδική ανακοίνωση σ' αυτό το Συνέδριο. Στο έργο του *Φιλοσοφικόν Δοκίμιον περί τῆς προόδου καὶ τῆς πτώσεως τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος* (1839) προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στις έννοιες: ἔθνος - εθνικότης - εθνική ενότης.³⁷ Στην ιστορική του συνείδηση ο ελληνικός χαρακτήρας του Έθνους «δὲν ἠφρανίσθη ἐξ ὀλοκλήρου» καθ' ὅλη τὴ διάρκειά τῆς καταδυναστευσῆς του (Μακεδόνες - Ρωμαϊκὴ ἔξουσία - Γραικορωμαϊκὴ μαλθακότητα - βαρβαρική καταδυναστεία).³⁸ Προτείνει μάλιστα μια διαίρεση της γενικής ιστορίας της

³⁷ Παλαιότερες εργασίες που αναφέρονται στο *Φιλοσοφικόν Δοκίμιον* του Γ. Κοζάκη-Τυπάλδου είναι του Γιώργου ΒΕΛΟΥΔΗ, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Μνήμων, Αθήνα 1982, σ. 18-19, και του Διον. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ στον τόμο *Μεταβυζαντινά...*, σ. 57. Αναλυτικὴ παρουσίαση του έργου από τη Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος ανάμεσα στον Διαφωτισμό και τον Ρομαντισμό. Το *Φιλοσοφικόν Δοκίμιον* περί τῆς προόδου καὶ τῆς πτώσεως τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος (1839)» (ανακοίνωση στο Ε' Πανιόνιο Συνέδριο). Βλ. τώρα στον τόμο με μελέτες της ίδιας *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στο Ρομαντισμό*, Εκδόσεις Βάνιας,

Θεσσαλονίκη 2003, σ. 197-209.

³⁸ Γ. ΚΟΖΑΚΗΣ-ΤΥΠΑΛΔΟΣ, *Φιλοσοφικόν Δοκίμιον...*, σ. 12. Αξίζει να σημειωθεί πως σ' αυτό το έργο έχουμε την ανασύσταση της προσωπικότητας του Μ. Αλεξάνδρου. Για τον συγγραφέα ο Αλέξανδρος «ἐνώνει εἰς ἐαυτὸν τὴν βασιλείαν τῆς γῆς» (σ. 481).

Εἶναι επίσης ενδιαφέρον το ότι την έννοια της διατήρησης του «εθνικού χαρακτήρα» του Ελληνισμού τη βρίσκουμε διατυπωμένη και σε προγενέστερα έργα, τα οποία κυκλοφόρησαν μάλιστα κατά την περίοδο αμύτης του ελληνικού Διαφωτισμού. Βλ. τον πρόλογο στη δεύτερη έκδοση της *Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος* του Goldsmith, σε μετάφραση Δημ. Αλεξανδριδῆ (Βιέννη 1807), σ. ζ' και τα Προλεγόμενα της

Ἑλλάδας, η οποία περιλαμβάνει τη μακρόχρονη πορεία της από την Αρχαϊότητα μέχρι των ημερῶν του.³⁹ Το θρησκευτικό στοιχείο ἐνέχει στη σκέψη του πρωταρχική θέση· στα θέματα της θεογονίας και της θεοσοφίας απορρίπτει την ορθολογιστική κριτική του Διαφωτισμού και στρέφεται προς τους ρομαντικούς φιλοσόφους.⁴⁰ Αναφερόμενος μάλιστα στους νεότερους χρόνους, ἐπισημαίνει τη σημασία της θρησκευτικῆς ἐνότητος ως παράγοντα ἐπιβίωσης του Ελληνισμού. Απ' αυτήν την ἐνότητα ἐξάλλου «παρήχθη, προϊόντος του χρόνου, η πρώτη ἐννοια της ἀνεξαρτησίας».⁴¹

Στα 1841, ο Μάρκος Ρενιέρης ἀναζητώντας τους αἰώνιους νόμους που διέπουν την ἀνθρωπότητα, στη *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας* του, ἐργο ἐπηρεασμένο ἀπὸ τον Νίκο και ἀφιερωμένο σ' αὐτόν, ἀποφαίνεται ὅτι ο Χριστιανισμός ἐστρεψε την Ἀνθρωπότητα προς την ἀρμονία των δύο ἀντίρροπων στοιχείων που την

τρίτης (Αθήνα 1838), σ. γ'-δ'. Σύγχρονος του Κοζάκη-Τυπάλδου, ο Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος διατυπώνει στην *Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας*, που συγγράφει στα 1837 - η οποία ὁμως παρέμεινε ἀνέκδοτη ως πρόσφατα - την έννοια της ιστορικῆς συνέχειας, την οποία στήριζε σε τρεῖς καθοριστικούς παράγοντες: θρησκεία, γλώσσα, ἔθιμα. Βλ. Γεώργιος ΤΥΠΑΛΔΟΣ - ΙΑΚΩΒΑΤΟΣ, *Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας*. Ἐκδοση - Εἰσαγωγή - Σχόλια: Σπύρος Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Ἐριμύς, Αθήνα 1982, σ. ιγ', 3.

³⁹ *Φιλοσοφικόν Δοκίμιον...*, σ. 14, σημ. (α): «Ἡ γενική ἱστορία τῆς Ἑλλάδος δύναται ἴσως νὰ διαιρεθῆ εἰς ἐξ ἐπιπέδους. Α. Ἑλληνική (ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῆς Χαιρωνείας μάχης), Β. Ἑλληνομακεδονική (ἀπὸ Χαιρωνείας μέχρι τῆς Κυνοκεφάλου μάχης), Γ. Ἑλληνορωμαϊκή (ἀπὸ Κυνοκεφάλου μέχρι Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου), Δ. Ἑλληνογραικορωμαϊκή (ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως), Ε. Ἑλληνοθωμανική (ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως 1821) και Στ. Νεοελληνική (ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἐφεξῆς)».

⁴⁰ *Φιλοσοφικόν Δοκίμιον...*, σ. 193, σημ. (α).

Κριτικὴ των ἰδεῶν του Διαφωτισμοῦ (Locke, Condillac). Ἀντιθέτως, εἶναι ἐμφανίζεται ἐυμενῆς προς τὴν «φιλόθεον» σχολὴ των παλαιῶν και των νεοτέρων (Kant, Fichte, Schelling). Ἀπὸ τους ρομαντικούς στοχαστῆς ἀναφέρει ἀκόμη τους Chateaubriand, Schlegel, Hegel και Winckelmann.

Ὡστόσο, ἀκόμη και ἀνάμεσα στους ἐκπροσώπους του νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ υπάρχουν περιπτώσεις υπέρβασης του ορθολογιστικοῦ Ἐγκυκλοπαιδισμοῦ και δείγματα στροφῆς στις γερμανικῆς ἰδεαλιστικῆς θεωρήσεις, ἰδιαίτερος στον Kant και ἀργότερα στον Hegel. Βλ. για παράδειγμα τὴν περίπτωση του Δανιὴλ Φιλίππιδῆ Ρωξάνη Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Τα φιλοσοφικά ἐνδιαφέροντα του Δανιὴλ Φιλίππιδῆ», *Πρακτικὰ Β' Διεθνούς Συνεδρίου Θεσσαλικῶν Σπουδῶν* (17-21 Σεπτεμβρίου 1980), *Θεσσαλικά Χρονικά*, ΙΕ' (1984), σ. 319-328, κυρίως για τὴν έννοια της θρησκευτικότητας, σ. 326.

⁴¹ *Φιλοσοφικόν Δοκίμιον...*, σ. 503. Και στη σ. 504: «Θρησκεία, Ἑλλάς, Βασιλεῖς· μονὰς σύνθετος και ἀδιαιρετος».

κυβερνούν: του *ἐγώ* και του *οὐκ ἐγώ*.⁴² Ακολουθούν, όπως έχει υποδείξει σε παλαιότερη εργασία του ο Διονύσιος Ζακυθινός, ο Παύλος Καλλιγιάς, ο οποίος προβάλλει στα 1842 «ως βάσιμη ζύμη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τὸ Βυζαντινὸν λείψανον»,⁴³ και τέλος, στα 1851, ο Σκαρλάτος Βυζάντιος, ο οποίος αποδέχεται τη βυζαντινή περίοδο ως αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής ιστορίας.⁴⁴

Έτσι, στα 1852, η παρουσία του Σπυριδώνα Ζαμπέλιου⁴⁵ στα νεοελληνικά γράμματα καθώς και οι θέσεις που αναπτύσσει έχουν ήδη πίσω τους μια βιωμένη προϊστορία, ένιους ατελέστερους προδρόμους.⁴⁶ Στο έργο του *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος* εκφράζονται με ρομαντική θέρη ιδέες τολμηρές, καινοτόμες: η σημασία της μελέτης του μεσαιωνικού ελλητισμού για την κατανόηση της λαϊκῆς δημιουργίας (των δημοτικῶν τραγουδιῶν), η ἐνόητα του αρχαίου, του μέσου και του νεότερου πολιτισμοῦ μας: γράφει χαρακτηριστικά πως με τη βοήθεια της ιστορικής ἐρευνας:

«...δυνάμεθα να ἀποδείξωμεν ὅτι ὁ βίος ἡμῶν ὑπάρχει εἷς και ἀδιάρητος».⁴⁷

Ἐνὸς σε ἄλλο σημείο ἀποφαίνεται με τρόπο κατηγορηματικό:

⁴² Διον. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Μεταβυζαντινά...*, σ. 58. Για τον στοχασμό του Μ. Ρενιέρη, βλ. και Ρωξάνη Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός*, σ. 248-260.

⁴³ *Μεταβυζαντινά...*, σ. 65. Και Σπυρ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Η ιστορική σχολή της Ἐπτανήσου», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 12 (1915), σ. 344-345.

⁴⁴ *Μεταβυζαντινά...*, σ. 65.

⁴⁵ Για την προσωπικότητα και το έργο του, βλ. Φάνης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Σπυριδών Ζαμπέλιος (1815-1881)», *Αγροελληνική Επιθεώρηση*, Ε' (1950), σ. 33-45 και 109-119· Διονύσιος ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Ο θεωρητικός της Ιστοριονομίας. Ο ιστορικός του Βυζαντινού Ἑλλητισμοῦ», *Μεταβυζαντινά...*, σ. 529 κ.ε. Επίσης Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Προσπελάσεις του ἑλληνικού στοχασμοῦ στον χώρο της ιστοριονομίας», *Ἑλληνικός Ρωμαντισμός*, σ. 442 κ.ε. Νεότερη προσέγγιση του

έργου του Ζαμπέλιου επιχειρήθηκε ἀπὸ την Ἑλλη ΔΡΟΥΑΙΑ, *L' idée de nationalisme en Grèce au XIXe siècle - Le cas de Sp. Zambélios*, D.E.A., δακτυλόγραφο, Παρίσι 1981. Πιο πρόσφατα Ν.Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, «Σπυριδών Ζαμπέλιος», *Μνήμων* 14(1992), σ. 11-20, και Ioannis KOUBOURLIS, *Récherche sur la formation de l'histoire nationale grecque: l'apport de Spyridon Zambélios (1818-1881)*, thèse de doctorat. *École des Hautes Études en Sciences Sociales*, Παρίσι 2000. Βλ. τώρα Ioannis KOUBOURLIS, *La formation de l'histoire nationale grecque. L'apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005.

⁴⁶ Βλ. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1986, σ. 96 κ.ε.

⁴⁷ *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος (...)*, Κέρκυρα 1852, σ. 16.

«*Ἡμεῖς ἐκόντες, ἄκοντες εἴμεθα τέκνα τοῦ Μεσαιῶνος*».⁴⁸

Κατ' αὐτόν το ἀόριστο και συνθηματικό εκείνο «παρακμή, πτώσις» δεν εἶναι «πραγματικῶς πάρεξ μετάβασις».⁴⁹ Στο έργο του αὐτό προτείνει ἕναν ενδιαφέροντα νεολογισμό, τον ὄρο *ιστοριονομία*, με τον οποίο επιδιώκει να αντικαταστήσει τον ὄρο «φιλοσοφία της ιστορίας», τον οποίο θεωρεῖ ως λιγότερο δόκιμο στην ἑλληνική γλώσσα.⁵⁰

Δύο δυνάμεις βοήθησαν την Ἑλλάδα να ἐπιζήσει μετὰ την Ἄλωση: η δημοτική παράδοση και η ἀσπίδα της «βασιλευούσης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας».⁵¹ Παρατηροῦμε λοιπὸν πως στον στοχασμό του Σπυριδώνα Ζαμπέλιου, που έχει σαφῶς ἐπιδράσει ο γερμανικός ἰδεαλισμός και ὅλως ἰδιαιτέρως οἱ ἀπόψεις του Εγγέλου για την Ιστορία,⁵² ο Χριστιανισμός ως ζῶσα ἀλήθεια ἀποτελεῖ τον συνεκτικό κῆρο της μοίρας του λαοῦ, ἀποτελεῖ την ἀφατη τελειοποίησή του και με την πάροδο του χρόνου μεταμορφώνεται, μετουσιώνεται σε συστατικό στοιχείο του Ἑλλητισμοῦ.⁵³ Τα *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος*, ἐφοδιασμένα μ' ἕναν ἐξαιρετικά ἀνισο και πυκνὸ πρόλογο, ἐγκαινιάζουν την «ιστοριονομική» δραστηριότητα του Σπ. Ζαμπέλιου. Μέσα ἀπὸ τις σελίδες της *Πανδώρας*, ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, σ' ἕνα ἀνυπόγραφο ἀρθρο του, ἐπαινεῖ το ἐγχείρημα του Ζαμπέλιου να συγγράψει ἀφανῶς την ιστορία του Ἑλληνικού λαοῦ, καθώς συνδέει ο ἴδιος τη σημασία της θεωρίας περὶ ιστορικής συνέχειας του ἔθνους με την ἀπειλή της πανσλαβικής θεωρίας του Fallmerayer, ζήτημα που εἶναι ταυτοχρόνως ἐπιστημονικό ἀλλὰ και πολιτικό.⁵⁴

⁴⁸ *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος...*, σ. 23.

⁴⁹ *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος...*, σ. 17.

⁵⁰ *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος...*, σ. 19.

⁵¹ *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος...*, σ. 17.

⁵² Φαίνεται πως ο Σπυριδών Ζαμπέλιος εἶχε ἐρθει σε ἐπαφή ἤδη κατὰ τη νεότητά του με τις θεωρίες του Γερμανοῦ φιλοσόφου πριν ἀπὸ τα ταξίδια του στην Ευρώπη· ὅταν ὅμως του δόθηκε η ευκαιρία να ἐπισκεφθεῖ τη Δύση, ἐντύφωσε συστηματικά, κατὰ την περίοδο παραμονῆς του στη Γερμανία στον γερμανικό ἰδεαλισμό (Φάνης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Σπυρί-

δών Ζαμπέλιος (1815-1881)», σ. 37).

Για τις θεωρίες του Hegel, ἰδιαιτέρως στον τομέα της ιστορίας, βλ. Jacques CHEVALIER, *Histoire de la pensée*. 4. *La pensée moderne de Hegel à Bergson*, Παρίσι 1966, σ. 31 κ.ε. Επίσης τη μονογραφία του Κώστα ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, *Hegel*, Seghers Παρίσι 1962, σ. 64 κ.ε., 71 κ.ε.

⁵³ *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος...*, σ. 63. Πρὸβλ. του ἰδίου, *Βυζαντινά Μελέται...*, σ. 48.

⁵⁴ *Πανδώρα*, Γ' (1852-1853), τχ. 1^η Δεκεμβρίου, σ. 397-403.

Ακολουθεί, λίγα χρόνια αργότερα, το έργο του *Βυζαντιναί Μελέται*, το οποίο και αφιερώνει στη μνήμη του πατέρα του. Στην «Προθεωρία» (είδος προλόγου, στον οποίο συμπυκνώνεται ο τρόπος προσέγγισης και ερμηνείας του υλικού του καθώς και η φιλοσοφική σύλληψη που το διέπει) εξαίρει τον δαιμόνιο, τον θρησκευτικό χαρακτήρα της Ιστορίας.⁵⁵ Απόρροια της φιλοσοφίας του Hegel είναι και η σημασία που προσλαμβάνει στο έργο του Σπ. Ζαμπέλιου ο Λαός ως πνευματική και συλλογική οντότητα. Είναι σε διαρκή και συστηματική αναζήτηση, σύμφωνα με το εγγεγραμμένο πρότυπο, του πνεύματος του Λαού (*Volkgeist*).⁵⁶

Άλλη σημαντική καινοτομία είναι η αποδεικτική αξία που προσδίδει στη γλώσσα: «*Η κοινή και καθομιλουμένη είναι τὸ μόνον λείψανον τῆς ναυαγησάσης ἀρχαιότητος*», ενώ στην ίδια μελέτη χαρακτηρίζει τη γλώσσα ως «*ιστορικών μνημείων*»⁵⁷ και παρακινεί τους ερευνητές να σκύψουν με προσοχή επάνω της και να μελετήσουν την εξελικτική της πορεία. Είναι άλλωστε θερμοί θιασώτες της Συγκριτικής Γλωσσολογίας.⁵⁸

Με τα δύο πονήματα, στα οποία αναφερθήκαμε, ο Σπ. Ζαμπέλιος εξετάζει τη βαθμιαία και απόλυτη συνένωση του ελληνικού πνεύματος με το χριστιανικό⁵⁹ και προτείνει το τρίσημο σχήμα της εθνικής ιστορίας. Στις *Βυζαντινές Μελέτες* του επιχειρεί μάλιστα ορισμένες ενδιαφέρουσες ερμηνείες της ιστορίας των μέσων χρόνων.⁶⁰ Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί πως η κατάληξη της ερμηνευτικής σύνθεσης είναι μεγαλοϊδεατική. Τα όρια του οθωμανικού κράτους δεν συγκρατούν, δεν πληρούν τις φιλοδοξίες του ρομαντικού οραματιστή της ανάκτησης της Νέας Ρώμης, της Κωνσταντινούπολης.⁶¹

Μια άλλη όψη συμπληρωματική και συνάμα αποκαλυπτική της πολυπραγμοσύνης και της ευρύτητας των ενασχολήσεων του Ζαμπέλιου παρέχει το κριτικό του δοκίμιο *Πόθεν ή κοινή λέξις τραγουδιῶ; Σκέψεις περί Ἑλληνι-*

⁵⁵ *Βυζαντιναί Μελέται*..., σ. 20.

⁵⁶ Jacques CHEVALIER, *Histoire de la pensée*. 4. *La pensée moderne de Hegel à Bergson*, σ. 47.

⁵⁷ *Βυζαντιναί Μελέται*..., σ. 575, 577.

⁵⁸ *Πόθεν ή κοινή λέξις τραγουδιῶ; Σκέψεις περί Ἑλληνικῆς ποιήσεως ὑπὸ Σπ. Ζαμπέλιου*, Αθήνα 1859, σ. 3.

⁵⁹ *Βυζαντιναί Μελέται*..., σ. 32.

⁶⁰ Φάνης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815-1881)», σ. 42 κ.ε., και Διονύσιος ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Ο θεωρητικός της Ιστοριονομίας. Ο ιστορικός του Βυζαντινού Ἑλληνισμού».

⁶¹ *Βυζαντιναί Μελέται*..., σ. 696.

κής ποιήσεως, το οποίο κυκλοφορεί το 1859. Δοκίμιο για την ποίηση, στο οποίο ο συγγραφέας του επιχειρεί, μέσα από μια ιστορική αναδρομή, την ετυμολογία των λέξεων της καθομιλουμένης *τραγουδιῶ, τραγουδιῶ, από το αρχαίο τραγωδιῶ. Στηρίζει την προτεινόμενη ετυμολογία στην τυπολογία του δημοτικού τραγουδιού, όπου κυρίως εμμένει στον πενθισμό του. Σταχυολογῶ ορισμένες από τις απόψεις τις οποίες διατυπώνει ο Ζαμπέλιος σ' αυτήν του την εργασία. Η λέξη, είτε ζωντανή, είτε μη χρησιμοποιούμενη, εμπειρικαίει:*

«ἔν γεγονός ἱστορικών, ἐπικαλούμενον ἔρευναν ἰδιαιτέραν, ἐγκρύπτει μίαν τινα τῶν ἀκτίνων τοῦ μεγάλου δίσκου, ὅστις παριστάνει τῆς ὄλης ἐθνότητος τὸ σύστημα».⁶²

Σε άλλο σημείο υποστηρίζει πως η γλωσσολογική έρευνα οφείλει να στρέφεται τόσο προς τη γραπτή ιστορία όσο και προς την «ἀποθήκη τῶν προφορικῶν παραδόσεων».⁶³ Η Ποίηση είναι ἀλληλένδετη με το ιστορικό και θρησκευτικό γεγονός· η «ποίησης», γράφει ο Ζαμπέλιος, πρέπει «νά ιστορικευθῆ».⁶⁴ Και αλλού, υπακούοντας στις θεωρίες του Herder για τη λαϊκή ενόραση της δημιουργίας συνδέει ἀρρηκτα την Ποίηση, την ποιητική δημιουργία με τον Λαό.⁶⁵

Ενδιαφέρουσα και οπωσδήποτε επηρεασμένη από τις ρομαντικές αναγνώσεις του Ζαμπέλιου είναι η αντίληψη που εκφράζει για την εξελικτική πορεία της ομηρικής ποίησης, αρχής γενομένης από τα ομηρικά έπη ως το δημοτικό τραγούδι. Τα δύο αναγκαία και κορυφαία στοιχεία είναι πάντοτε το ιστορικό και το θρησκευτικό· η απόλυτη κορυφή είναι η στιγμή της έκπτωσης του μυθολογικού ιδανικού και της αναγόρευσης του χριστιανικού.⁶⁶ Η *εποποιία* και η *δραματική ποίηση* παρακαμάζουν, σβήνουν· εξακολουθεί, ωστόσο, να καλ-

⁶² *Πόθεν ή κοινή λέξις τραγουδιῶ;...*, σ. 4. Σχετικά με το κείμενο αυτό, βλ. και την προσέγγιση του Γιάννη Τζιωτή, *Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος ως θεωρητικός και κριτικός της ποίησης. Διατριβή επί διδακτορίας*. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήνα 2002, του ίδιου *Πόθεν ή κοινή λέξις τραγουδιῶ; Σκέψεις του Σπυρί-*

δωνος Ζαμπέλιου για τη νεοελληνική ποίηση, Ανάτυπο από τον τιμητικό τόμο *Μνήμη του ποιητή Νικηφόρου Βρεττάκου (1912-1991)*, Αθήνα 1993, σ. 461-479.

⁶³ *Πόθεν ή κοινή λέξις τραγουδιῶ;...*, σ. 6.

⁶⁴ *Πόθεν ή κοινή λέξις τραγουδιῶ;...*, σ. 10.

⁶⁵ *Πόθεν ή κοινή λέξις τραγουδιῶ;...*, σ. 21.

⁶⁶ *Πόθεν ή κοινή λέξις τραγουδιῶ;...*, σ. 17.

λιεργείται, μέσα από την υμνογραφία, η *λυρική ποίηση*.⁶⁷ Το δημοτικό τραγούδι ανήκει στην τρίτη φάση της λυρικής ποίησης και συμπορεύεται με την εμφάνιση της χριστιανικής θρησκείας.⁶⁸

Στη συνέχεια της μελέτης του αναλύει ο Ζαμπέλιος τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της δημοτικής ποίησης: τη βαρυθυμία, τα χρηστά και απλά συναισθήματα και την ευαγγελική αγάπη.⁶⁹ «Ἀπανταχοῦ καὶ πάντοτε» υπάρχει ο Θάνατος, «ἐρώμενος τῆς ψυχῆς».⁷⁰ Ἄς συγκρατήσουμε, τέλος, την αντίληψη του Σπ. Ζαμπέλιου, γερά ριζωμένη και στον πατέρα, όπως είδαμε στο οικείο τμήμα, πως ο αληθινός ποιητής «ὀφείλει νὰ προσοικειοῦται πρὸς τὸ πλῆθος»⁷¹ και να γίνεται κατανοητός και αποδεκτός από τον λαό.

Μ' αυτές του τις αντιλήψεις έρχεται να κρίνει στη συνέχεια το έργο δύο ποιητών: του Φώσκολου και του Σολωμού. Είναι γνωστές και συζητημένες οι αντιδράσεις που προκάλεσε στους κύκλους των μαθητών του Σολωμού η οξεία κριτική που άσκησε στην τελευταία περίοδο της Σολωμικής ποίησης, την Κερκυραϊκή –η οποία εμφορείται κατεξοχήν από τις γερμανικές ιδανιστικές θεωρίες, εντελώς ασυμβίβαστες, σύμφωνα με τον δοκιμογράφο, τόσο με τη φυσική κλίση του ποιητή όσο και με την εθνική ελληνική παράδοση⁷²– ο παλαιός του φίλος Σπ. Ζαμπέλιος.⁷³

Για να συγκεφαλαιώσω, παρατηρούμε πως και οι δύο Ζαμπέλιοι, άνθρωποι της δράσης⁷⁴ και στοχαστές σάθησαν μέσα στο ιδιότυπο πολιτισμικό πεπ-

⁶⁷ Πόθεν ἡ κοινὴ λέξις τραγουδᾷ;..., σ. 22.

⁶⁸ Πόθεν ἡ κοινὴ λέξις τραγουδᾷ;..., σ. 25.

⁶⁹ Πόθεν ἡ κοινὴ λέξις τραγουδᾷ;..., σ. 34 κ.ε.

⁷⁰ Πόθεν ἡ κοινὴ λέξις τραγουδᾷ;..., σ. 60.

⁷¹ Πόθεν ἡ κοινὴ λέξις τραγουδᾷ;..., σ. 55. Ο ρομαντισμός, ως γνωστόν, αυτοπροδιορίζεται ως λαϊκή τέχνη που απευθύνεται στη λαϊκή ψυχή. Με τη βοήθεια των θεωρήσεων του Herder το δημοτικό τραγούδι γνωρίζει την απόλυτη εύνοια του ρομαντικού κινήματος ως γνήσιο προϊόν του λαού (*Volkslied*).

⁷² Πόθεν ἡ κοινὴ λέξις τραγουδᾷ;..., σ. 73 κ.ε. Πρβλ. με Ἄριστος ΚΑΜΠΑΝΗΣ, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Κριτικής*, Αθήνα 1935, Παρ. «Νέ-

ας Εστίας», σ. 60-72, όπου κυρίως αναλύεται η θέση του Ζαμπέλιου απέναντι στο σολωμικό έργο. Τον ίδιο χρόνο, είχαν κυκλοφορήσει τα *Εύρισκόμενα* του Σολωμού με τα περίφημα «Προλεγόμενα» του Πολυλά (Κέρκυρα 1859).

⁷³ Πόθεν ἡ κοινὴ λέξις τραγουδᾷ;..., σ. 62: «Ἐγνων τὸν Σολωμὸν προσωπικῶς, καὶ ἐκ νεαρᾶς μου ἡλικίας. Ἠγάπησα αὐτὸν δι' ἀγάτης πατροπαράδοτου, καὶ ἐθαύμασα τὸν ἄνδρα ζωηρῶς, καθ' ἣν ἐποχὴν ὄνειρα φήμης ποιητικῆς ἐδελέασαν τὴν νεανικὴν φιλαυτίαν μου».

⁷⁴ Είναι γνωστή η μικρὰς διάρκειας και ενεργή συμμετοχή του Σπ. Ζαμπέλιου στην πολιτική ζωή της Επτανήσου, μετέχοντας στο Κόμ-

νησιακό πεδίο ζηλωτές νέων ιδεών. Για τον Ιωάννη Ζαμπέλιο θα μπορούσαμε να μιλήσουμε και για έναν συγκερασμό των νεοκλασικών αξιών που του εμφύσησε το πνεύμα του Διαφωτισμού με τις πνευματικές δεκτικότητες της επτανησιακής κοινωνίας. Μετέχοντας στον κύκλο του Σολωμού, πατέρα και γιος, βρέθηκαν σ' έναν χώρο έντονων προβληματισμών και ζυμώσεων. Ο Ιωάννης, προσκολλημένος σ' ένα σχήμα αξιών προεπαναστατικό που επεβίωσε προσωρινά στο ελεύθερο κράτος, δεν μπόρεσε παρά να κάνει μερικά δειλά βήματα προς τις νέες ιδέες. Αντιθέτως, ο Σπυρίδωνας, εξαιρετικά προικισμένη φύση, μεγαλώνοντας σ' ένα σπιτικό όπου οι απόηχοι της ζωντανής ιστορίας της ηρωικής Επανάστασης των Ελλήνων μετουσιώνονταν σε στίχους, γνωρίζοντας αργότερα στα ταξίδια του τον φιλοσοφικό στοχασμό της ρομαντικής Δύσης, βίωσε την ιστορία του Έθνους του με ρομαντική έξαρση, ερμηνεύοντάς την με πρωτοποριακό για την εποχή του τρόπο.

μα των Μεταρρυθμιστών' με τον συνδυασμό του εξελέγη βουλευτής στην εφήμερη Ιόνιο Βουλή του 1850.

RÉSUMÉ

**La transition des Lumières au Romantisme au XIXe siècle grec.
Le cas de Jean et de Spyridon Zambélios**

Le but de cette approche est d'esquisser la formation et l'évaluation de la notion de «conscience nationale» au cours de deux générations. La première, ici représentée par Jean Zambélios, porte les empreintes de l'idéologie et de l'esthétique néoclassiques, exprimées par les lettrés des Lumières. Néanmoins son époque fut une période de transition et c'est ainsi que sa pensée et son œuvre reflètent et à un certain niveau quelques conceptions fondamentales, concernant l'expression poétique, la langue et la vision de l'histoire de l'hellénisme, qui se cristalliseront et s'enrichiront plus tard dans les écrits de son fils, Spyridon, dont l'œuvre fut profondément influencée par les théories romantiques et par la pensée hegelienne. Or c'est la notion de la langue, de la création littéraire, celle de la poésie tant savante que populaire, et surtout l'investigation de la genèse timide et de l'accomplissement progressif, du père au fils, d'une conception de l'unité historique de la nation et de son caractère «helléno-chrétien», qui constitueront les points principaux de mon analyse.

— VII —

**Ο Πλάτων Πετρίδης ως μεταφραστής:
Ιδεολογικά και αισθητικά ρεύματα στα Επτάνησα**

Πολυσχιδής και ενδιαφέρουσα προσωπικότητα με πλούσιο εκπαιδευτικό και λογοτεχνικό-μεταφραστικό έργο στο ενεργητικό της, ο Πλάτων Πετρίδης (1790-1852)¹ δεν υπήρξε βεβαίως Επτανήσιος. Ήταν Κωνσταντινουπολίτης στην καταγωγή και:

«ἐπαγγέλλετο», σύμφωνα με τον πολύ επικριτικό ως προς τα της πολιτείας του και ειδικότερα των σχέσεων που ανέπτυξε με την αγγλική Αρμιοστία, βιογράφο του Ανδρέα Παπαδόπουλο-Βρετό,² «τὸν διδάσκαλον τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος», του 19ου δηλαδή αιώνα. «Διατριβὸν δὲ ἐν Λονδίῳ, ὡς παιδαγωγός ἐνός νέου, υἱοῦ πλουσίου ἄρχοντος τῆς Μολδαβίας, καθ' ἣν στιγμὴν ἡ Ἐπτάνησος ἐτέθη παρὰ τῶν συμμάχων Βασιλέων τῆς Εὐρώπης ὑπὸ τῆς ὑπερασπίσεως τῆς Μεγάλης Βρετα-

¹Το 1840, όταν συντάσσει τη Διαθήκη του αναφέρει ότι είναι πενήντα ετών. Βλ. *Διαθήκη τοῦ ἱππότη Πλάτωνος Πετρίδου*, Κέρκυρα 1852, σ. 14, Δημοσιοποιείται μετά τον θάνατό του την 28^η Νοεμβρίου/10^η Δεκεμβρίου 1852. Στη σελίδα 14 διαβάζουμε: «Ἐγραφα ἰδιοχείρως τὴν παρούσαν, ἐνῶ ἐτοιμαζόμην διὰ τὸ ταξίδι μου τὴν δεκάτην Ἰουνίου χιλίους ὀκτακοσίους σαράντα, το πενηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας μου» (συμβουλευθήκα το αντίτυπο της Βιβλιοθήκης IBE-INE/EIE: KNE Φ/4218). Αντίτυπο κατέχει και η Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Την είδηση του θανάτου του δημοσιεύει η *Ἐφημερὶς Ἐπίσημος τοῦ ἘΗνωμένου Κράτους τῶν Ἰονίων Νήσων / Gazzetta Ufficiale degli Stati uniti delle Isole Ionie* (αρ. 51, 6/18 Οκτωβρίου 1852, σ. 3), απ' όπου και πληροφορούμεθα πως μεγάλο πλήθος συνόδευσε τον νε-

κρό στην τελευταία του κατοικία.

²Νεοελληνική Φιλολογία ἢτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας (...) Συντεθείς ὑπὸ Ἄνδρέου Παπαδοπούλου-Βρετοῦ, Μέρος ΒΔ, Ἐν Ἀθήναις 1857, σσ. 319-320. Πρόκειται για το βασικό βιογραφικό κείμενο που διαθέτουμε για τον Πλάτωνα Πετρίδη, το οποίο και τον ιστορεῖ με μελανὰ χρώματα. Ο Δημαράς υποθέτει πως η αναδίφηση στο Αρχεῖο του Πετρίδειου κληροδοτήματος, όπου διασώζονται προσωπικά του έγγραφα, να φέρει σε φῶς και βιογραφικό υλικό (Κ. Θ. Δημαράς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 487). Σχετικά με το Πετρίδειο κληροδοτήμα, βλ. Π. Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, τ. ΣΤΔ, Ζάκυνθος 1887, σ. 274.

νίας, ὁ Πετρίδης γνωρίζων ἤδη τὴν Ἀγγλικὴν διάλεκτον, ἔγινε δεκτὸς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ὡς Διερχομένης τοῦ περιβοήτου Σιρ Θωμᾶ Μαίτλανδ, Λόρδου Ἀρμοστοῦ ἐν τῇ Ἑπτανήσῳ... ».

Ὁ Πετρίδης, μετέχοντας ενεργῶς ἐν τῇ διοίκησιν ὡς Ἐφορος τῶν Δημοσίων σχολείων, Γραμματέας τοῦ Νομοθετικοῦ σώματος καὶ Διευθυντῆς τῆς Τυπογραφίας τῆς Κυβερνήσεως, ἔζησε τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ζωῆς του ἐν τῇ νησίᾳ τοῦ Ἰονίου. Διορίσθη ἀρχικῶς ἐν Ζακύνθῳ, τὸ 1812, καὶ ἔπειτα ἐν τῇ Κέρκυρᾳ, ἐν ᾗ ἐγκαταστάθηκε τὸ 1814, μετὰ τὴν ἐκεῖ μεταφορὰ τῆς ἐδρᾶς τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρμοστείας, ἀναλαμβάνοντας τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ διερχομένου καὶ μεταφραστῆ τοῦ γραφείου τοῦ στρατηγικοῦ-διοικητικοῦ Campbell.³ Σ' αὐτὸν τὸν γεωγραφικὸν ἀξονα ἔξεδιδιώθη ἡ πορεία τῆς ζωῆς του. Ἡ ἀγαθὴ συνέργειά του ἐπὶ τὴν κοινὰ ὡς πρὸς τὴν δημιουργίαν σχολείων, τὴν σύστασιν δημοσίου τυπογραφείου καὶ περιοδικοῦ φύλλου, τῆς λεγομένης *Ἐφημερίδος τῶν ἐλευθερωμένων Νήσων* (*Gazetta delle isole liberate*), καὶ τὴν κατάρτισιν δημοσίων βιβλιοθηκῶν ἀναγνωρίσθη ἀπὸ ἄλλους ἑπτανήσιους ιστοριογράφους, ὡς τὸν Π. Χιώτη⁴ καὶ τὸν Σπυρίδωνα Δε Βιάζη.⁵

Παρά τὸ εἰλικρινές καὶ υπερβολικὸν ὕφος τῶν κατηγοριῶν τοῦ Βρετοῦ, ὁ ὁποῖος γράφει:

«Σημαντικὸς ἦδη ἀνὴρ διὰ τὰς ἐπιχειροῦσας θέσεις ταύτας, ἦτο καὶ ἐπίφοβος εἰς ὅλους διὰ τὴν μυστικὴν του κατασκοπίαν πρὸς τὸν Λόρδον Ἀρμοστὴν...» φαίνεται πὼς ἀνέπτυξε ἐθνικὴν δράσιν καὶ βοήθησε ἐν τῇ ἀγῶνι⁶ ἐν ᾗ ἀπο-

³ Πλούσιες καὶ τεκμηριωμέναι βιογραφικαὶ καὶ βιβλιογραφικαὶ διενκρινίσεις προσφέρει ὁ Π. Δ. Μαστροδημήτρης ἐν τῇ μελέτῃ του, «Πλάτων Πετρίδης. Ὁ πρῶτος βιογράφος τοῦ Βηλαρά», *Νεοελληνικά. Μελέται καὶ ἀρθρα. Τόμος ΑΔ. Βηλαράς – Κάλβος – Μαρκοράς – Καρασούτσας – Παλαμᾶς – Σκαρλίμπας – Δικταίος – Σεφέρης, καὶ ἄλλοι*, ΒΔ ἐκδόσις ἐπιτηρημένη Ἐκδόσεις «Γνώσις», Αθήνα 1984, σ. 19 κ.ε.

⁴ Π. Χιώτης, *Ἱστορικὰ Ἀπομνημονεύματα*, τ. ΓΔ, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Κυβερνήσεως, Κέρκυρα 1863, σ. 919.

⁵ Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Λησμονηθεὶς Κων-

σταντινουπολίτης», *Νέον Πνεῦμα*, αΔ ἔτος, τ. ΒΔ, 1909, φυλλάδιον 32, σσ. 82-83, καὶ φυλλάδιον 33, σσ. 98-99. Δημοσιεύθη ἀργότερα ἐν τῇ περ. *Αἰολικὸς Ἀστὴρ* (ἔτος ΒΔ, 1912, αρ. 25/1.10.1912, σσ. 2-4, αρ. 26 καὶ 27/15.10 & 1.11.1912, σσ. 18-22.

⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ἑλληνικὸς Ῥωμαντισμὸς*, σ. 488. Οἱ πληροφορίες ἀντὶ τούτου ἀπὸ τοῦ *Αρχαίου Κωνσταντινουπόλεως* (τ. ΒΔ, Αθήνα 1921, σ. 15 κ.ε.), ὅπου καὶ ἀναφορὰ μακρὰς ἐπιστολῆς τοῦ Πλ. Πετρίδη πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Μαυροκορδάτο. Ὁ Δημαράς τεκμαίρει πὼς εἶχε τακτικὴ ἀλληλογραφία μαζὶ του. Πραγματοποίησε δυο

οἰωσὴ του ἐν τῷ τόπῳ διαμονῆς του διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν τελευταία του θέλησιν νὰ ἀφήσῃ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς περιουσίας του ἐν τῇ πόλει (Δήμῳ) τῆς Κέρκυρας γιὰ ἐκπαιδευτικούς καὶ πολιτιστικούς σκοπούς.⁷

«Εἰς Κέρκυραν ἐπέβασα τὸ ἀνθηρότερον μέρος τῆς ζωῆς μου. Εἰς τὰς Ἰονίους νήσους ἤϊρα δευτέραν καὶ ἀληθῆ πατρίδα, ἐδούλευσα μὲ ἐπίπονον ζῆλον διὰ τὰ συμφέροντα αὐτῶν καὶ τῆς Κερκύρας, μάλιστα εἰς τὰς πλέον δυσκόλους περιστάσεις...»⁸

Ἐν τῇ ἑπτανήσια βιβλιογραφίᾳ ἐμφανίζεται, ἐκτὸς τῶν λογοτεχνικῶν ποιημάτων ἐν ᾗ ἀναφερόμεθα ἐν τῇ συνέχειᾳ, μετὰ τὴν «μετάφραση» ἀπὸ τῆς ἀγγλικῆς τῆς προκήρυξης τοῦ ἀθλοθετήματος: «Πρότασις πρὸς τοὺς Νέους τοὺς Ἰωνᾶς (διὰ τὴν ἀνορθώσασιν τὴν γλῶσσαν τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος)»,⁹ τὴν ομιλίαν ποὺ ἐκφώνησε ὡς Ἐφορος τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως μετὰ τὴν ἐξέτασιν ἐν τῇ Σχολῇ τῆς Ζακύνθου, μετὰ τὸν τίτλον: *Διατριβὴ ἐκφωνηθεῖσα εἰς τὰς δημοσίας ἐξετάσεις τῆς ἐν Ζακύνθῳ Σχολῆς*,¹⁰ –κεῖμενον ποὺ διαπνέεται ἀπὸ διαφωτιστικὰ ἰδεώδη, εἶναι δεσποτικὸν ἐν αὐτῷ ἡ ὁμοίωσις διδασκάλων τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ παιδαγωγῶν (Ἀριστοτέλης, Πλάτων, Ἰσοκράτης) με-

ἀποστολῆς ἐν τῇ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ Κ/πολῇ: βλ. Π. Χιώτης, *Ἱστορία τοῦ Ἰονίου Κράτους*, τ. ΑΔ καὶ ΒΔ, Ζακύνθος 1874 καὶ 1875· καὶ Ἡλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνικὰ Σύμμικτα*, τ. ΑΔ, Αθήνα 1904, σ. 673 κ.εξ. Πρὸς τὸν Π. Δ. Μαστροδημήτρην, «Πλάτων Πετρίδης. Ὁ πρῶτος βιογράφος τοῦ Βηλαρά», σ. 21.

⁷ Ὁ Πετρίδης καθιστᾷ «καθολικὸν κληρονόμον» τὸ «κοινὸν» τῆς Κέρκυρας (*Διαθήκη*, σ. 5 καὶ 12). Πρὸς τὸν Π. Δ. Μαστροδημήτρην, «Πλάτων Πετρίδης. Ὁ πρῶτος βιογράφος τοῦ Βηλαρά», σ. 25, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁸ *Διαθήκη τοῦ ἱππότητος Πλάτωνος Πετρίδου*, σ. 5.

⁹ Α. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, σ. 191, καθὼς καὶ τὴν διερεύνησιν τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Εμμ. Ν. Φραγκίσκο, «Ἡ Πρότασις πρὸς τοὺς Νέους τοὺς Ἰωνᾶς» (1816)», *Ὁ Ἐρασιπύτης*, ΔΔ (1966), σσ. 201-214. Ἀθλο-

θέτης ἦσαν ὁ George Wincock, στρατιωτικὸς ἱερέας ποὺ συνόδευσε τὰ ἀγγλικά στρατεύματα ἐν τῇ Ἰονίᾳ νησίᾳ, ἄνθρωπος με παιδείαν καὶ ευρύτερη πολιτιστικὴν δράσιν. Στὰ 1819 μνημονεύεται μάλιστα ὡς Γραμματέας τῆς Βιβλικῆς Ἐταιρείας, ποὺ συστάθηκε ἐν τῇ Κέρκυρᾳ με σκοπὸν νὰ διαδώσῃ ἐν τῇ Ἑπτανήσῳ τὴν νεοελληνικὴν μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς (πηγή: *Ἐφημερίς Ἰωνική*, αρ. 106, 23 Ὀκτωβρίου 1817, σ. 6)· βλ., σσ. 205-206.

¹⁰ *Διατριβὴ ἐκφωνηθεῖσα εἰς τὰς δημοσίας ἐξετάσεις τῆς ἐν Ζακύνθῳ Σχολῆς ὑπὸ Π. Π.*, Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τῆς Διοικήσεως, Κέρκυρα, 1817 / *Discurso pronunziato nel liceo del Zante in occasione dei pubblici esami in Agosto 1817*, Corfu, nella Stamperia del Governo, 1817 (συμβουλευθήκατο τὸ ἀντίτυπον τῆς Βιβλιοθήκης IBE-INE/EIE: KNE Φ/5445).

σύγχρονες του Πετρίδη αντιλήψεις, κυρίως απότοκες της αγγλικής φιλοσοφίας (έμφαση π.χ. στη σημασία της συμβολής των γονέων στην αγωγή των τέκνων τους): συγκρατώ, μεταξύ άλλων, τη σημασία που προσδίδει στη δημόσια εκπαίδευση, στη χειραγωγή «της καρδιάς και των αισθήσεων των νέων», με απώτερο στόχο την ατομική (και κοινωνική) ευδαιμονία καθώς και στην ιδιάζουσα θέση στην οποία θεωρεί πως βρίσκεται εν προκειμένω το αναγεννώμενο Έθνος.¹¹ Ας μνημονεύσουμε ακόμη τη μετάφραση που εκπόνησε από τα αγγλικά του *Πολιτεύματος τῶν Ἐνωμένων Ἐπαρχιῶν τῶν Ἰωνικῶν Νήσων* (1818)¹² και τη μεταγενέστερη παρουσία του ονόματός του σε προκηρύξεις νομοθετικών εργασιών της Γερουσίας.¹³

Αναμίχθηκε ενεργά και στη θεατρική δραστηριότητα της εποχής, αφήνοντας ορατά ίχνη.¹⁴ Πρελούδιο της θεατρικής δραστηριότητας σε ελληνική γλώσσα θεωρείται η παράσταση στην Κέρκυρα που έλαβε χώρα στις 22 Ιανουαρίου 1817, στο θέατρο του San Giacomo, παρόντος του Αρμοστή Maitland. Παραστάθηκε τότε η *Πολυξένη* (Βιέννη 1814) του φαναριώτη Ιακωβάκη Ρίζου Νερούλου. Σύμφωνα με πληροφορία του *Λόγιου Ερμού*, το έργο επαναλήφθηκε στις 30 Ιανουαρίου 1817.¹⁵ Πριν από την παράσταση της *Πολυξένης*, απαγγέλθηκε, καθώς συνηθιζόταν τότε, ένας ενθουσιώδης έμμετρος Πρόλογος, με έντονο εθνεγερτικό χαρακτήρα και στοιχεία αρχαιολατρείας, που αποδίδεται στον Πλάτωνα Πετρίδη. Ο ίδιος λόγιος φαίνεται να είναι, σύμφωνα με τον

¹¹ Για την εισδοχή αυτών των ιδεών στον ελληνικό χώρο, βλ. Άννα Ταμπιάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάνοιχο επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2004, κεφ. VII και VIII, σσ. 127-165.

¹² Γκίνης-Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, αρ. *1082. Το φυλλάδιο εναπόκειται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

¹³ Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες - Συμπληρώσεις», *Τετράδια Εργασίας 4*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1983, αρ. *479 (Α2561) και αρ. *875 (Α2928), σσ. 95, 167. Και Φίλιππος Ηλιού, «Νέες Προσθή-

κες 1800-1863» στα *Τετράδια Εργασίας 10, Βιβλιογραφικά*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1988, αρ. *415 (Α4939) και *479 (Α4997), σσ. 359, 376.

¹⁴ Βλ. αναλυτικά για όλα αυτά την εργασία μου, «Η πρόσληψη του Vittorio Alfieri από τον ελληνικό Διαφωτισμό: Αισθητικές & μεταφραστικές καινοτομίες στην Κέρκυρα, 1826-1827», *Δάφνη. Τμηματικός τόμος για τον Σπύρο Α. Εναγγελάτο*. Επιμέλεια: Ιωσήφ Βιβιλάκης, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2001, σσ. 357-366 [*Παράβασις Παράρτημα, Μελετήματα*].

¹⁵ *Ερμής ὁ Λόγιος*, τχ. 15/1 Αυγούστου 1817, σ. 374.

Κώστα Δαφνή, και ο συντάκτης της ανώνυμης κριτικής που δημοσιεύθηκε στην *Gazzetta degli Stati delle Isole Ionie*. Η εν λόγω κριτική περιέχει ορισμένες έννοιες-κλειδιά του διαφωτιστικού πνεύματος.¹⁶

Αξιίζει να υπογραμμίσει κανείς τις έκδηλες συγγένειες που φέρει αυτό το κείμενο με τις αντιλήψεις που καλλιέργησε σχετικά με τη λειτουργία της θεατρικής πράξης ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, ιδίως ο γαλλικός, αντιλήψεις που εμφυτεύθηκαν μέσω των επαναστατικών διαδικασιών στον ιταλικό στοχασμό της εποχής και οι οποίες μετακινήθηκαν στην ελληνική παιδεία.¹⁷

Ένα άλλο σημείο στο οποίο αξίζει να σταθούμε, όπως είχα και παλαιότερα επισημάνει, σχετίζεται με την κριτική του ομοιοκατάληκτου 15/σύλλαβου μέτρου που χρησιμοποιεί ο Ρίζος Νερούλος.¹⁸ Ο κριτικογράφος, μέσα από

¹⁶ «(...) Είναι έπωφελές να μὴν ἀμεληθῆ ἡ κατὰ καιροὺς ἐξακολούθησις Ἑλληνικῶν Παραστάσεων. Τὸ θέατρον ἐχορημίτισε μεταξὺ τῶν Ἐθνῶν τὸ δυνατότερον μέσον, ὅχι μόνον τῶν φωτισμῶν καὶ τῆς ἐξευγενήσεως τῶν ἠθικῶν τῶν αἰσθημάτων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπὶ τὸ κρείττον προόδου τῆς γλώσσης. Μεταξὺ λοιπὸν τῶν γραικῶν εἶναι τὸ συντομώτερον σχολεῖον, εἰς τὸ ὅποιον τὸ πλῆθος θὰ διδάσκαται τὴν γλῶσσαν, καὶ θὰ ἠμπορεῖ κατὰ βαθμοὺς νὰ τὴν ἐξακολουθῆ καὶ νὰ τὴν φθάνη εἰς τὰ καθ' ἡμερῖνά πρὸς τὴν Ἀναγέννησίν τῆς πατρίδας, καὶ ἂν κατὰ καλὴν τύχην μεταξὺ ἡμῶν γεννηθοῦν νέοι Αἰσχυροί, νέοι Εὐριπίδαις καθὼς μεταξὺ τῶν ἄλλων ἔθνων εὐρέθησαν οἱ Δάντει, οἱ Κορνήλιοι καὶ οἱ Σχαικασπέαρεις ἢ ἕως τὸ παρὸν φαινόμενη ὅπως οὐκ ἀκανόνιστη γλῶσσα μας θ' ἀναδεχθῆ εὐθὺς σταθερὸν χαρακτῆρα καὶ θὰ προβάλλῃ εὐπροσώπως μὲ ἀτροσοπίητον καὶ γνησίαν μορφήν (...).» Βλ. Ν. Λάσκαρης, *Ἱστορία του νεοελληνικοῦ θεάτρον*, Β', Αθήνα, 1939, σ. 56. Παρατηροῦμε πως χρησιμοποιεῖται ὁ ἴδιος ἐξελληνισμένος τύπος γὰρ τὸν Shakespeare που θα συναντήσουμε στὴν *πλακέτα των Τεσσάρων Καιρῶν [Ἐρῶν]* καὶ στο εἰσαγωγικὸ κείμενο στὴ μετάφραση τοῦ *Ρασσέλα*, στοιχεῖο που μπορεῖ νὰ συνηγορήσει ἐνδεχομένως υπέρ

τῆς ἀπόδοσης τοῦ κειμένου στὸν Πετρίδη.

¹⁷ Βλ. τὶς σχετικὲς πληροφορίες που προσκομίζω στὸ βιβλίο μου *Ἡ νεοελληνικὴ δραματολογία καὶ οἱ δυτικὲς τῆς ἐπιδράσεις (18ος-19ος αἰ.)*. *Μία συγκριτικὴ προσέγγιση*, β' ἔκδοση, Ergo, Αθήνα 2002, ιδίως στὰ κεφ. I («Ἡ ἐποχὴ τοῦ Κοραΐ καὶ τὸ θέατρο»), σσ. 11-38) καὶ III («Οἱ ἀπηχίσεις τῶν επαναστατικῶν ιδεῶν στὸ ἐλληνικὸ θέατρο τοῦ Διαφωτισμοῦ, 1800-1821»), σσ. 51-73).

¹⁸ «(...) ἕως τῶρα οἱ ἄλλογενεῖς σοφοὶ μᾶς ἔλεγχαν ὅτι ὡς πρὸς τὴν Ποίησίν μας ἀκόμη μᾶς λείπει ἡ εὐαισθησία, καὶ τοῦτο ἐσυμπέραναν ἀπὸ τὴν διάθεσιν ὅπου εἶχαμεν ὅλοι κοινῶς διὰ τοὺς ὀμοιοκατάληκτους στίχους· ὄντες οὕτω συνειθισμένοι ἐδυσκολευόμεθα ἄλλῶς νὰ γνωρισώμεν μὲ ἀρετὰ σφοδρῶν ἐντύπων, ὅποιαν ἀηδὴν ἡ ἐπανάληψις τῶν καταλήξεων προσένει, παρὰ ἀκούοντας τὸ ἀποτέλεσμα τῆς στιχογραφικῆς μας ἀρμονίας ἐπὶ τῆς σκηνῆς. Ἐκεῖ φαίνεται εἰς πόσα μαρτύρια ὑποβάλλονται διὰ τόσας ὥρας τὰ ὄτα τοῦ ἀκροατοῦ ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπον ἐπανάληψιν τῆς ὀμοιοκαταλήξεως καὶ τὸ περισσύτερον πόσην δυσκολίαν τρέχει ἐν ταυτῶ ὁ ὑποκρινόμενος ὥστε νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς τὴν ἔκφρασιν τῶν παθῶν, ἐμπεδευμένος τρόπον

τον επανησιακό χώρο που βιώνει τις αισθητικές καινοτομίες της νέας ιταλικής σχολής, φαίνεται πως τίθεται και αυτός, όπως και άλλοι Έλληνες της εποχής του για συγκλίνοντες λόγους (αναφέρω τα χαρακτηριστικά παραδείγματα του Ιωάννη Ζαμπέλιου και του Αδαμάντιου Κοραή) υπέρ του ανομοιοκατάληκτου στίχου. Κοντά στα γνωστά επιχειρήματα για τη μονοτονία της “βάμβαρης” και “ξενόφερτης” ομοιοκαταληξίας, προβάλλει τώρα ένα καινούργιο στοιχείο: η **ρίμα** εμποδίζει τον ηθοποιό να εκφράσει το **πάθος** που απαιτεί ο ρόλος του. Εάν όντως ταυτίζεται ο συντάκτης του παραπάνω άρθρου με τον Πλάτωνα Πετρίδη, που δημοσιεύει το 1817, στις 25 Φεβρουαρίου, στην Κέρκυρα πλακέτα με τίτλο: *Ἀπόσπασμα μετὰ εἰσαγωγῆς, μεταφράσεως εἰς ἑνδεκάσυλλαβους ἀνομοιοκαταλήκτους στίχους τῶν Τεσσάρων καιρῶν τοῦ χρόνου τοῦ ἄγγλου Thompson* (ὑπό Π. Π., αιώζ', Φεβρουαρίου κε', Κερκύρα),¹⁹ βλέπουμε πως εδώ υιοθετεί πια ανοιχτά τον 11/σύλλαβο ανομοιοκατάληκτο στίχο. Καθώς πρόκειται για εποχή αισθητικών ανακατατάξεων, αναψηλαφήσεων και οι ανανεωτικές προσπάθειες συχνά συγκρούονται μεταξύ τους, θα συναντήσουμε στον *Λόγιο Ερμῆ* του έτους 1819 μια έμμεση πλην όμως σαφή αποδοκιμασία των στίχων του Πετρίδη, η οποία μάλιστα μπορούμε να πούμε πως στερείται και αποδεικτικής αξίας.²⁰

Μας ενδιαφέρει λοιπόν η πνευματική του προσωπικότητα, ιδίως οι μεταφραστικές ροπές που καλλιέργησε με σύμμαχο τη γλωσσομάθειά του. Ο Πετρίδης, φίλος μεταξύ άλλων του Κ. Τυπάλδου και του Διονυσίου Σολωμού στην Κέρκυρα,²¹ «συνετέλεσε, για τον Δημαρά, περισσότερο απ' ότι είναι γνωστό στην πρόοδο της λογοτεχνίας μας και στην εξύψωση του πνευματικού μας επιπέδου».²² Επισημαίνει ακόμη και τούτο: «αποφασιστικό φανερώνεται το έτος 1817» για τα νεοελληνικά γράμματα, επειδή «(...) σχεδόν μαζί με το άνθισμα

τινα ἀπὸ τὸ πεισματῶδες τραγῳδῆμα τῶν στίχων (...). Βλ. Ν. Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικοῦ θεάτρου*, Β', σ. 57.

¹⁹ Γκίνης-Μέξας, *949, Ε.Β.Ε. Ν.Φ., 1651.

²⁰ *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1819, σ. 93. Για την αντίθετη άποψη, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, σσ. 37-38.

²¹ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Πλάτων Πετρίδης.

Ο πρώτος βιογράφος του Βηλαρά», σ. 24. Και Παναγιώτης Μουλλάς, «Μαρτυρίες για τον Σολωμό (Δύο ανέκδοτα γράμματα του Κων. Τυπάλδου)», *Ο Ερασιστής*, 1(1968), σσ. 106-107, με τη σχετική βιβλιογραφία.

²² Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, σσ. 13-14.

του πρώτου ιταλικού ρομαντισμού, που εκείνο τοποθετείται στα 1815, τρία βιβλία δείχνουν στην θεωρία και στην πράξη την διείσδυση του προρομαντισμού στον τόπο μας».²³ Ο Πλάτων Πετρίδης, ένας από τους πρώτους αγγλομαθείς μεταφραστές στην παιδεία μας, πρωτοστατεί σ' αυτό το αναδυόμενο ρεύμα με δύο σηµαδιακά βιβλία που εκδίδει στην Κέρκυρα τον ίδιο χρόνο: το ένα περιέχει, όπως είδαµε, ένα µεγάλο απόσπασµα (204 στίχους) από τις *Ἔρως* (=Εποχές) του σκώτου ποιητή James Thomson, *The Seasons* (1726-1730),²⁴ ενώ το άλλο είναι ο *Ρασσέλας, πρίγκηψ τῆς Ἀβησσυνίας* (*Rasselas*) του Samuel Johnson.

Ας σταθούµε ὁµως πρώτα στις *Ἔρως*. Το εγχείρηµα του Πετρίδη αφορά στην αποσπασµατική απόδοση -αποδίδεται το µέρος που τιτλοφορείται «Καλοκαίρι» ενώ ο μεταφραστής, πιθανόν από παραδρομή, το ονοµάζει «Άνοιξη». Οι *Ἔρως*, ποίηµα σε ελεύθερο στίχο, δημοσιεύονται σε διάρκεια τεσσάρων ετών (1726-1730). Διακρίνονται σε τέσσερα βιβλία, εκ των οποίων το καθένα εξυµνεί µια εποχή του χρόνου ενώ στο τέλος περιέχεται «Ύµνος» στη φύση.

Ο «Χειµώνας» (“Winter”, 1726) περιγράφει τις καιρικές συνθήκες (βροχή, χιόνι, καταιγίδες, κ.λπ.). Παρακολουθούµε τον θάνατο ενός ανθρώπου µέσα στην κακοκαιρία ενώ η οικογένειά του τον περιµένει, τους λύκους να κατεβαίνουν από τα βουνά, τη ζωή ενός φοιτητή στο χωριό και στην πόλη. Νοιώθουµε τον παγετό ενώ περιγράφονται οι περιοχές που γειτνιάζουν µε την αρκτική ζώνη. Το «Καλοκαίρι» (“Summer”, 1727) περιγράφει µια ωραία ηµέρα στους αγρούς, µε σκηνές θερισµού, κουράς των προβάτων, λουτρών. Μας µεταφέρει στην έρηµο όπου ένα καραβάνι χάνεται µέσα στην αµμοθύελλα. Ακολουθούν δύο διηγήσεις: ενός νέου, του οποίου η αγαπηµένη σκοτώνεται από κεραυνό και ενός άλλου ερωτευµένου που ξαφνιάζει την καλή του ενώ εκείνη είναι στο λουτρό. Το άσµα αυτό εξυµνεί στο τέλος την Αγγλία και τα πνευµατικά της τέκνα. Η «Άνοιξη» (“Spring”, 1728) αναφέρεται στην επίδραση που ασκεί αυτή η εποχή στα άψυχα όντα, στα φυτά και στα ζώα, αλλά και στον ίδιο τον άνθρωπο. Εξυµνείται η συζυγική ζωή και βρισκόµε µια θεσπέσια περιγραφή του αλιέα. Το «Φθινόπωρο» (“Autumn”, 1730) παρουσιάζει µια πολύ ζωντανή εικόνα του κυνηγιού, το οποίο ενέχει ωστόσο για τον συγγραφέα

²³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, σ. 13.

²⁴ James Thomson (1700-1748): σχετικά µε το

συγκεκριµένο έργο, βλ. Laffont-Bompiani, *Dictionnaire des Oeuvres*, τ. IV, σ. 344.

βάρβαρα στοιχεία: βλέπουμε τη φύση να φθάνει στην ωριμότητα, στην κορύφωση της καρποφορίας της, τις πρώτες ομίχλες, τους χωρικούς να γιορτάζουν μετά τη συγκομιδή: εδώ υπάρχει μάλιστα ένα κομμάτι εμπνευσμένο κατευθείαν από τον Βοός (Ρούθ).²⁵

Τα τέσσερα αυτά ποιήματα εμπνέονται αφενός μεν από τα *Γεωργικά* του Βιργιλίου, καθώς περικλείουν την ίδια διδακτική πρόθεση, ενώ διατρέχονται αφετέρου από δύο χαρακτηριστικές παραμέτρους της αγγλικής γραμματείας της εποχής: από τη μιά είναι ορατή η διάθεση απεικόνισης της πραγματικότητας με ρεαλιστική ακρίβεια και από την άλλη η έντονη θρησκευτικότητα, γεμάτη διδακτικές νύξεις και ταυτοχρόνως πολύ συναισθηματική. Το απόσπασμα που επιλέγεται από τον Πετρίδη δεν μεταφέρει τόσο εύγλωττα τον ρομαντικό χαρακτήρα που προαγγέλλει η ποίηση του Thomson αλλά παρέχει μια εγκωμιαστική περιγραφή της πνευματικής ζωής της Αγγλίας.²⁶

Ὅποῖον, Οὐρανοὶ ! λαμπρὸν προσβάλλει
Στάς ὄψεις περιθῶρι, στολισμένον
Ἄπὸ κοιλάδας, ναοῦς, πεδιάδας, λόφους,
Λειμῶνας, Πόλεις μυριεντυχιμένας,
Ποικίλους ρύακας, καὶ Δάση, ὧς που
Τῶν ὀφθαλμῶν μπορεῖ καὶ φθάν' ἡ ὀξύτης.
Εὐδαίμων Βρεττανία ! ἡ Δέσποινα εἶσαι
Τῆς τέχνης, καὶ ἡ τροφὸς τῆς Ἄνδρογύνου
Ἐλευθερίας ...²⁷

Η μετάφραση συνοδεύεται από εισαγωγή που φέρει τον τίτλο «Εἰδοποιήσις», στην οποία ο Πετρίδης εκθέτει τις γλωσσικές του απόψεις, παρέχει την πληροφορία πως έχει μεταφράσει ολόκληρο το έργο και σχολιάζει το μέτρο που χρησιμοποίησε στη μετάφρασή του. Ενδιαφέρουσες είναι και οι επεξηγηματικές υποσημειώσεις που συνοδεύουν το μεταφραστικό του εγχείρημα του και αντιστοιχούν σε πρόσωπα που αναφέρονται στο κείμενο, όπως Thomas More, John Locke, Shakespaera, Milton, Spencer, Chaucer, κ.ά.²⁸

²⁵ Laffont-Bompiani, *Dictionnaire des Oeuvres*, σ. 344.

²⁷ *Ἑλληνικός Ρομαντισμός*, σ. 14.

²⁸ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Πλάτων Πετρίδης.

²⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ἑλληνικός Ρομαντισμός*, σ. 14.

Ο πρώτος βιογράφος του Βηλαρά», σ. 26.

Και ερχόμαστε στο επόμενο πόνημα: *Μυθιστορία ὁ Ρασσέλας, πρίγγιψ τῆς Ἄβυσσινίας, Συγγραφεῖσα Παρὰ τοῦ Ἄγγλου φιλολόγου Δς Σαμουήλ Γιονσόνη Καὶ Μεταφρασθεῖσα εἰς τὸ νεοελληνικὸν ἰδίωμα παρὰ Π. Π., Κέρκυρα, ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τῆς Διοικήσεως, 1817*.²⁹ Η μετάφραση είναι αφιερωμένη στον στρατηγό Fr. Adam, τον μετέπειτα Αρμιοστή.³⁰ Γράφει ο Πετρίδης:

«Η Μετάφρασις μιᾶς τῶν ἄξιολογοτέρων και διδακτικῶν Μυθιστοριῶν ἀπὸ τὸ Ἄγγλικόν, εἰς τὴν γλῶσσαν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν τόσον ἀρέσκεις, καὶ τόσον ἐπιθυμοῦμεν νὰ τὴν ἰδῆς ἐνδυναμωμένην και προοδεύουσαν, ἔχει κάθε δικαίωμα νὰ προσφερθῆ εἰς ἐσέ, και ἐλπίδα νὰ ἐλκύσῃ πρὸς ἑαυτὴν τὴν προσοχὴν σου».³¹

Ακολουθούν τα περιεχόμενα (σσ. δ' - ζ') και εκτενές κείμενο «Περὶ τοῦ Συγγραφέως» (σσ. θ' - κγ'). Ο Ἄγγλος συγγραφέας κατατάσσεται στους σημαντικούς της εποχής του, ενώ σε υποσημείωση ο Πετρίδης αναφέρεται επαινετικά στους συγχρόνους του Ἄδδισον (Addison) και Πόπη (Pope), τον μεταφραστή του Ομήρου.³² Με εμφανή ηθικοδιδασκική ροπή, ο Πετρίδης διατρέχει διεξοδικά τον βίο και το ποικιλόμορφο λογοτεχνικό έργο του Samuel Johnson ως δοκιμογράφου κι εκδότη περιοδικῶν δοκιμῶν με τον τίτλο Ὁ Ἄλητης (Rambler), τα οποία «ἀποβλέπουν μᾶλλον εἰς τὴν ἰατρειαν τῶν μεγάλων σφαλμάτων, ὅσα ἐπιζητοῦν βαρὺ ἰατρείας χέρι νομίζονται ἕως τὴν σήμερον, και θὰ διαμένουν νομιζόμενα διὰ παντός, ὡς μία ἀποθήκη τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν, τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας, και τῆς Κριτικῆς ἀκρίβειας».³³ Αναφέρεται εν συνεχείᾳ στο μνημειώδες έργο του Johnson, ως λεξιμογράφου (εξέδωσε λεξικό της αγγλικῆς γλώσσας), στην εξέχουσα θέση την οποία κατέκτη-

²⁹ Samuel Johnson (1709-1784), *The History of Rasselas, prince of Abyssinia* (1759). Ο Κ.Θ. Δημαράς σημειώνει πως ήδη το 1812, σύμφωνα με πληροφορία που παρέχει ο περιηγητής Η. Holland (*Travels in the Ionian Isles*, έκδ. β', τ. Α', Λονδίνο 1819, σ. 237), είχε αναγγελθεί μια μετάφραση του *Rasselas* που δεν πραγματοποιήθηκε. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ἑλληνικός Ρομαντισμός*, σσ. 35 και 494. Αντίτυπο της μετάφρασης του Πετρίδη εναπόκειται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, το οποίο και συμβουλευθήκα.

³⁰ *Μυθιστορία ὁ Ρασσέλας, πρίγγιψ τῆς Ἄβυσσινίας* σ. [α']: «Τῷ Στρατηγῷ Σίρ Φρεδερίκῳ Ἄδαμ ἱπτεῖ Πρωτοστάτῃ τοῦ Ἐντιμοτάτου Τάγματος τοῦ Λουτροῦ, Ἀρχηγῆτι τῶν τῆς Αὐτοῦ Μ[εγαλειότητος]. Στρατευμάτων εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους».

³¹ *Μυθιστορία ὁ Ρασσέλας* σ. [α'], το κείμενο δεν ἔχει τόνους.

³² *Μυθιστορία ὁ Ρασσέλας*, σ. ιβ'.

³³ *Μυθιστορία ὁ Ρασσέλας*, σ. ιγ'.

σε με τα κριτικά του υπομνήματα για τον Σχακσπεάρον (Shakespeare) και στη μυθιστορηματική στόφα, σε συνδυασμό με την άριστη γνώση των ανθρώπων, που αποτυπώνουν οι δημοσιευμένες στον *Άλητη*, «*Ασιατικά του διηγήσεις*».³⁴ Μα η αιχμή του δόρατος είναι ο *Ρασσέλας*:

«*Αλλά τὸ καλλίτερον αὐτοῦ πονημάτων εἰς τοῦτο τὸ εἶδος εἶναι ἡ παροῦσα Μυθιστορία.*³⁵ Αὐτὸ εἶναι τὸ σύγγραμμα ὁποῦ μᾶλλον τῶν ἄλλων τοῦ αὐτοῦ Συγγραφέως, διεδόθη εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην. Τὸ ὕφος αὐτοῦ μᾶς μαγεῦει με τὴν ἁρμονίαν_ τὰ ἐπιχειρήματα εἶναι εὐφυῆ, ἀγγιχούστατα, καὶ φιλοσοφικά, οἱ δὲ στοχασμοὶ νέοι μὲν ἀλλὰ σωστοί. Τὰ ὅποια περιέχει αἰσθήματα εἶναι ἀληθῶς ὑψηλά, ἡ πληθὺς τῶν παρομοιώσεων θαυμασία, καὶ ἡ ἁρμοδιότης καὶ ποικιλία τῶν εἰκόνων εὐφρόσυνος. Ἄλλ' ὁποῖον τὸ κατασταίνει ἀξιοθαύμαστον εἶναι ὅτι, εἰς τόσον μικρὸν ὄγκον συγκλείει τόσον μέγα κεφάλαιον σκέψεων, ὥστε κάθε περίοδος του περιέχει ἓνα ἠθικὸν ἀξίωμα. Τὸ ὅλον εἶναι μία εἰκὼν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ὀλίγον σκυθρωπὴ μὲν, ἀλλ' ἄλλο τόσον ἀληθής, καὶ πιστὴ».³⁶

Το «φιλοσοφικό-παιδαγωγικό» μυθιστόρημα, το ταξίδι μύησης, εἶδος στο οποίο ανήκει ο *Ρασσέλας*, απομακρύνεται από τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του εἶδους, όπου βασικό στοιχείο πλοκής είναι το ερωτικό πάθος και οι αλληλεπώλληλες περιπέτειες των ηρώων. Στην περιήγηση μύησης, συχνά υπερέχει η περιγραφική λειτουργία της αφηγηματικής δράσης καθώς και ο αποδεικτικός στόχος με προεξάρχουσα την παραδειγματική και διδακτική διάσταση της αφήγησης.³⁷

³⁴ *Μυθιστορία ὁ Ρασσέλας*, σ. ιδ'-ιε'.

³⁵ Για την εννοιολογική ρευστότητα και αστάθεια σε σχέση με τη χρήση των ὀρων *μυθιστορία*, τον οποία επαναφέρει ο Α. Κοραΐς, και μυθιστόρημα ως τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα, βλ. τον πολυσυλλεκτικό τόμο *Από τον "Λεάνδρο" στον "Λοιμική Λάρα"*. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880. Επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997. Χρήσιμες για την περίπτωση που μας ενδιαφέρει εδώ είναι οι μελέτες του Δημήτρη Τζιόβα, «Από τη Μυθιστορία στο Μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης» (σσ. 9-30) και της γράφουσας, «Οι εκδοχές της πεζογραφίας

μέσα από τα μεταφρασμένα κείμενα. Η περίπτωση του Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτη» (σ. 191-204). Πρβλ. εδώ, κεφ. VIII, σσ. ...

³⁶ *Μυθιστορία ὁ Ρασσέλας*, σ. ιε'-ισ'.

³⁷ Βλ. την εργασία μου «Στα ὄρια της αφηγηματικής ουτοπίας: τὸ "παιδαγωγικό-φιλοσοφικό" ταξίδι καὶ ἡ πρόσηψή του ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ Διαφωτισμὸ», *Οντοτικές θεωρίες καὶ κοινωνικά κινήματα στὴν Εὐρώπη, ἀπὸ τὸν 18^ο ως τὸν 20^ο αἰῶνα. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (19-21 Νοεμβρίου 2004)*. Επιμέλεια Μαρία Μενεγάκη / *Théories utopiques et mouvements sociaux en Europe, du XVIIIe au XXe siècle. Actes du Colloque International (19-21 novembre 2004)*. Textes recueillis par Maria

«Τὸ ὅλον ὕφασμα αὐτῆς τῆς Μυθιστορίας, γράφει ο Πετρίδης, ἀληθινὰ δὲν ποικίλλεται ἀπὸ ἐκείνην τὴν αἰφνιδιότητα τῶν συμβάντων, τὰ ὅποια κρατοῦν διὰ πάντα τὴν προσοχὴν ἔντονον, καὶ τὰ ὅποια ὁ συμπερασμὸς δὲν δύναται νὰ προῖδῃ εὐκόλως προτοῦ νὰ τ' ἀναγνώσῃ. Δὲν ἔχει ἄσως ἐκείνην τὴν ποιητικὴν ζωηρότητα, ἡ ὅποια θέλγει καὶ εὐφραίνει κάθε τάξεως ἀνθρώπους· περιέχει ὁμως ἐκείνην τὴν δύναμιν τῆς ἀναλυτικῆς παρατηρήσεως, ἡ ὅποια ξεδιπλώνοντας καὶ τὰ πλέον ἐνδόμυχα καὶ ἐλάχιστα μέρη τῆς ἠθικῆς τοῦ ἀνθρώπου καταστάσεως μᾶς δείχνει τὴν ματαιότητα τῶν αὐτῆς ἐπιθυμιῶν, τὴν φανταστικότητα τῶν ἐλπίδων μας, καὶ τὴν ἀπατηλότητα τοῦ πολυμόρφου μας αὐτοῦ βίου. Δὲν πρέπει νὰ νομίζεται ὡς διήγησις συμβάντων τορνευμένη μὲ τὰς λεπτολογίας τῶν αἰσθημάτων, καὶ τὰς προσπαθήσεις τῶν δυνατῶν παθῶν, ἀλλ' ὡς μία σπηλιτεῦσις καὶ φόρασις τῶν ἐσωτερικῶν μας κλίσεων, καὶ τῶν ἐξωτερικῶν μας κινήσεων, ὅπως συμβαίνουν εἰς τὰς διαφόρους ἡλικίας καὶ τάξεις τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὡς σειρά συζητήσεων περὶ διαφορῶν οὐσιοδεσμάτων ὑποκειμένων, δύναται μόνον νὰ καταστρωθῇ ἀπὸ τὸν νοῦν, ὁποῦ διὰ πολλοῦ καὶ μετὰ μακρᾶς πείρας ἐσπούδαζε τὸν ἠθικὸν ἀνθρώπον».³⁸

Αφορμώμενος ο μεταφραστής από την κλασική παιδεία που διέκρινε τον Johnson, αναφέρεται στον Μίλτων, σύμφωνα με τον οποίο η «ἀνάγνωσις [τῶν κλασσικῶν], δύναται νὰ ἐμπνεύσῃ τὸν ἀνθρώπον μὲ γενναῖα καὶ ἐλευθέρια φρονήματα».³⁹

Τι εἶναι ὁμως ο *Ρασσέλας*; Κλασικὸ κείμενο για τὸν ἀγγλικὸ στοχασμὸ της εποχῆς που ἔτυχε ευρύτατης διάδοσης καὶ αποδοχῆς –θεωρήθηκε ἄλλωστε καὶ ὑπόδειγμα γλωσσικῆς ἐκφρασεως– συνδυάζει τὴν κομψότητα τοῦ ὕφους με ἓνα πλοῦτο ἠθικῶν διδασκαλιῶν. Ο ἀγγλὸς συγγραφέας, ἀκολουθώντας τὴ συνταγὴ τοῦ «φιλοσοφικοῦ-παιδαγωγικοῦ ταξιδιού» που ευδοκίμησε στὸν 18ο αἰῶνα, χρησιμοποιεῖ τὰ μοτίβα τῆς φυγῆς καὶ περιπλάνησης τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα, που ἔχουν ὡς ἀπώτερο στόχο τὸ εὖ ζῆν καὶ τὴν κατάκτηση τῆς ευδαιμονίας.⁴⁰ Ο συγγραφέας ασχολεῖται με ζητήματα που αφοροῦν τὴ δημόσια καὶ

Μενεγάκη, Εθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Φιλίστωρ, Ἱστορία των ιδεῶν 2006, σσ. 47-55, ἰδίως σσ. 47-48. Πρβλ. ἐδῶ, κεφ. IV, σσ. ...

³⁸ *Μυθιστορία ὁ Ρασσέλας*, σ. ιε'-ιζ'.

³⁹ *Μυθιστορία ὁ Ρασσέλας*, σ. ιζ'.

⁴⁰ Laffont - Bompiani, *Dictionnaire des Oeuvres...*, τ. II, σ. 595.

την ιδιωτική ζωή (τη φιλία, την οικογένεια, τον γάμο), τους ισχυρούς και τους ταπεινούς ανθρώπους, το φευγαλέο της εξουσίας και τα υπέρτατα αγαθά του ορθού λόγου και της σωφροσύνης,⁴¹ αλλά και της φυσικής ζωής και ευδαιμονίας.⁴²

Η δράση τοποθετείται καταρχήν στην Αβησσυνία, όπου οι πρίγκηπες που πρόκειται να ανέλθουν στον θρόνο, περνούν ονειρεμένη ζωή, σε μια «ευδαίμονα» κοιλάδα, περικλειστη από βουνά («τριγυρισμένη πανταχόθεν ἄπο ὄρη, αἱ κορυφαὶ τῶν ὀποίων ὑπερέκλυπταν ἕως τὴν μέσην τῆς πεδιάδος»).⁴³ Ὅμως ο πρίγκηπας Ρασσέλας επιθυμεί να γνωρίσει τον κόσμο και να βγεί από τη χρυσωμένη φυλακή του. Συνδέεται με τον ποιητή Ἰμλάκ, που ἔρχεται στην κοιλάδα για να βρει ανάπαυση και γαλήνη. Ετοιμάζουν μαζί, σκάβοντας στον βράχο, τη σήραγγα διαφυγῆς τους. Θα τους συνοδεύουν η αδελφή του Ρασσέλα, η Νεκουάχη (Nekayah), με την ἔμπιστη ἀκόλουθό της Πεκουάχ (Pekuah). Η ολιγομελής ομάδα φεύγει προς ἀναζήτηση της ευδαιμονίας. Μα που να βρίσκεται ἄραγε το μυστικό της; ο Ρασσέλας ζητά μάταια συμβουλή από τους φιλοσόφους. Στην αυλή βασιλεύουν το μίσος και ο φθόνος ενώ η αδελφή του ἀνακαλύπτει την ἀσυνεννοησία και τις ἀθλιότητες των μεσαίων στρωμάτων. Στην Αίγυπτο, ἔφιπποι Ἄραβες κλέβουν την ἀκόλουθό της Πεκουάχ. Μετά από πολλές περιπέτειες, η κυρία της κατορθώνει να την εξαγοράσει και η Πεκουάχ θα διηγηθῆ την εμπειρία που ἔζησε σ' ἓνα ἀραβικό χαρέμι. Ο Ρασσέλας εἶναι ἑτοιμος πια να εγκαταλείψει το σχέδιό του και να ἀφοσιωθῆ στην επιστήμη, ὅταν πληροφορεῖται πως ἓνας ἀστρονόμος ἔχασε τα λογικά του μετά από την παρατεταμένη ἐνασχόλησή του με τον κόσμο του διαστήματος. Δεν μένει ἄλλο στη μικρὴ παρέα παρά η ἐπιστροφή στη βάση της για να ἐπεξεργαστῆ νέα σχέδια, για να ἐμπλακῆ σε νέα ἄλυτα προβλήματα, με λίγα λόγια για να συνεχίσει να ζεῖ.⁴⁴

⁴¹ *Μυθιστορία ὁ Ρασσέλας*, σσ. 59-60: «Μὴ συγχίζης τὴν ψυχὴν σου, εἶπεν ὁ Ἰμλάκ, με ἄλλους φόβους καὶ ἐλπίδας, παρὰ μὲ ὄσας σὲ προξενεῖ ὁ ὀρθὸς λόγος· ἂν ἐσὺ χαιρέσαι εἰς προγνωστικά τοῦ καλοῦ, θὰ τρομάξης παρομοίως με οἰωνοὺς τοῦ κακοῦ, καὶ ὄλη σου ἡ ζωὴ θὰ εἶναι βορῶν τῆς δεισιδαιμονίας».

⁴² *Μυθιστορία ὁ Ρασσέλας*, σ. 86: «(...) ἀποπλάνησις ἀπὸ τὴν φύσιν, εἶναι ἀποπλάνησις ἀπὸ τὴν εὐδαιμονίαν».

⁴³ *Μυθιστορία ὁ Ρασσέλας*, σ. 2.

⁴⁴ Laffont - Bompiani, *Dictionnaire des Oeuvres...*, σ. 595.

Το ελευθεριάζον ὕφος της ἀφήγησης ῥέπει προς τὴ σάτιρα καὶ ἐναρμονίζει με εὐστοχία τα μείζονα διανοητικὰ ζητήματα που ἀπασχολοῦν τον ευρωπαϊκὸ στοχασμὸ της εποχῆς του με τὶς ἀγαπητὲς στον 18ο αἰώνα ἐξωτικές ἀναφορές.

Αργότερα, στην Κέρκυρα, ἡ ἐναρξη της δεύτερης περιόδου λειτουργίας της Ἰονίου Ἀκαδημίας θα προκαλέσει σημαντικὲς πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις. Για τὴν περίοδο 1824-1827 μνημονεύεται, χωρὶς ὅμως τὴν ἀπαιτούμενη τεκμηρίωση –πρόκειται μάλλον για τὴν περίπτωση της ἀμφίβολης πληροφορίας που ἀναπαράγεται ἀβασάνιστα σε μεταγενέστερες μελέτες⁴⁵– πως δόθηκαν παραστάσεις ἀρχαίων ἐλληνικῶν δραμάτων ἀπὸ τους φοιτητὲς της Ἰονίου Ἀκαδημίας, παρουσία του λόρδου Guilford. Χωρὶς να ξενίζουν παρόμοιες πρωτοβουλίες, τὶς ὁποῖες ἄλλωστε ἔχουμε ἤδη συναντήσῃ στο σχολικὸ πλαίσιο του ευρύτερου ἐλληνικοῦ χώρου (Κυδωνίες ἀλλὰ καὶ στο Ἀργοστόλι της Κεφαλονίας κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδο της διαμονῆς του Νεόφυτου Βάμβα),⁴⁶ ἀναφέρουμε τὴ μνεῖα με ἀρκετὲς ἐπιφυλάξεις.

Οἱ θεατρικὲς παραστάσεις που δόθηκαν ὑπὸ τὴν αἰγίδα της Ἰόνιας Ἀκαδημίας ἦταν:⁴⁷ *Ορέστης* του Vittorio Alfieri (παραστάθηκε σὶς 4 & 19 Φεβρουαρίου 1825), *Αγαμέμνων* του ἴδιου συγγραφέα, σε μετάφραση Πλάτωνος Πετρίδη, *Ἀνδρομάχη* του Racine (παραστάθηκε σὶς 16/28 Μαΐου 1825), πιθανότατα στην ἑμμετρὴ ἀπόδοση του Ἰακώβου Ρίζου Ραγκαβῆ.⁴⁸ Ἀκολουθεῖ ἡ

⁴⁵ Ν. Λάσκαρης, *Ἱστορία*, Β', σ. 59.

⁴⁶ Σπύρος Α. Εὐαγγελάτος, *Ἱστορία του θεάτρου ἐν Κεφαλληνία*, Ἀθήνα, 1970, σσ. 165-167 (Πρβλ. με Ηλία Τσιτσέλη, *Κεφαλληνικά Σύμμικτα*, τ. Α', Ἀθήνα, 1904, σ. 22 καὶ Ν. Λάσκαρη, *Ἱστορία*, ὁ.π., σ. 84). Ο Ν. Βάμβας εἶχε ἐκπονήσει παράφραση της *Ἐκάβης* του Ευριπίδη· ἀντίγραφό της φαίνεται πως ζήτησε ο Guilford, πιθανόν για να οργανώσει παράσταση της τραγωδίας στην Κέρκυρα. Σχετικὰ με τὴν θεατρικὴ παιδεία του Ν. Βάμβα, βλ. καὶ Anna Tabaki, *Le théâtre néohellénique*, ὁ.π., τ. II, κεφ. III, σσ. 155-157 καὶ τ. II, κεφ. IV, σσ. 345-348, ὅπου παρέχεται καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁴⁷ Πρβλ. με Ἄννα Ταμπάκη, «Ἡ πρόσληψη του

Vittorio Alfieri ἀπὸ τον ἐλληνικὸ Διαφωτισμό...», σσ. 361-362.

⁴⁸ Στὴ *Gazzetta* τῆς 16/28 Μαΐου 1825 βρίσκουμε ἓνα ἐνδιαφέροντα κριτικὴ στάση καὶ τὴν ἀποδοκιμασία των μαρτελλιανῶν [*Μαρτελλιανοὶ στίχοι*: διπλοὶ ἐπιασύλλαβοι· ἡ ονομασία τους προέρχεται ἀπὸ τον Pier Jacopo Martello (1665-1727)]. Σχετικὰ με τὴ χρήση του διπλοῦ 7/συνλλάβου στη νεοελληνικὴ μετρικὴ παράδοση, ὅπως σε φαναριώτικα στιχογραφήματα, στον *Θούριο* του Ρήγγα, στον *Ερμῆλο* του Μιχαῆλ Περιοδικῆ καὶ σε ἀρκετὰ ἀπὸ τα *Ποιήματα* του Γ. Σακελλάριου), βλ. Ευριπίδης Γαργαντούδης, *Πολύτροπος Ἀρμονία. Μετρικὴ καὶ ποιητικὴ του Κάλβου*, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Στέγη Καλῶν Τεχνῶν καὶ

Αντιγόνη του Vittorio Alfieri, *Ο Βίαιος Γάμος* του Μολιέρου, μάλλον σε μετάφραση του Κωνσταντίνου Κυριακού Αριστία (παραστάθηκε στις 5/17 Φεβρουαρίου 1826),⁴⁹ ο *Δημοφόντης* του Μεταστάσιου (ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκε η μετάφραση του 1794) και ο *Μωάμεθ* του Βολταίρου, στη γνωστή μας μάλλον μετάφραση του Γεώργιου Σερούιου.

Ευεργετική για την παραπάνω δραστηριότητα πρέπει να ήταν η συνδυαστική παρουσία τριών προσωπικοτήτων: του φιλέλληνα λόρδου Guilford, αυτή του Πλάτωνα Πετρίδη και τέλος, η παρουσία στην Κέρκυρα του Κωνσταντίνου Κυριακού Αριστία.

Το αποκορύφωμα αυτής της θεατρικής κίνησης συμπίπτει με την έκδοση τριών τραγωδιών, κάτι που έγινε δυνατόν χάρις στις πρωτοβουλίες ορισμένων «εραστών» του παιδευτικού θεάτρου. Εκδίδονται δύο τραγωδίες του Vittorio Alfieri από αυτές που παίχτηκαν κατά την περίοδο 1825 με 1827: ο *Όρεστης* (Κέρκυρα 1825) και ο *Άγαμέμνων* σε δύο μεταφραστικές εκδόσεις: η πρώτη οφείλεται στον Πλάτωνα Πετρίδη⁵⁰ ενώ η δεύτερη στον Ιωάννη Πετριτζόπουλο.⁵¹ Οι δύο εκδόσεις του *Άγαμέμνονα* έχουν δύο βασικά κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα: συνοδεύονται, εν πρώτοις, από προλογικά σημειώματα που περιέχουν έννοιες-κλειδιά του διδακτικού πνεύματος του θεάτρου του Διαφωτισμού και εισάγουν εκ παραλλήλου, μια σοβαρή προβληματική ανανέωσης της μορφής. Και οι δύο μεταφραστές, υιοθετών, μιμούμενοι την ιταλική σχολή, τον 11/σύλλαβο ανομοιοκατάληκτο στίχο.⁵²

Γραμμάτων, Ηράκλειο, 1995, σσ. 108-109] στίχων και των ακόμη χειρότερων, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, ομοιοκατάληκτων δεκαπεντασύλλαβων που χρησιμοποίησε ο μεταφραστής και «συνέβαλαν αποφασιστικά στην ανεπιτυχή παράσταση της Ανδρομάχης». Πρβλ. με τα σχόλια του G. P. Henderson, *The Ionian Academy*, Edinburg, Scottish Academic Press, 1988, σ. 27 (πηγή η *Gazzetta*, αρ 387, της 16/28 Μαΐου 1825).

⁴⁹Πρβλ. G. P. Henderson, *The Ionian Academy*, σ. 27· πηγή της πληροφορίας αποτελεί η *Gazzetta*, αρ. 425.

⁵⁰Ο *Άγαμέμνων*. *Τραγῳδία Βικτορίου Ἀλφιέρου*. *Μεταφρασθεῖσα εἰς τὴν ἀπλοελληνικὴν γλῶσσαν παρὰ Π.Π. Κορφοῖ*, Ἐν τῇ τυπογρ. τῆς Διοικήσεως, 1826 (Αντίτυπο της, όπως και αυτής του Ι. Πετριτζόπουλου εναπόκεινται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη).

⁵¹Ο *Άγαμέμνων*. *Τραγῳδία Βίκτορος Ἀλφιέρου*. *Μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Πετριτζόπουλου*. Ἐν Κερκύρα. Ἐκ τῆς τυπογραφίας τῆς Κυβερνήσεως, 1827

⁵²Άννα Ταμπάκη, «Η πρόσληψη του Vittorio Alfieri από τον ελληνικό Διαφωτισμό...», σσ. 362-364.

Ο Πλάτων Πετρίδης απευθυνόμενος στον βουλευτή κόμη Δ. Φοσκάρδη, στον οποίο και αφιερώνει το πόνημά του, τονίζει:

«Ὅτι ἡ τωρινὴ μας γλῶσσα εἶναι δεκτικὴ τέτοιου μέτρου, ἀπαράλλακτα μὲ τὴν Ἰταλικὴν, αὐτὸ δὲν χρειάζεται πολὺς κόπος νὰ τὸ καταλάβῃ, ὅποιος ἔχει εἰδησιὴν τῶν δύο γλωσσῶν, καὶ ἔλαβε φροντίδα νὰ σκεφθῇ περὶ τούτου· καὶ πόσον χρησιμεύει νὰ τὸ καταστήσωμεν ἐθνικὸν διὰ τὴν δραματικὴν μάλιστὰ ποίησιν, καθεὶς ὅπου ἐξέτασε τὴν δυνάμειν του, ἤμπορεῖ νὰ καταπεισθῇ.

Ἐνας ἔπρεπε νὰ τ' ἀρχίσῃ· τὸ ἐτόλμησα ἐγὼ· καὶ ἰδοὺ ὅπου σὲ τὸ στέλλω νὰ τὸ κάμῃς ὅ,τι στοχασθῆς ἀρμόδιον, ὥστε νὰ δώσῃ ἀφορμὴν εἰς ἄλλους νὰ τὸ τελειοποιήσουν (...).»⁵³

Και οι δύο λόγιοι, χωρίς να αναφέρεται καθόλου ο ένας στον άλλο, θεωρούν τους εαυτούς τους ως πρώτους εισηγητές του «καλού νεωτερισμού». Προτείνουν μια λύση την οποία θα υιοθετήσουν και άλλοι δημιουργοί και θα προκαλέσει ταυτοχρόνως σοβαρές αντιρρήσεις και συζητήσεις στο μέλλον.

Αυτές οι απόπειρες συνδυάζουν την αφομοίωση ενός ακραιφνούς νεοκλασικισμού μέσα από τον δίαυλο της ιταλικής δραματουργίας και της επίδρασης του Vittorio Alfieri με την εφαρμογή του ανομοιοκατάληκτου ενδεκασύλλαβου στίχου.⁵⁴

Τέλος, στα χρόνια 1833 και 1848 αντιστοίχως, ο Πλάτων Πετρίδης δημοσιεύει στην Κέρκυρα δύο μεταφράσεις του ιρλανδού συγγραφέα Richard Brinsley Sheridan· πρώτον τη γνωστή κωμωδία ηθών, *Τὸ Σχολεῖον τῶν Σκαν-*

⁵³Ο *Άγαμέμνων*, 1826, σ. Π. Υπογράφη: Κορφοῦ Δεκεμβ. 10, 1826. Ὁ Εὐπειθῆς σου φίλος. Πετρίδης.

⁵⁴Για την εν γένει παρουσία του 11/σύλλαβου στίχου στη νεοελληνική μετρική παράδοση, βλ. και τις συμβολές της Λουκίας Marcheselli - Loukas, «Ἄτητοι εντεκασύλλαβοι και μετρικὴ παύση στην Βοσκοπούλα», στον τόμο *Μελέτες για τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα. Πρακτικὰ τῆς 10ῆς Ἐτήσιας Συνάντησης τὸν Τομέα Γλωσσολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τὸν Ἀριστοτε-*

λεῖον Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (9-11 Μαῖου 1989), Θεσσαλονίκη, Εκδ. Οἶκος Ἀφῶν Κυριαζίδη, 1990, σσ. 493-511, και «Ἰσοσυλλαβισμὸς και περιγραφή τῶν νεοελληνικῶν στίχων. Μία προσέγγιση», στον τόμο *Νεοελληνικά Μετρικά*. Ἐπιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Ἰνστιτούτο Μεσογειακῶν Σπουδῶν, Πανεπιστημιακῆς Ἐκδόσεως Κρήτης, Ρέθυμνο, 1991, σσ. 11-32. Βλ. και Άννα Ταμπάκη, «Ἡ πρόσληψη τοῦ Vittorio Alfieri ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ Διαφωτισμό...», σ. 365.

δάλων (ἢ τῆς Καταλαλιᾶς)⁵⁵ και δεύτερον μια “τραγωδία”, τον Πιζάρρο,⁵⁶ που αποτελεί διασκευή του δράματος *Die Spanier in Peru oder Rollas Tod* του δημοφιλούς γερμανού θεατρικού συγγραφέα August Kotzebue,⁵⁷ του οποίου ο Σέρνταν έχει διασκευάσει και το γνωστό *Μισανθρωπεία και Μετάνοια*.

Ο ιρλανδός συγγραφέας τίθεται με το έργο του (όπως και άλλοι σύγχρονοί του δραματουργοί, π.χ. ο Congreve) σε μια καμπή ανανέωσης του αγγλικού θεάτρου της εποχής του. Η πεντάπρακτη κωμωδία πλοκής *Σχολείον των Σκανδάλων* αποτελεί μια σπινθηροβόλο ηθογραφία με έντονο σατιρικό πνεύμα και πολλά ευρηματικά στοιχεία.⁵⁸

Ο Sir Peter Teazle [ίσως από το *tease* = ενοχλώ, πειράζω] παντρεύεται μια νεαρή επαρχιωτοπούλα και έρχονται μαζί στο Λονδίνο, όπου εκείνη γρήγορα υποκύπτει στις εκκεντρικότητες και στους επιτηδευμένους τρόπους της Λαίδης Sneerwell [από το *sneer* = μυκτηρίζω, σκώπτω]. Η Λαίδη Sneerwell, μαζί με τον Joseph Surface [οπωσδήποτε σχετίζεται με το *surface* = επιφάνεια, επιφανειακός, επιπόλαιος], διαδίδουν φήμες για την απιστία της Λαίδης Teazle και τον “δεσμό” της με τον Κάρολο (Charles), τον αδελφό του Ιωσήφ, ο οποίος περιμένει να αποκτήσει σημαντική περιουσία από τον θείο του Sir Oliver, και έχει δώσει λόγο με την κηδεμονευομένη του Teazle, Μαρία. Ο Ιωσήφ εποφθαλμιά την καλύτερη θέση στην οποία βρίσκεται ο αδελφός του ενώ η Λαίδη Sneerwell επιθυμεί τον έρωτα του Καρόλου μαζί με τον επικείμενο πλούτο του. Τότε ο Sir Oliver επιστρέφει, μετά από μακρά απουσία, για να δοκιμάσει τους χαρακτήρες των δύο ανηψιών του. Καμώνεται τον τοκογλύφο και πηγαίνει στον σπάταλο Κάρολο, ο οποίος μετά από μια βραδιά εύθυμης διασκέδασης βγάζει σε πλειστηριασμό τα οικογενειακά πορτραίτα. Αρνείται

⁵⁵ Richard Brinsley Sheridan (Δουβλίνο 1751 – Λονδίνο 1816), *The School for Scandal*, 1777. Για το έργο αυτό, βλ. Laffont-Bompiani, *ό.π.*, τ. II, 109. Αντίτυπο της μετάφρασης του Πετρίδη εναπόκειται στη Βιβλιοθήκη του IBE-INE του Ε.Ι.Ε. (ΚΝΕ Φ. 2939).

⁵⁶ *Pizarro; a tragedy... taken from the German drama of Kotzebue*, 1799. Σύμφωνα με την *Ελληνική Βιβλιογραφία των Γκίνη-Μέξια*, η μετά-

φραση είναι σε πεζό (PΣ 4037), ΔΒΚ –).

⁵⁷ Βλ. Heinz Kindermann, *Theatergeschichte Europas*, τ. IV, Aufklärung-Romantik (1. Teil), Otto Müller Verlag, Salzburg, 21972 (11961), σ. 266.

⁵⁸ λ. Sheridan, Richard Brinsley, *The School for Scandal*, στο Mc Grow-Hill, *Encyclopedia of World Drama*, τ., σσ.

ωστόσο να αποχωριστεί το πορτραίτο του Sir Oliver, πράγμα που συγκινεί τον θείο του που τον βρίσκει «ίδιον ακριβώς με τον πατέρα του». Ο Sir Oliver επηρεάζεται ακόμη περισσότερο από την αποκάλυψη πως ένα σημαντικό μέρος των χρημάτων του Καρόλου πηγαίνει σε έναν ενδεή συγγενή. Στο μεταξύ, ο Sir Peter δίνοντας βάση σε φήμες σε έναν πιθανολογούμενο ερωτικό δεσμό μεταξύ της γυναίκας του και του Καρόλου καταφθάνει στα διαμερίσματα του Ιωσήφ, όπου αυτός σχεδόν έχει σαγηνεύσει τη Λαίδη Teazle. Ο σύζυγός της βιάζει τον Ιωσήφ να πετάξει τον Κάρολο έξω, διακόπτει τη γενναιοδωρή επιχορήγηση προς τη Λαίδη Teazle και συζητά με τον Ιωσήφ μια νέα συμφωνία για τη Μαρία, που παραμένει άγνωστη σ' αυτήν. Όταν ένας υπηρέτης αναγγέλλει την επίσκεψη του Καρόλου, ο Teazle πείθει τον Ιωσήφ να «δοκιμάσει» τον αδελφό του και ο ίδιος κρύβεται. Οι διαμαρτυρίες αθωότητας του Καρόλου πείθουν τον Sir Peter να βγει από την κρυψώνα του και να τον συγχωρήσει. Ο Ιωσήφ, πληροφορούμενος από έναν υπηρέτη, την επικείμενη άφιξη της Λαίδης Sneerwell ορμά έξω για να εμποδίσει τον ερχομό της και επιστρέφει για να βρει εκεί τη Λαίδη Teazle, η οποία ορμώμενη από τη γενναιοδωρία του συζύγου της, αρνείται να υποστηρίξει τις ψευδείς εξηγήσεις του Ιωσήφ, αποκαλύπτει την αλήθεια και αποχωρεί. Ο Ιωσήφ ολοκληρώνει την καταστροφή του, επικαλούμενος πως αναγκάστηκε να ζητήσει οικονομική βοήθεια από έναν Κ. Στάνλυ (Mr. Stanly), που δεν είναι άλλος από τον μεταμφιεσμένο Sir Oliver. Ο Κάρολος κερδίζει τελικά και τα χρήματα και τη Μαρία, ενώ η Λαίδη Teazle παίρνει το μάθημά της από το συκοφαντικό σχολείο της Sneerwell.

Ο Πετρίδης παρουσιάζει στο ελληνικό κοινό τη μετάφρασή του «εις τὴν Ἑλλοελληνικήν», συνοδευόμενη από σύντομο προλογικό σημείωμα, στο οποίο εκθειάζει τόσο τον συγγραφέα, στον οποίο αναφέρεται, καθώς σημειώνει, πολύ κολακευτικά και ο «Λόρδ Βάϋρον» όσο και την «αρίστη» των κωμωδιών του, το *Σχολείον των Σκανδάλων*. Η κωμωδία έχει για τον Πετρίδη πολλές αρετές: η πλοκή της δεν είναι τόσο περιπελεγμένη ώστε μπορεί να κρατήσει ζωντανή την περιέργεια, οι χαρακτήρες των δραματικών προσώπων διαγράφονται με τέχνη και σαφήνεια, η πλοκή ξετυλίγεται με φυσικότητα. «Δι' ὄλου τοῦ δράματος περιτρέχει τὸ αἰσθημα τοῦ γελοίου, καὶ ὑπομειδῖ ὁ χαριεντισμός».⁵⁹

⁵⁹ *Τὸ Σχολείον τῶν Σκανδάλων*, σσ. ζ'-ζ'.

Ο μεταφραστής επισημαίνει με ορθότητα τις δυσκολίες της απόδοσης του λεκτικού αλλά και του ύφους εν γένει αυτής της τόσο ιδιότυπης αγγλικής κωμωδίας ηθών. Επιχειρεί μάλιστα να αποδώσει στα ελληνικά –συχνά με επιτυχία– τα λεκτικά παιχνίδια ως προς τη σημασιολογία των ονομάτων των προσώπων του δράματος: κατ’ αυτόν τον τρόπο ο Sir Peter Teazle και η σύζυγός του αποδίδονται, με βάση τη ρίζα *tease* = ενοχλώ, πειραζώ, ως Κυρ Πέτρος Χολόσκης και Κυρία Χολόσκη, η ακατάδεκτη και κακόγλωσση Λαΐδη Sneerwell [από το *sneer* = μυκτηρίζω, σκώπτω] αποδίδεται ως Κυρία Περιφρονού, ενώ τα αδελφια Joseph και Charles Surface αποδίδονται ως Ιωσήφ και Κάρολος Επιφάνης. Όσο για την Mrs Candour γράφει ο ίδιος:

«Τὸ ὄνομα τῆς Κυρᾶς Καθάριας (Mrs Candour) διασώζεται ἀκόμη εἰς Ἑγγλίαν ὡς χαρακτηριστικὸν ἐπώνυμον ἰκανότερον νὰ καταθλίψῃ τὴν κακὴν τῆς γλώσσης παρὰ ὀλόκληροι τόμοι ἠθικῶν παραγγελμάτων».⁶⁰

Ο Πιζάρρος (*Pizarro; The Spaniards in Peru or Rolla's Death*), διασκευή όπως ελέχθη του γερμανικού ερωτικού ιστορικού δράματος του Κόττσεμπου, έρχεται να ολοκληρώσει έναν κύκλο αναζητήσεων του Πετρίδη στην ευρωπαϊκή γραμματεία της εποχής.

Ο Πιζάρρος είναι τραγωδία, συνέχεια της *Παρθένου του Ήλιου* (*Die Sonnenjungfrau*). Η χριστιανική πίστη οδηγεί τους Ισπανούς κονκισταδόρες, με επικεφαλής τον Πιζάρρο, να επιτεθούν στην περουβιανή πόλη του Κουΐτο (Quito). Ο Alonso de Molina, που τελούσε παλαιότερα υπό τις διαταγές του Πιζάρρο, έχει αναλάβει την αρχηγία του περουβιανού στρατού με τον Rolla. Μετά από τη νίκη των Περουβιανών, ο Ρόλλα ανακοινώνει στην Κόρα (Cora), σύζυγο του Αλόνσο, πως ο άνδρας της χάθηκε κατά τη διάρκεια της μάχης. Ο Ρόλλα είχε υποσχεθεί να πάρει τη θέση του Αλόνσο ενώπιον της γυναίκας του και του γιού του. Καθώς υποψιάζεται πως ο Ρόλλα υποκινείται από την αγάπη του γι’ αυτήν, η Κόρα τον αποκρούει. Εν τω μεταξύ, ο Αλόνσο, του οποίου η υποταγή στους Περουβιανούς εξόργιζε τον Πιζάρρο συλλαμβάνεται αιχμάλωτος και αντιμετωπίζει την ποινή του αιρεσιμισμού. Αηδιασμένη από τη βάρβαρη εκδικητική μανία του Πιζάρρο, η ερωμένη του Ελβίρα, προσφέρει μυστικά στον Αλόνσο την ελευθερία του. Η Ελβίρα, επιστρέφοντας αργότερα,

⁶⁰ Τὸ Σχολεῖον τῶν Σκανδάλων, σ. η’.

βρίσκει τον Ρόλλα, σπρωγμένο από τον τρελλό του έρωτα για την Κόρα, να έχει πάρει τη θέση του Αλόνσο στη φυλακή. Προφασιζόμενος πως θα συνεργαστεί με την Ελβίρα για να δολοφονήσουν τον Πιζάρρο, ο Ρόλλα του σώζει τη ζωή και σε αντάλλαγμα κερδίζει την ελευθερία του. Ο Αλόνσο και η Κόρα που βρίσκονται πάλι ενωμένοι, ψάχνουν τώρα απεγνωσμένα για τον χαμένο τους γιό. Μέσα σε μια σύγχυση γεγονότων, ο Ρόλλα αιχμαλωτίζεται μυστηριωδώς και πάλι, αλλά με την απολογία του Πιζάρρο, ξαναφεύγει για το Κουΐτο. Συναντά καθ’ οδόν ένα στρατιώτη με τον γιό του Αλόνσο. Ενήμερος για την εκδικητική μανία του Πιζάρρο, ο Ρόλλα αρπάζει το παιδί και φεύγει τρέχοντας. Ενώ καταδιώκεται από τον Ισπανό, ο Ρόλλα καταφέρνει να φθάσει στο παλάτι και να παραδώσει το αγόρι στα χέρια της Κόρα. Μετά πεθαίνει.⁶¹

Ο August von Kotzebue (1761-1819) δεν ήταν άγνωστος στο ελληνικό κοινό. Τέσσερα από τα “αστικά, οικογενειακά του δράματα” είχαν ήδη εκδοθεί σε ελληνική μετάφραση στις αρχές του 19ου αιώνα (Βιέννη, 1801), σε μετάφραση Κωνσταντίνου Κοκκινάκη: *Μισανθρωπία και Μετάνοια* (= *Menschenhass und Reue*), *Οι Κόρσαι* (= *Die Corsen*), *Πτωχεία και ανδρεία* (*Armuth und Edelsinn*). Την ίδια χρονιά εκδόθηκε στο τυπογραφείο του Γ. Βεντότη και η μετάφραση της *Εκούσιας θυσίας* (*Der Opfertod*). Η αμφιλεγόμενη δράση του Kotzebue περιγράφεται εξάλλου αναλυτικά, σε πολιτικές ανταποκρίσεις, από τις στήλες του *Ελληνικού Τηλεγράφου*, φύλλου που εξέδιδε στην Βιέννη ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης.⁶² Κατά τη διάρκεια διερευνητικής επίσκεψής μου (1992) στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας του Βουκουρεστίου επεσήμανα μια ακόμη μετάφραση, χειρόγραφη και αθησαύριστη τότε, που φέρει τον τίτλο «Οί Κουάκεροι. Δράμα εις μίαν πράξιν. Μετάφρασις ἐκ τοῦ γερμανικοῦ

⁶¹ λ. Kotzebue, August von, *Pizarro; The Spaniards in Peru or Rolla's Death*, στο Mc Grow-Hill, *Encyclopedia of World Drama*, τ., σσ.

⁶² Για τον *Ελληνικό Τηλεγράφο*, τη μακροβιότερη πολιτική εφημερίδα της περιόδου του νεοελληνικού Διαφωτισμού και την προσωπικότητα του εκδότη της Δημ. Αλεξανδρίδη, βλ. Ρωξάνη Αργυροπούλου – Άννα Ταμπάκη, *Τα Ελλη-*

*νικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια Γ' "Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη", 1811, "Ελληνικός Τηλεγράφος", 1812-1836, "Φιλολογικός Τηλεγράφος", 1817-1821, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1983· επίσης την εργασία μου, « Un aspect des Lumières néohelléniques: L'approche scientifique de l'Orient. Le cas de Dimitrios Alexandridis », *Ελληνικά*, 35 (1984), σσ. 316-337.*

(...)». Μεταφραστής ο Ιωάννης Σέργιος Παπαδόπουλος, Θεσσαλός.⁶³ Το έργο εκδόθηκε πρόσφατα από τον Βάλτερ Πούχγκερ.⁶⁴

Βλέπουμε λοιπόν πως ο Πλάτων Πετρίδης, πρώτος μεταφραστής έργων της αγγλικής γραμματείας στην παιδεία μας και όχι μόνον, συνέβαλε με το σύνολο εγχείρημά του στον εμπλουτισμό των γραμματειακών ειδών, την ποίηση, τον πεζό λόγο και τη δραματουργία, καθώς και στο δημιουργικό μπόλιασμα νέων αισθητικών ρευμάτων και τάσεων στον επτανησιακό χώρο της εποχής του.

⁶³ B.A.R. Ms. Gr. 1523. Πρβλ. Anna Tabaki, *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation...*, τ. II, σ. 480.

⁶⁴ Ιωάννου Σεργίου Παπαδόπουλου, *Θεατρικές μεταφράσεις. Οι Κουάκεροι* του A. Von Kotzebue. Βουκουρέστι 1813-14, ανέκδοτο χει-

ρόγραφο και *Ιφιγένεια η εν Ταύροις* του J. W. Goethe, Ιένα 1818. Φιλολογική επιμέλεια: Βάλτερ Πούχγκερ, σειρά Θεατρική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2004.

RÉSUMÉ

Platon Petridis et son œuvre de traducteur: Mouvements idéologiques et esthétiques aux Sept-Iles

Platon Petridis (1790-1852), de souche constantinopolitaine, a passé une grande part de sa vie aux Iles Ioniennes, tout d'abord à Zante, puis à Corfou, où il a déployé une riche activité dans le cadre administratif et culturel. Personnage ambigu, selon les jugements d'une partie de l'historiographie heptanésienne (notamment A. Papadopoulos-Vretos), à cause de sa collaboration étroite avec le gouvernement anglais, il s'entoura à la fois du respect et de la méfiance.

Dans la présente communication, nous étudions les traductions que Petridis a effectuées à deux reprises de l'anglais; en premier lieu sa traduction fragmentaire de James Thomson, *The Seasons* (1726-1730) et celle de Samuel Johnson, *The History of Rasselas, prince of Abyssinia* (1759), publiées toutes les deux en 1817; en second lieu la traduction et publication dans les années 1833 et 1848 respectivement de la comédie de mœurs de Richard Brinsley Sheridan, *The School for Scandal* (1777), aussi bien que *Pizarro; a tragedy ... taken from the German drama of Kotzebue* (1799), adaptation entreprise par Sheridan du drame *Die Spanier in Peru oder Rollas Tod* de August Kotzebue. Entre-temps, en 1826, de concert avec son vif intérêt pour la régénération du théâtre grec, Petridis effectua une traduction en vers libre de onze syllables de *Agamemnon* de Vittorio Alfieri, lui prêtant également l'occasion d'exposer ses idées rénovatrices visant la métrique.

Nous constatons que Platon Petridis, premier traducteur des œuvres de la littérature anglaise et non seulement en langue grecque, a décisivement contribué à l'enrichissement des genres littéraires, à savoir la poésie, la prose narrative, la dramaturgie, ainsi qu'à la réception des mouvements esthétiques et idéologiques nouveaux dans l'aire heptanésienne de la première moitié du XIXe siècle.

**Οι εκδοχές της πεζογραφίας μέσα από τα μεταφρασμένα
κείμενα: Η περίπτωση του Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτη**

Καθοριστική είναι η σημασία των μεταφράσεων κατά τη στιγμή γένεσης του ενδιαφέροντος για τον πεζό αφηγηματικό λόγο. Ασφαλώς εδώ πρέπει να αναφερθούμε στον 18ο αιώνα. Τότε η παιδεία μας, ήδη από τις πρώτες της δεκαετίες, αρχίζει να εκδηλώνει τάσεις ανανέωσης. Η έμμετρη αφήγηση δεν αρκεί, δεν ικανοποιεί πλέον τις νέες αισθητικές ροπές: βαθμιαία κάνουν την εμφάνισή τους στον ελληνικό χώρο δυτικά λογοτεχνικά κείμενα σε πεζό λόγο. Την αρχή πρέπει να την αναζητήσουμε στον πολιτισμικό χώρο όπου έδρασε ο φαναριωτισμός. Φαινόμενο μετάβασης, που δεν αποκλείει βεβαίως και τη συνύπαρξη με τη στιχουργημένη αφήγηση, η χρήση του πεζού λόγου πραγματώνεται στο μεγαλύτερο ποσοστό της μέσα από τις μεταφράσεις. Είμαστε σε ένα μεταίχμιο αναζητήσεων, όπου ελλοχεύει αναμφισβήτητα μορφολογική ρευστότητα. Παρατηρούμε λοιπόν πως πεζά ξενόγλωσσα κείμενα αποδίδονται με έμμετρο τρόπο, όπως έχουμε για παράδειγμα με τον *Μέμωνα* του Βολταίρου από τον Ευγένιο Βούλγαρη (Λειψία, 1766)¹ και άλλοτε πάλι έμμετρα κείμενα αποδίδονται σε πεζό λόγο. Τέλος, η γοητευτική πρόσμιξη του πεζού κειμένου με έμμετρα τραγουδάκια, κάτι που συμβαίνει π.χ. στο *Σχολείον τῶν ντελικάτων ἑραστῶν*,² ή στο *Ἔρωτος ἀποτελέσματα*, εξακολουθεί να ισχύει ως πρακτική και μετά το γύρισμα του αιώνα: θα αναφερθώ εδώ σε ένα λιγότερο γνωστό παράδειγμα, τη μετάφραση του *Ρουζιέρου [Il Ruggiero]* του Μεταστάσιου από τον Κωνσταντί-

¹ Για τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται και λειτουργεί το κείμενο, είναι ενδιαφέρουσα η όψιμη παρουσία του, τον αρχόμενο 19ο αιώνα στη «μισμαγιά» του Ζήση ΔΛΟΥΤΗ· βλ. σχετικά *Μισμαγιά. Ανθολόγιο φαναριώτικης ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη (1818)*. Επιμέλεια: Άντεια ΦΡΑΝΤΖΗ, Εστία, Αθήνα

1993, σσ. 51-73. Το κείμενο που δημοσιεύει ο Δαούτης παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από την αρχική μετάφραση του Βούλγαρη.

² Είναι αξιοσημείωτο και ασφαλώς αξιοπερίεργο πως το έργο αυτό θα γνωρίσει δύο επανεκδόσεις κατά το β' μισό του 19ου αιώνα: Αθήνα 1869 και 1876.

νο Αιμυρά (Κωνσταντινούπολη, 1807). Σύμφωνα με τη φαναριώτικη συνήθεια, ο μεταφραστής ακριβώς για να κάνει το πόνημά του πιο «περιδιαβαστικό» προσθέτει στο τέλος ορισμένων σκηνών και από ένα σιχούρημα.³

Ασφαλώς, ο αρχόμενος 19ος αιώνας με την κορύφωση του Διαφωτισμού, θα επιμείνει κατεξοχήν στην ηθικοδιδασκτική διάσταση που προσλαμβάνει η «μετακένωση» της ευρωπαϊκής πνευματικής παραγωγής. Καθώς τα πραγματικά όρια του νεοελληνικού Διαφωτισμού ξεπερνούν την έκρηξη της Επανάστασης και τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, όπως επίσης και ρομαντικές νύξεις εντοπίζονται κατά τις προεπαναστατικές δεκαετίες, δεν πρέπει να περιμένουμε έως το 1840, μεγάλες διαφορές ή σημαντικές μετατοπίσεις ως προς την επιλογή και την πρόσληψη των ξένων έργων που μεταφράζονται. Μια καινούργια εποχή αρχίζει οπωσδήποτε μετά το 1840, η οποία, κατά τη γνώμη μου, δεν διαφοροποιείται κυρίως από την εγκατάλειψη του ωφέλιμου και την αναγωγή του τερπνού σε πρωταρχικό αίτημα –το σύμπλεγμα «τερπνού» και «ωφέλιμου» διατρέχει τον 18ο αιώνα αλλά δεν εγκαταλείπεται και κατά τον 19ο αιώνα. Αυτό το ζεύγος εννοιών λειτουργεί, όπως είναι γνωστό, με θετικό ή και με αρνητικό τρόπο: τα «άσεμνα, ερωτικά», τα «σατανικά» αναγνώσματα (λαϊκές φυλλάδες, κρητική λογοτεχνία, δυτική δραματουργία) που κατηριάζονται κατά τους προηγούμενους αιώνες,⁴ αντικαθίστανται από τα «διαφθαρτικά των ηθών» μυθιστορήματα που οδηγούν στη ρέμβη, στην απραξία και σε επικινδύνες, κυρίως εδώ υπονοείται το γυναικείο αναγνωστικό κοινό, φαντασιώσεις.⁵

³ Για το τελευταίο παράδειγμα, βλ. Anna TABAKI, *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques* (École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι 1995), Diffusion Septentrion, Lille 2001, κεφ. V, σ. 428. Στον πρόλογο της παραπάνω μετάφρασης, της οποίας η σκηνή δράσης εκτυλίσσεται στη Μεσαιωνική Δύση, την εποχή του Καρλομάγνου, δίνεται για μια ακόμη φορά έμφαση στην αναγνωστική λειτουργία του θεατρικού κειμένου, που είναι συνυφασμένη με την τέχνη.

⁴ Άλκης ΑΓΓΕΛΟΥ (εκδ.), *Giulio Cesare Dalla*

Croce, Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολόδιος, Ερμής, Αθήνα 1988, Εισαγωγή, σ. 47 κ.ε. Επίσης, Anna TABAKI, *Le théâtre néohellénique...*, κεφ. V, σ. 382 κ.ε.

⁵ Πρβλ. με Σοφία ΝΤΕΝΙΣΗ, *Το ελληνικό μυθιστόρημα και ο sir Walter Scott (1830-1880)*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1994, σ. 37. Είναι, εξάλλου, ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε τους τρόπους με τους οποίους κατηριάζονται αυτές οι ακρότητες στις «κωμωδίες ηθών» της εποχής· βλ. για παράδειγμα την πολυπαιγμένη *Κόρη του παντοπώλου* του Άγγελου ΒΛΑΧΟΥ και, πιο ανάγλυφα, τον *Φιάκα* του Δημοσθένη ΜΙΣΙΤΖΗ.

Νομίζω πως σε άλλα στοιχεία πρέπει να αναζητήσουμε περισσότερο την ειδοδοποιό διαφορά: σε μορφολογικά και θεματολογικά, στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο μεταφραστής την αποστολή του αλλά και στους τρόπους ανάγνωσης, στους τρόπους πρόσληψης του ξένου έργου από το κοινό. Ένα πολύ σημαντικό σημείο, κατά την άποψή μου, παραμένει αυτό που σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο το ξένο προϊόν ενσωματώνεται στην εθνική λογοτεχνία του δέκτη. Διατηρεί την πολιτισμική ιδιαιτερότητά του, εμπλουτίζοντας και εξοικειώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο τη λογοτεχνία υποδοχής με πρωτόγνωρα, ξένα στοιχεία, ή αφομοιώνεται, εξελληνίζεται, στην προκειμένη περίπτωση, μέσα από μια διαφορετική διαδικασία ενσωμάτωσης; Ας μην παραβλέψουμε άλλωστε πως το ζήτημα της «διασκευής», της μεταφοράς «εις τὰ καθ' ἡμᾶς» παραμένει μείζον για τον 19ο αιώνα και μπορεί μάλιστα να ιδωθεί συγκριτικά σε σχέση με τις άλλες βαλκανικές λογοτεχνίες.⁶

Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο αλλαγής είναι η συγχρονικότητα ή ο μικρός χρόνος που μεσολαβεί από τη στιγμή που εμφανίζεται το ξένο έργο και τη μετάφρασή του στα ελληνικά (σε αυτοτελείς εκδόσεις ή, λίγο αργότερα, σε επιφυλλίδες). Και σε αυτήν την περίπτωση τα φαινόμενα αυτά παρουσιάζουν κανονικότητα μετά το 1840. Η μεταφραστική διαδικασία δεν είναι δυνατόν πια να συντηρηθεί μέσα από την απόδοση στα ελληνικά κλασικών έργων, κειμένων που έχουν καταξιωθεί μέσα στον χρόνο. Κοινό και συγγραφείς ζητούν κάτι ζεστό, καινούργιο και, αναντίρροπα, συχνά αδοκίμαστο.

Η μυθιστορηματική πεζογραφία αρχίζει να απασχολεί την πνευματική μας ζωή με συστηματικό τρόπο (όχι δηλαδή ως διάχυτη διάθεση αλλά ως είδος) κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η εννοιολογική σταθεροποίηση ωστόσο του είδους, το πέρασμα από τον όρο «μυθιστορία», που ανασύρει ο Κοραΐς από την κλασική γραμματεία, στά 1804, στο «μυθιστόρημα» ολοκληρώνεται προς το τέλος της δεκαετίας του '50 και στις αρχές της δεκαετίας του '60.⁷

⁶ Βλ. π.χ. για τη βουλγαρική περίπτωση Aphrodita ALEXIEVA, *Les œuvres en prose traduites du grec à l'époque du réveil national bulgare*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1993, κεφ. V, σ. 263-296.

⁷ Ο Στέφανος ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ (*Συναγωγή νέων*

λέξεων..., Ερμής, Αθήνα 1980, σ. 676-677) δίνει ως χρονίες πρώτων αναγραφών του όρου «μυθιστόρημα»: Π. Σούτσος '65 και Αρ. Κυπρ. '67, και για τον όρο «μυθόδραμα» γαλλ. roman Σχ. Λεβ. λεξ. '61. Μιά πρώτη έρευνα που έκανα με οδήγησε στις ακόλουθες επιση-

Την πρώτη λοιπόν εμφάνιση του όρου «μυθιστορία» έχουμε στα Προλεγόμενα της έκδοσης των *Αιθιοπικών* του Ηλιόδωρου (1804) από τον Αδαμάντιο Κοραή, κείμενο που στάθηκε όχι μόνον ένας ουσιαστικός σταθμός για τη μελέτη του αρχαίου μυθιστορήματος αλλά και πεδίο δημιουργίας, με τον τρόπο του δανεισμού, ενός νεολογισμού. Προτείνεται εδώ το «Μυθιστορία» προκειμένου να αποδοθεί ο δυτικός όρος *Roman, Romanzo*.

«Από τους όμογενείς φιλόλογους τινές μετέφρασαν τὴν λέξιν ὑ*ἡάδῳ* διὰ διπλῆς λέξεως “Πλασματικὸν ἰστόρημα”, ἥτις ἐξηγεῖ μὲν ἱκανῶς τὴν φύσιν τοῦ πράγματος, ἀλλὰ παραβαίνει τοὺς κανόνας τῆς ὀνοματοθετικῆς τέχνης, οἱ ὅποιοι οὔτε μέρος ὀρισμοῦ συγχωροῦν νὰ μεταβάλλεται εἰς ὄνομα, οὔτε διὰ πολλῶν λέξεων νὰ ὀνομάζεται ὅ,τι δύναται νὰ ἐκφρασθῆ συντομώτερον· τοιοῦτον ὄνομα σύντομον καὶ κατάλληλον κρινῶ τὸ ΜΥΘΙΣΤΟΡΙΑ, τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον ἐναργῶς σημαίνει τὴν φύσιν τοῦ πράγματος, ἀλλ’ εἶναι καὶ μία μόνη λέξις, ἂν καὶ σύνθετος, καὶ πρὸς τούτοις Ἑλληνικωτάτη, ἂν καὶ οἱ πρότεροι μεταχειρισθέντες αὐτὴν ἦσαν Ῥωμαῖοι, καὶ τὴν μετεχειρίσθησαν εἰς σημασίαν, ὄχι τοῦ κυρίως λεγομένου Ῥωμανοῦ συγγράμματος, ἀλλ’ Ἱστορίας, ἢ Βιογραφίας πραγματικῆς, μειγμένης ὁμως μὲ ψευδῆ, ἢ τουλάχιστον μὲ ἱστορίας ἀνάξια διηγήματα. Ἀφίνοντες λοιπὸν τὸ ἀλλόφυλλον ὄνομα, καιρὸς εἶναι νὰ λαλήσωμεν περὶ τῶν Ἑλληνικῶν μυθιστοριογράφων».⁸

Ενώ ο Κωνσταντῖνος Κούμας, του οποίου το συγγραφικό και μεταφρα-

μάνσεις: συναντῶ τη χρήση του όρου «μυθιστόρημα» στην μετάφραση *Λέων Λεωνῆς* της George Sand, από τον Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτση (1847), στις μοιερικές *Κερασιές* σε μετάφραση του Λάκωνα (1858), στην *Πανδώρα* (1864). Για την τυπολογική μετάβαση από τη «μυθιστορία» στο «μυθιστόρημα», βλ. Δημήτρη Τζιοβας, «Από τη Μυθιστορία στο Μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης», *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*. Επιμέλεια: Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 9-30.

⁸ «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου», στο Αδαμάντιο Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Ἑλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*. Τόμος Α'. Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1984, σ. 5. Πρβλ. με τη μελέτη του Vincenzo Rotolo, «Ο Κοραής και το αρχαίο μυθιστόρημα», *Πρακτικά του Συνεδρίου Κοραῆς και Χίος (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 55-65· και Άννα Ταμπιακή, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάνοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2004, κεφ. X, «Η οπτική του Κοραή για τη λογοτεχνία και το θέατρο», ιδίως σ. 192 κ.ε.

στικό έργο φέρει έκδηλα, όπως είναι γνωστό, τα ίχνη των γερμανικών επιδράσεων που δέχτηκε, υιοθετεί και αυτός στα Προλεγόμενα της μετάφρασης του *Ἀγάθωνα* του Wieland (1814) τον όρο «μυθιστορία» εκ παραλλήλου με το «ρωμανόν».⁹ Δεν αποδέχεται, ωστόσο, ανενδοίαστα το είδος:

«Ἄλλὰ πολλὰ ὀλίγα ἐξ αὐτῶν [των μυθιστοριῶν] ἔχουσιν μὲ τὴν τέρψιν καὶ μέρος ὠφελείας ἀνάλογον· αἱ περισσότεροι, ἔχουσαι σκοπὸν μόνον τὸ νὰ ἡδύνωσι τοὺς νέους ἀναγνώστας, ὄχι μόνον ἀμελοῦσι τῶν ἠθῶν τὴν διόρθωσιν, ἀλλὰ πολλὰκις συμβάλλουσι καὶ εἰς τὴν διαφθορὰν των. Πλήθος τοιούτων μυθιστοριῶν εἶναι γραμμένα γαλλιστὶ καὶ καθ’ ὅλας σχεδὸν τῶν Εὐρωπαϊῶν ἐθνῶν τὰς γλώσσας».¹⁰

Ἀπηχώντας το κλίμα του Διαφωτισμού, ο Κούμας τονίζει πόσο το κείμενο που επέλεξε, κείμενο που ομοιάζει κατά τη γνώμη του με την *Κύρον Παιδεία*, περιέχει πληθώρα ηθικών παραγγελμάτων και πραγματεύεται ελληνική υπόθεση («ἡ ἴλη του εἶναι Ἑλληνικὴ καὶ ἐπαρμένη ἀπ’ ἐκείνην τὴν λαμπρὰν τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους ἐποχῆ»)¹¹.

Αυτά τα ολίγα ως προϊστορία και ως γενικό περίγραμμα. Θα σταθώ, στη συνέχεια, σε ένα μεταφραστικό, του οποίου ο γεωγραφικός χώρος δράσης, η ποικιλία των δραστηριοτήτων και οι ιδεολογικές παράμετροι της σκέψης του, σκιαγραφούν ένα εύγλωττο παράδειγμα ρομαντικών πρακτικών και εθνικών εξάρσεων. Πρόκειται για τον Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτση (ή Σκυλίση κατά

⁹ ΒΕΙΑΝΔΟΥ Ἰωάννη *Μεταφρασθεὶς ἀπὸ τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα, Μέρος πρώτον-Δεύτερον*, Βιέννη, 1814, Προλεγόμενα, σ. μθ': «Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς σπουδαστὰς τῶν μαθησῶν κἂν εἰς σχεδὸν δὲν μείνῃ ὀπίσω ἀπὸ τὸν ἐπαινετὸν ἄγωνα τοῦ νὰ μεταφράξῃ ἢ νὰ συνθέτῃ καὶ νὰ ἐκδίδῃ εἰς τὸ φῶς ἕν ὀποιοδήποτε νεώτερον σύνταγμα· δὲν εἶναι ἀμφιβολία, ὅτι θέλουσι προθυμηθῆν καὶ τινὲς νὰ μεταδώσωσιν εἰς τοὺς ὁμογενεῖς των καὶ κάμμιαν ἀπὸ τὰς τῶν νεωτέρων **μυθιστορίας**, τὰς παρ’ αὐτῶν ὀνομαζομένας **Ῥωμανά**” (η υπογράμμιση δική μου). Στη σ. μς’ ο Κούμας

αποκαλεῖ τον Ἰωάννη «φιλοσοφικό μυθιστόρημα». Ευχαριστῶ τη φίλη συνάδελφο Στέση Αθήνη για την παραπάνω πληροφορία.

¹⁰ ΒΕΙΑΝΔΟΥ Ἰωάννη *Ἀγάθων...*, Προλεγόμενα, σ. μθ'. Πρβλ. με Ρωζάνη Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Το πρότυπο του Ἀγάθωνα στη διάνοηση του Κ. Μ. Κούμα», *Φιλοσοφία*, 23-24 (1993-94), σ. 226. Βλ. τώρα της ίδιας, *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 171-180.

¹¹ ΒΕΙΑΝΔΟΥ Ἰωάννη *Ἀγάθων...*, Προλεγόμενα, σ. ν'.

το αρχαιότερο), τον «ύπατο των μεταφραστών της καθαρεύουσας», όπως έχει χαρακτηριστεί. Ο Ιωάννης Ισιδωρίδης Σκυλίτσης γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1819 και πέθανε – θεωρείται πως αυτοκτόνησε – στο Μόντε Κάρλο, το 1890. Σε πολύ νεαρή ηλικία μεταφράζει, ως γύμνασμα υποθέτω, την *Θηβαΐδα* του Racine (1834). Νωρίς στρέφεται προς τη δημοσιογραφία και συνεργάζεται σε σμυρναϊκά περιοδικά. Συγκρατώ τον γνωστό εκδηλωμένο θαυμασμό του για τον Λαμαρτίνο· το 1841, σε ηλικία μόλις 23 ετών, μεταφράζει και εκδίδει τον *Θάνατο του Σωκράτους*, με πρόλογο και υπομνηματισμό. Στον Πρόλογό του τονίζει πόσο εξαρτάται η ποίηση από την φιλοσοφία:

«Τὴν φιλοσοφίαν εἰς τὰ σπάργανα ἐνανούρησεν ἡ Ποίησις, καὶ μὲ τὴν διάλεκτον τῆς Σειρήνος ταύτης ἱκανὸν καιρὸν ἐλάλει ἡ πρώτη. Τὴν σήμερον θέλομεν τὴν φιλοσοφίαν ξηρὰν· ἀλλὰ διατί; ἂν αὕτη ἦναι ὁ ὑπέρτατος τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας βαθμὸς καὶ περιέχει τὸ ἕξοχον τῆς ιδέας, πῶς νὰ μὴ τὴν ἐνώσωμεν;

Τιμῶμεν οἱ πολλοὶ τοὺς Κλοψτόκους, τοὺς Μίλτωνας, τοὺς Λαμαρτίνους, καὶ εἰς τὸ γένος μας ἀρτίως, τοὺς Π. Σούτσους, διατί; Διατί ἄλλο παρὰ διότι ἐνώσαντες τὴν Μεταφυσικὴν μετὰ τῆς Πουήσεως, προσεκόλλησαν ἀδάμαντας ἐπὶ τῆς πορφύρας· διότι προσεκάλεσαν εἰς πλουσίαν μὲν ἀλλὰ λιτὴν φιλοσοφικὴν τράπεζαν καὶ τὸ ἀπλούστερον τέκνον τῆς γῆς [...].

Πρόχειρον εἰς τὴν γλῶσσαν μας παρὰδειγμα ἔχομεν τὸν Ὀδοιπόρον σιμὰ εἰς τοῦτον συστήνομεν τὸν *Θάνατον τοῦ Σωκράτους*, ἐπιστηριζόμενος μᾶλλον εἰς τὸν Γάλλον συγγραφέα (Alfonse [sic] de Lamartine), ἢ εἰς τὸν Μεταφραστήν.»¹²

Διατρέχοντας το κείμενο, επισημαίνουμε ενδιαφέρουσες αναφορές σε πηγές του Διαφωτισμού· αναφέρεται π.χ. στην επιστημονική μελέτη της υπνοβασίας και στις θεωρίες περί Ζωϊκού Μαγνητισμού,¹³ ενώ παραπέμπει στη με-

¹² Ὁ *Θάνατος τοῦ Σωκράτους*, Ποίημα μεταφρασθὲν ὑπὸ Ἰ. Ἰσιδωρίδου Σκυλίτση, καὶ Ἐκδοθὲν μετὰ τοῦ γαλλικοῦ κειμένου, Ἐν Σμύρνη, Τυπογρ. Αντ. Δομμιανοῦ, 1841, σ. ε-ς'. Ἀς συγκρατήσουμε πῶς στο περιοδικό *Μύρια* Ὅσα που εκδίδει ο Σκυλίτσης στο Παρίσι κατὰ τα ἔτη 1868-1869, θεωρεῖ το πρωτόλειο αὐτό ἔργο τῆς νεότητάς του ὡς κακὴ μετάφραση λόγῳ τῆς τότε ἀπειρίας του καὶ των γλωσσικῶν ἀτελειῶν που περιέχει (*Μύρια* Ὅσα, 1869,

σ. 125: «διότι δεν ἀρκεῖ τὸ νὰ κέρηται τις ποιητικὴν ῥοπὴν ἐκ φύσεως, ἀλλὰ καὶ νὰ κατέχη τὴν γλῶσσαν ἐξ ἧς, μάλιστα δὲ τὴν γλῶσσαν εἰς ἣν μεταφράζει»).

¹³ Ὁ *Θάνατος τοῦ Σωκράτους*, σ. ιζ'. Για τὴν παρουσία των θεωριῶν αὐτῶν στὴν σκέψη των εκπροσώπων του νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, βλ. Θανάσης ΚΑΡΑΒΑΤΟΣ, «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος»: ἓνα βῆμα διαλόγου γιὰ τὴν μετακένωση τοῦ ζωϊκοῦ μαγνητισμοῦ-μεσερισμοῦ», *Τα Ἱστορι-*

λέτη του De Gérando, *Histoire comparée des Systèmes de Philosophie*.¹⁴ Χρησιμοποιεῖ συχνὰ τὰ Προλεγόμενα του Αδαμάντιου Κοραΐ καὶ μνημονεύει τὸν *Νέο Ἀνάχαρη* του abbé Barhélemy.¹⁵

Μερικὰ χρόνια αργότερα, το 1850, ο Λαμαρτίνος επισκέπτεται γιὰ δευτέρη φορά τὴν Ανατολή. Στὴ Σμύρνη ζητᾷ νὰ γνωρίσει τὸν μεταφραστὴ τοῦ ἔργου του. Ἐχομε τὴ μαρτυρία πῶς πηγαίνει νὰ τὸν συναντήσει σπιτί του· ὁ Σκυλίτσης συνθέτει μάλιστα γιὰ τὴν περίστασι ἓνα ποίημα.¹⁶

Το 1842, ταξιδεύει γιὰ εμπορικές υποθέσεις στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία. Καθὼς βρίσκεται στο Παρίσι πληροφορεῖται πῶς ἡ Ἐθνοσυνέλευση των Ἑλλήνων ἐξέδωσε τὸ περίφημο ψήφισμα περὶ «αυτοχθονισμοῦ»· ἀντέδρασε μὲ ἀμεσο τρόπο συνθέτοντας τὸ σχετικὸ ποίημα. Επιστρέφοντας στὴ Σμύρνη, φέρνει τὰ υλικά εφόδια προκειμένου νὰ ιδρύσει ἓνα σύγχρονο γιὰ τὴν εποχὴ τυπογραφεῖο. Το 1849 εκδίδει τὴν *Ἐφημερίδα τῆς Σμύρνης*, μὲ εβδομαδιαία κυκλοφορία καὶ διάρκεια ἐκδόσεως ἕξι ετῶν (1849-1855).

Ἀπὸ το 1845 ἕως το 1855, ὁπότε εγκαταλείπει τὴ Σμύρνη καὶ εγκαθίσταται στὴν Τεργεστή, εκδίδει ἓναν σημαντικὸ ἀριθμὸ μυθιστορημάτων που μεταφράζει κυρίως ἀπὸ τὰ γαλλικά.

Γιὰ τὴν ἀνάλυσή μας θα διαιρέσω τὴ δημιουργικὴ ἐνασχόληση τοῦ Σκυλί-

κά, τχ. 23, Δεκ. 1995, σ. 299-316. Για πληρέστερη ἐνημέρωση, μὲ ἄλλη τὴν ἀπαιτούμενη τεκμηριωτικὴ υποστήριξη, βλ. Βασίλειος Ν. ΜΑΚΡΙΑΔΗΣ, «Ζωϊκὸς Μαγνητισμὸς (Mesmerismus) καὶ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τὴν περίοδο τοῦ (νεο)ελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς (ἀπόπειρα μίας νέας ἐρευνητικῆς συγκομιδῆς)*. Πρακτικὰ Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη, 8-10 Νοεμβρίου 1996, Ἰνστιτούτο Βιβλίου καὶ Ἀνάγνωσης, Κοζάνη 1999, σ. 231-298. Καὶ Anna ΤΑΒΑΚΙ, «Les intellectuels grecs à Paris (fin du XVIIIe - début du XIXe siècle)», Actes du Séminaire organisé à l'École française d'Athènes (18 octobre-1er novembre 1995) Éditées par Gilles GRIVAUD, *La Diaspora hellénique en France*, 2000, σ. 45. Πρβλ. τῆς ιδίας *Το νεοελληνικὸ θέατρο (18^{ος}-19^{ος} αι.)*.

Ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις, Ἐκδόσεις Διάυλος, Ἀθήνα 2005, σ. 100-105.

¹⁴ Ὁ *Θάνατος τοῦ Σωκράτους*, σ. ιη'.

¹⁵ Για τὸ ἐμβληματικὸ αὐτὸ ἔργο τῆς δυτικῆς ἀρχαιολατρείας καὶ τὴν πρόσληψή του ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ παιδεία τοῦ Διαφωτισμοῦ, βλ. τὴν ἐκτενὴ εἰσαγωγικὴ μου μελέτη στὸ: *Νέος Ἀνάχαρης*. Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια - Σχόλια: Ἄννα ΤΑΜΠΑΚΗ, σειρά «Ρήγα Βελεστινλή Ἄπαντα τὰ Σωζόμενα», τόμος Δ', Βουλὴ των Ἑλλήνων, Ἀθήνα 2000.

¹⁶ *Πανδώρα*, Α', φυλλ. 11, σ. 264, ὅπου δημοσιεύεται ὁλόκληρο τὸ ποίημα. Πρβλ. Robert MATTLÉ S. M., *Lamartine voyageur*, Préface de Maurice LEVAILLANT, Paris, E. De Boccard, Éditeur, 1936, σ. 450.

τη με τη μετάφραση σε τρεις περιόδους, οι οποίες συμπίπτουν με τις αλλαγές και τις διακυμάνσεις της ζωής του καθώς και με τις μετακινήσεις του. Θα κρατήσω από την καθεμιά ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αντιμετώπισης του ξενόγλωσσου κειμένου, με άλλα λόγια, μια μεταφραστική πρακτική.

Κατά τη δεκαετία 1845 με 1855 μεταφράζει αρκετά έργα του δημοφιλούς Eugène Sue,¹⁷ Αλέξανδρο Δουμά (πατέρα),¹⁸ Γεωργία Σάνδη,¹⁹ τον *Άπιο-ορειμένο καρπό* του Octave Feuillet (1848),²⁰ τη *Λουκρητία Βοργία* του Victor Hugo²¹ και διασκευάζει τον *Ταρτούφο* του Μολιέρου (1851).²² Στον κλασικό γάλλο συγγραφέα του 17ου αιώνα θα επανέλθω αργότερα. Ωστόσο, ως συγγραφέας εδώ την έμφαση που δίνει ο Σκυλίτσας στην κοραϊκή «μετακένωση» και στην ωφέλεια που είναι δυνατόν να επιφέρει στην εθνική παιδεία η πρακτική της μετάφρασης αξιόλογων έργων. Η επιχειρηματολογία του Σκυλίτσας καθώς και η επαινετική αναφορά στον *Φιλόργουρο*, τον γνωστό μας *Έξη-νταβελώνη* του Κωνστ. Οικονόμου αποδεικνύουν πόσο βαθειά είχε ενστερνιστεί την έννοια της «εθνικής κωμωδίας»:

«Ο Έξηνταβελώνης, παρατηρεί ο Σκυλίτσας, όστις έντός του γαλλικού κειμένου όνομάζεται *Άρπαγών*, κατέστη οικείος πρὸς τὸ δημόσιόν μας, διότι ἔλαβε ἔθνικὸν σχῆμα καὶ ὄνομα.»²³

«Διότι, επισημαίνει πιο πάνω, τότε είναι πιστή μία μετάφρασις; όταν μόνον εἰς τὰς λέξεις τοῦ πρωτοτύπου προσκολληθῆ, τὴν δὲ χάριν αὐτοῦ οὔτε τὸ

¹⁷Eugène SUE, *Les Mystères de Paris* (1842-1843), 10 τόμοι / *Παρισίων ἀποκρύφια*, τ. Α'-Β' (1845-1846), τυπ. τῶν Παρισίων ἀποκρύφια — *Mathilde* (1841-1845) / *Ματθίλδη*, 1846, τυπ. τῆς Ἀμαλθείας. — *Les sept péchés capitaux* (1847-1849) / *Τὰ ἑπτὰ θανάσιμα ἁμαρτήματα*, 1848-1853 — *Les enfants de l'amour* (1850) / *Ἄδελφότης ἢ τὰ ἐξ ἔρωτος τέκνα*, 1850 — *Fernand Duplessis* (1852) / *Φερνάνδος Δουπλέσιος*, 1852-1854.

¹⁸Alexandre DUMAS, père, *Mémoires d'un médecin* (1846-1852) / *Ἰατροῦ ἀπομνημονεύματα. Νεωτάτη Μυθιστορία Ἀλεξάνδρου Δουμά. Μετάφρασις (...) Τόμος πρῶτος*, Σμύρ-

νη, τυπ. τῶν Παρισίων ἀποκρύφια, 1846, τόμος Β', 1847, τόμος Γ', 1848. Καὶ σὲ 15 θ. φυλλ.

¹⁹George SAND, *Léone Leoni*, 1835 / *Λέων Λεωνῆς, Μυθιστόρημα Γεωργίου Σάνδου* (George Sand) μεταφρασθὲν ὑπὸ (...), Σμύρνη, τυπ. τῶν Ἀποκρύφια τῶν Παρισίων, 1847.

²⁰Ο *Άπιο-ορειμένος καρπός. Κωμῳδία ὀνειρώδης Ὀκταβίου Φωλλιέτου* (Octave Feuillet). *Μετάφρασις Ἰ. Ἰ. Σκυλίτσης*, Σμύρνη, τυπογραφεῖον τῶν Παρισίων ἀποκρύφια, 1848.

²¹Victor HUGO, *Lucrèce Borgia*, drame (1833) / *Λουκρητία Βοργία δράμα Βίκτωρος Οὐγίου. Μετάφρασθὲν ἐν τοῦ Γαλλικοῦ Ἐπὶ (...), Σμύρνη, Κ. Προκλήδης*, 1852.

πνεῦμα δὲν ἀποδώσῃ, ἢ ὅταν συντρίψῃ μὲν τὴν πέδην τῶν λέξεων, θηρεύσῃ δὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν χάριν τοῦ κειμένου ὁ μεταφραστής; Καὶ εἰς τίνα ἤθελε δώσει τὸν ἀσπασμὸν αὐτοῦ πᾶς συγγραφεὺς; Εἰς τὸν μεταφράζοντα κατὰ λέξιν μετὰ φόβου, ἢ εἰς τὸν μεταφράζοντα αὐτὸν κατ' ἔννοιαν μετ' ἀγάπης;»²⁴

Από την πλούσια παραγωγή της πρώτης αυτής δεκαετίας θα σταθώ στον Ευγένιο Sue, που θεωρείται ένας από τους πρώτους σοσιαλιστές συγγραφείς, και ὅπως ιδιαίτερος στο περίφημο ἔργο του *Mystères de Paris*, ἔργο προσδεδεμένο στην ιδεολογία του 1848.²⁵

Σ'ένα κείμενο που διαπνέεται από αυτό που θα λέγαμε *couleur locale*, καθώς ο συγγραφέας του μας μεταφέρει στις ὑποπτες συνοικίες της παρισινής πρωτεύουσας, όπου η αργὸ κυριαρχεί, ἀς δοῦμε με μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα πὸς τιθασσεύει ο μεταφραστής το υλικό του.²⁶ Καταρχὴν ἀς σταθοῦμε στα ονόματα-παρατσούγκια τῶν σκοτεινῶν ηρώων: Κελαϊδίστρα

²²Ο *Ταρτούφος. Κωμῳδία Μολιέρου τοῦ Γάλλου Μεταφρασθεῖσα ἐμμέτρως καὶ μετενεχθεῖσα εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἦθη ὑπὸ Ἰ. Ἰσιδωρίδου Σκυλίτσης*. Ἐν Σμύρνη. τυπογραφεῖον τῆς Ἐφημερίδος τῆς Σμύρνης, Διευθυνόμενον ὑπὸ Κ. Προκλήδου, 1851.

²³Ο *Ταρτούφος* σ. ιβ'. Για τὴν έννοια τῆς «εθνικῆς κωμωδίας», βλ. τὴν εργασία μου «Προσεγγίσεις τοῦ μολιερικοῦ ἔργου στον ἐλληνικό 19ο αἰώνα», *Πρακτικά τῶν Α' Διεθνῶν Συνεδρίων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Γενικῆς καὶ Συγκριτικῆς Γραμματολογίας. Σχέσεις τῆς ἐλληνικῆς με τὴς ἑξένες λογοτεχνίες*, Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 367-385. Πρὸβλ. τῆς ἰδίας *Το νεοελληνικό θέατρο (18^{ος}-19^{ος} αἰ.)*. *Ἐμπνευστικὲς προσεγγίσεις*, σ. 168-186.

²⁴Ο *Ταρτούφος*..., σ. ια'.

²⁵Marc ANGENOT, *Le Roman populaire. Recherches en paralittérature*, Les Presses de l'Université du Québec, Montréal, 1975, σ. 71 κ. ε. Θεωρεῖ τὰ *Μυστήρια τῶν Παρισίων* ὡς τὸ ἀρχέτυπο τοῦ εἶδους. Δημοσιευθῆκαν πρῶτα σὲ ἐπιφυλλίδες (feuilletons) στο *Journal des Débats* (ANGENOT, ὁ.π., σσ. 10-11). Ἀλλὰ καὶ

ἡ ἐλληνική μετάφραση πρωτοδημοσιεύθηκε σὲ ἐπιφυλλίδες.

²⁶*Παρισίων Ἀποκρύφια Μυθιστορία Εὐγενίου Σὺη* (Eugène Sue). Μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ Ἰ. Ἰσιδωρίδου Σκυλίτσης. Τόμος πρῶτος, Σμύρνη, Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν Παρισίων Ἀποκρύφια Διευθυνόμενον ὑπὸ Γ. Ν. Χαψάλη, 1845, σ. 2-3 (ἀπὸ ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἐνωσῆς Σμυρναίων). Σὲ υποσημείωση ὁ μεταφραστής ἐξηγεῖ τὴ δυσκολία ἀπόδοσης τῶν παρεφθαρμένων λέξεων που χρησιμοποιοῦν «ἢ ἀνθρωπόμορφος κοινότητα τοῦ συρφετοῦ τῶν Παρισίων»: «Ἡμεῖς μεταφρασταί, ὁμοιογενῆ ἐνταῦθα τὴν εἰς τοῦτο ἀπορίαν μας. Ἡ δυσἀρέσκειά μας εἶναι πολλή διότι θέλομεν βιασθῆ γὰ προσφύγομεν εἰς λεκτικὸν ἐπίσης σόλοικον. Ἐχομεν τὴν ἐξῶλην καὶ προὐλήν Λίγγουα-φράγκα! Μολοντοῦτο, ἢ πρὸς αὐτὴν ἀπέχθειά μας εἶναι τοσαύτη, ὥστε παντοίαις δυνάμει θέλομεν προσπαθῆ γὰ τὴν ἀποφύγομεν, προστρέχοντες μᾶλλον εἰς τὰ διεφθαρμένα τῆς καθομιλουμένης. Πολλάκις θέλομεν ζητήσῃ ἀπὰ τὰ κατηλέια μας συμβουλὴν. Ἴδου ἡ μεγαλητέρα δυσκολία τοῦ ἔργου ἡμῶν».

(Goualeuse), Μαχαιροβγάλτης (Chourineur), Κοκκινοχέρης (Bras-rouge), Κούτσαβλος (Gros-Boiteux), Πλωσκοῦ (Calebasse), Παληκάρης (Martial), Σουσουράδα (Férgiotte), Γελασίνα (Rigolette).

«Ἡ Κελαϊδίστρα [...] εἶχε καὶ ἄλλο ἐπίθετον, τὸ ὁποῖον ἀναμφιβόλως ἐχρῶσται εἰς τὴν παρθενικὴν τῆς φυσιογνωμίας τῆς ἀγνότητά. Τὴν ὠνόμαζον καὶ Μαριάνθη (= Fleur-de-Marie), λέξις δι' ἣς προσαγορεύουσι τὴν Ἀειπάρθενον εἰς τὸ ἀργοτικὸν ἰδίωμα [= argot].»²⁷

«Τῆς Γελασίνας [= Rigolette] ὁμοῦ τῆς ἤρεξαν καλῆτερα τὰ Παρίσια· ἤθελε νὰ περιδιαβάξῃ σ' ἄτα βουλεβάρτα».²⁸

Εδώ ο μεταφραστής εξηγεί σε υποσημείωση:

«Boulevards, ἀγυιὰ εὐρύτατα, εἰς τὸ μέσον τῶν ὁποίων ὑπάρχει πρόχωμα μὲ διπλὴν σειρὰν δένδρων. Τὰ βουλεβάρτα εἰς Παρισίους περικυκλοῦσι τὴν πόλιν, καὶ ὑπάρχει ψυχαγωγία πολλὴ εἰς τὴν περιδιάβασίν των».

Θα μπορούσαμε να πούμε ως γενική αρχή πως ο μεταφραστής προσπαθεί να εξοικειώσει τον αναγνώστη του με το φυσικό περιβάλλον όπου εκτυλίσσεται η υπόθεση του έργου, ἄλλοτε διατηρώντας ἀνέπαφα τα τοπωνύμια (δρόμος τοῦ Τέμπλου = Rue du Temple, δάσος τῆς Βουλόννης, Βιγκέναις = Vincennes, Νάνταις, ἐπεξηγώντας Nantes πόλις τῆς Γαλλίας), ἄλλοτε πάλι μεταφράζοντας καὶ ἐπεξηγώντας στη συνέχεια σε υποσημείωση (γέφυρα τῆς Συναλλαγῆς: Pont au Change, παλαιὰ χώρα: La Cité, Ναός τῆς Παναγίας: Notre-Dame de Paris, Νέο Γεφύρι: «Pont-Neuf, μία τῶν γεφυρῶν τοῦ Σηκουάνα»).

Εἶναι γνωστὸ καὶ εἰπωμένο πως ἡ μετάφραση ἐπιβάλλει στον μεταφραστὴ νὰ δοκιμάσει τὴ γλωσσοπλαστικὴ του ευαισθησία. Ασφαλῶς ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωση των κειμένων ἐνός ἀσκημένου μεταφραστῆ, ὅπως εἶναι ὁ Ἰωάννης Ἰσιδωρίδης Σκυλίτσης, θα φέρει στο φῶς πλείστους ὅσους νεολογισμούς. Συγκρατῶ ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς γιὰ τὸν ὁποῖο κάνει λόγο ὁ ἴδιος, ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, στα 1868, μέσα ἀπὸ τις σελίδες τοῦ περιοδικοῦ ποικίλης ὕλης που εκ-

²⁷ Παρισίων Ἀπόκρυφα..., σ. 10-11. Στὴ Γεννάδειο συμβουλευθῆκα τὴν ἐκδοσὴν τοῦ 1866-68: Παρισίων Ἀπόκρυφα Ἐγγενίου Σῦνη (Ἐ' ὠδὸδ ὠ' ὀ). Μετάφρασις Ἰ. Ἰσιδωρίδου Σκυλίτσης, Τόμος Α' (-Δ'), Ἐν Κωνσταντινουπόλει, Τυπογραφεῖον τῆς "Ὀμοιοίας", 1866 (-1868),

σ. 16. Στὸ ἀντίτυπο τῆς Γενναδεῖου Βιβλιοθήκης, ξεραμένα ῥοδοπέταλα ἀνάμεσα στις σελίδες του. Ἀπὸ μιὰ πρώτη παραβολή, φαίνεται πως δὲν ὑπάρχουν οὐσιώδεις μεταφραστικές διαφορῆς ἀνάμεσα στα δύο κείμενα.

²⁸ Παρισίων Ἀπόκρυφα..., σ. 25 (ἐκδ. 1866, σ. 39).

δίδει στο Παρίσι, τα Μύρια Ὅσα

«Δεσποινίς, δεσποσύνη,

Ἡ λέξις δεσποσύνη, ἀντὶ τοῦ demoiselle τῶν Γάλλων εἰσήχθη κατὰ πρότον εἰς τὴν καθομιλουμένην γλῶσσαν ὑπὸ τοῦ μεταφράσαντος γαλλικὸν τι μυθιστόρημα, Παρισίων ἀπόκρυφα καλούμενον. Τινὲς φρονοῦσιν ὅτι καταλλήλοτερον τοῦ δεσποσύνη εἶναι τὸ δεσποινίς· καθ' ἡμᾶς, δεσποινίς εἶναι μὲν εὐτυχεστέρον, ἀλλ' ὄχι καὶ καταλλήλοτερον καθ' ὃ ὑποκοριστικὸν τοῦ δέσποινα [...].

Ἄλλως τε, αἱ λέξεις δεσπόσυνος, δεσποσύνη, δὲν εἶναι νεότευκται· ἡ ἀρχαία γλῶσσα τὰς μετεχειρίζετο· δεσπόσυνος ἐλέγετο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὁ υἱός, καὶ δεσποσύνη, ἡ θυγάτηρ τοῦ οἰκοδεσπότη [...].»²⁹

Τὸ 1855 ὁ Σκυλίτσης ἐγκαθίσταται στὴν Τεργέστη. Στὸ νέο αὐτὸ περιβάλλον, ἔχοντας τὴν ἐνεργητικὴν προστασία τοῦ βαρόνου Σίνα καὶ τοῦ Ἀμβρόσιου Ράλλη, δὲν θα ἀργήσει νὰ ἰδρύσει μιὰ ἀπὸ τις πιο σημαντικὲς ἐφημερίδες τοῦ ἐλληνισμοῦ τῆς Διασποράς, τὴν Ἡμέρα (1855), που γνώρισε μεγάλη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία. Πάντοτε πιστὸς στις μεταφραστικὲς τοῦ ἐνασχολήσεις, ὁ Σκυλίτσης ἐπιμελεῖται τὴν ἐκδοσὴν σε φυλλάδια τοῦ Βασιλέα τῶν Ὁρέων τοῦ Edmond About,³⁰ τοῦς Ἀθλίους τοῦ Victor Hugo,³¹ μέρος τοῦ Δον Κιχώτη τοῦ Θερβάντες,³² κ.ά.

Φυσικὰ θα σταθῶ γιὰ πολλοὺς λόγους στὸ μνημειώδες ἔργο τοῦ Victor Hugo, που γρήγορα πῆρε στις συνειδήσεις των ευρωπαϊκῶν λαῶν τις διαστάσεις ἐνός «λαϊκοῦ ευαγγελίου»· αὐτὸς ὁ συμβολισμὸς δὲν ἀφῆσε ἐξἄλλου ἀδιάφορο καὶ τὸν ἑλληνα μεταφραστὴ:

²⁹ Μύρια Ὅσα Ἐκδιδομένα ἐν Παρισίοις καὶ συντασσόμενα ὑπὸ Ἰ. Ἰσιδωρίδου Σκυλίτσης, σ. 345. Πρβλ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, Συναγωγή..., σ. 270: « *δεσποσύνη, ἠ, τὴν παλαιὰν ταύτην λέξιν οὐκ ὀλίγοι τῶν ἡμετέρων μετεχειρίσθησαν ἀντὶ τῆς Γαλλικῆς, ἰδὴ ἄλλο ὅ, ἔκριναν δὲ τὴν χρῆσιν ταύτην ἀδόκιμον ἄλλοι καὶ ὁ Ἄγγελ. Βλάχος ἐν τῷ Λεξικῷ του τὸ '97».

³⁰ Edmond ABOUT, *Le Roi des Montagnes* (1857).

³¹ Victor HUGO, *Les Misérables* (1852) / *Οἱ Ἀθλιοὶ ὑπὸ Βίκτωρος Οὐγίου Μεταφρασθέντες ἐκ*

τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ [...] Τόμος Α', Βιέννη 1862, Β'/ Γ'-Δ', Τεργέστη 1863.

³² Θαυμάζονται ἐδῶ ἀπὸ τὸν Σκυλίτση «τὸ ἀνθηρὸν τῆς φαντασίας τοῦ συγγραφέως, ἡ ἀλήθεια τῶν εἰκόνων, τὸ ἀπέριττον τῆς ἐκθέσεως, τὸ γόνιμον, τὸ ἀνεξάντλητον τῶν γνησίων κωμικῶν σκηνῶν καὶ ἡ κατὰ βάθος φιλοσοφία τοῦ πονημάτου»· Μιχαὴλ ΚΕΡΒΑΝΤΗ, *Δον Κιχώτης ὁ Μαρκήσιος*, Μετάφρασις Ἰ. Ἰσιδωρίδου Σκυλίτσης, Ἐν Ἀθήναις, Ἐκδ. Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, Πρόλογος Μεταφραστοῦ, σ. 5.

«Ο κόσμος, παρατηρεί ο Σκυλίτσης, ἐπερίμενεν μῦθον καὶ εἶδε εὐαγγέλιον ἐπερίμενε φροῦδον τὴν ἔργον, ἔξ ἐκείνων τὰ ὅποια προτίθενται μόνον τὴν τέρψιν, καὶ εὗρε φιλοσοφίαν ὑψηλὴν, περιβεβλημένην διὰ τῆς λαμπροτάτης ποιήσεως [...]»

ἡ υπογράμμιση δική μου για να συγκρίνουμε και να θυμηθούμε τις σχετικές θέσεις και τον συνδυασμό των ίδιων εννοιών από τον νεαρό Σκυλίτση, όταν μετέφραζε τον Λαμαρτίνο.³³

Ο πρώτος λόγος αφορά την σχεδόν παράλληλη εμφάνισή του στα γαλλικό και το ελληνικό κοινό, αφού η τμηματική του παρουσίαση από τις στήλες της *Ἡμέρας* ξεκίνησε στις 20/2 Μαΐου 1862 και η έκδοση του έργου στα γαλλικά ολοκληρώθηκε μόλις στις 30 Ιουνίου του ίδιου έτους.³⁴

Οι ἄθλιοι άσκησαν, μέσω της μετάφρασης του Σκυλίτση, μεγάλη επιρροή τόσο την εποχή που δημοσιεύθηκαν όσο και στις επόμενες γενιές – πολύ χαρακτηριστικές για το φαινόμενο της πρόσληψής του σε μεταγενέστερα πια χρόνια είναι οι παρατηρήσεις του “ουγκολάτρη” Κωστή Παλαμά,³⁵ αλλά και άλλων διανοουμένων, όπως του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου («ο Σκυλίτσης, γράφει χαρακτηριστικά, μου στάθηκε η πρώτη μύηση»)³⁶ Η τολμηρή παρέμβαση

³³ Εφημ. *Ἡμέρα*, τχ. 345-346 της 20/2 Μαΐου 1862, σ. 1. Ενώ στο “Προοίμιον” της έκδοσης του 1862 σημειώνει: «Ἐνόσιω ὑφίστανται ὡς ἐκ τοῦ νόμου καὶ τῶν ἠθῶν κατάκρισις τῆς κοινωνίας, πλάττουσα ἐν πλήρει πολιτισμῶν κολλάσει τεχνητὰς καὶ συμπλέκουσα τὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου, τὸ θεῖον μὲ τὴν μοῖραν αὐτοῦ, τὴν μόρσιμον ἐνόσιω δὲν λυθῶσι τὰ τρία τοῦ αἰῶνος προβλήματα, ἡ διὰ τῆς πενίας ἐξευτελισμὸς τοῦ ἀνδρός, ἡ διὰ τοῦ λιμοῦ ἔξαχρείωσις τῆς γυναίκος, ἡ διὰ τοῦ σκοτους ἀτροφία τοῦ παιδιοῦ· ἐνόσιω τάξεις τινὲς ὑπόκεινται εἰς τὴν κοινωνικὴν ἀσφύξιν· ἐν ἄλλοις λόγοις, καὶ ὑπὸ πλατυτέραν ἄποψιν, ἐνόσιω ὑπάρχει ἐπὶ τῆς γῆς πενία καὶ ἀμάθεια, βιβλία ὡς τὸ παρὸν ἴσως δὲν εἶναι ἀνωφελεῖ».

Επίσης, στην Αγγελία που δημοσιεύει η *Χρυσάλλης* (1866) για τη μετάφραση των *Ἐργατῶν τῆς θαλάσσης* εξαιρείται «τὸ ἀνὰ χεῖρας μυθιστόρημα [...] ὡς περιεργον καὶ ἀρετὰ φιλοσο-

φικὸν βιβλίον».

³⁴ Δέσποινα ΠΡΟΒΑΤΑ, *Victor Hugo en Grèce (1842-1902)*, διδακτορική διατριβή, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), Παρίσι 1994, σ. 164.

³⁵ Κωστής ΠΑΛΑΜΑΣ, *Πεζοὶ δρόμοι*, Β', Αθήνα 1928, σ. 141-143.

³⁶ Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο Ουγκώ από μακριά», *Νέα Ἐστία*, 51(1952), σ. 424. Ακόμη μεταφέρει τα λόγια ενός καραβοκύρη: «Σα μεγαλώσεις, να μάθεις γράμματα, με πρόσταξε. Και να σου δώσω να διαβάσεις τους *Ἄθλιους*. Αυτό είναι βιβλίο! Λές και τόγραφε ο Θεός, ὄχι ἀνθρώπος». Βλ. και Anna ΤΑΒΑΚΙ, «L'impact de la pensée et de l'œuvre de Victor Hugo en Grèce (ca 1830-1880)», *Folia Neohellenica*, VII (1985-1986), σ. 160-177. Δημοσιεύεται επίσης στον τόμο: *Le rayonnement international de Victor Hugo*. Édité par Francis CLAUDON. *Actes du Symposium de l'Association internationale de*

του μεταφραστή δεν αρκείται στον εξελληνισμό και την προσαρμογή των ονομάτων ορισμένων ηρώων του έργου, όπως του Γιάννη Ἀγιάννη (Jean Valjean) – ομοηχεί, όπως έχει ήδη λεχθεί, με το Ἅγιος, του επισκόπου Μυριήλ (Myriel) – ομοηχεί με τα ονόματα των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, του κυρίου Μαγδαληνή (M. Madeleine), της Τιτίκας (Cosette) – *τιτιβίζω* όπως και το γαλλικό *causer* – ή του Γαβριᾶ (Gavroche),³⁷ που έχουν πολιτογραφηθεί και έχουν απολύτως ενσωματωθεί στην παιδεία μας, αλλά και προβαίνει σε περικοπές ολόκληρων τμημάτων του έργου. Στη βούληση του μεταφραστή υπερισχύει σ' αυτήν την περίπτωση η άποψη πως αυτό που πρέπει να μείνει ανέπαφο είναι το βαθύτερο νόημα και η ζωντάνια του κειμένου.

Κλείνοντας και αυτό το τμήμα, θα μεταφέρω μία παρατήρηση του Κ. Θ. Δημαρά σχετικά με την απόδοση του Σκυλίτση. Ο τελευταίος έχει να μεταφράσει την ακόλουθη φράση του Hugo, η οποία υποτίθεται πως περιγράφει την κατάσταση των νέων γυναικών στη Γαλλία του 1817: «elles prenaient des poses anglaises; les premiers “keepsakes” venaient de paraître; la mélancolie pointait pour les femmes, comme plus tard le byronisme pour les hommes». Φυσικά, επισημαίνει ο Δημαράς, η μεταφραστική δυσκολία πέφτει στα “keepsakes”, τα αγγλόφερα στην γαλλική κοινωνική ζωή εορταστικά λευκώματα. Ο Σκυλίτσης αποδίδει την φράση με τον ακόλουθο τρόπο: «στηριζόμενοι ἢ μία εἰς τῆς ἄλλης τὸν βραχίονα ἐλάμβανον τὰς ἀγγλικὰς λεγομένας θέσεις τοῦ σώματος καὶ τῆς κεφαλῆς, θέσεις ὄλως ρομαντικὰς» (τ. Α', σ. 121). Οι μεταβολές που επιφέρουν οι μεταφραστές, παρατηρεί ο Δημαράς, μπορεί σε παλαιότερα χρόνια να προκάλεσαν τις αποδοκimasίες της συνοφρωμένης κριτικής· σήμερα θα μας επέτρεπαν να ιδούμε τα διδάγματα τα οποία μας φέρνουν. Δεν μας ενδιαφέρει η δυσχέρεια στην οποία προσέκρουσε ο μεταφραστής, μας ενδιαφέρει ο τρόπος με τον οποίο την υπερνίκησε.³⁸

Στον τελευταίο κύκλο των μεταφραστικών δραστηριοτήτων του Σκυλίτση

Littérature Comparée. XIe Congrès international (Paris, août 1985), vol. I, Peter Lang. New York-Bern-Frankfurt am Main-Paris 1989, σ. 183-196.

³⁷ Για τη γλωσσολογική ευαισθησία του Σκυλίτση, βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του Νάσου ΔΕΤΖΩΡΤΖΗ, «Η μνημειώδης μετάφραση

των *Misérables* από τον Ι. Ισιδωρίδη Σκυλίτση», *Γράμματα και Τέχνες*, Ιαν.-Μάιος 1990, σ. 14-20, για το θέμα της ονοματοποιίας, κυρίως σ. 18.

³⁸ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 527-528.

ανήκει η έκδοση της μοιερικής τριλογίας *Ἄριστα Ἔργα* (Ὁ Ταρτοῦφος, Ὁ Φιλάργυρος, Ὁ Μισάνθρωπος, Τεργέστη 1871). Ο ίδιος την θεωρεί μια από τις πιο αξιόλογες μεταφραστικές του εργασίες. Τις τρεις μεγάλες «κωμωδίες χαρακτήρα» του γάλλου κλασικού, και ιδίως τον «φιλοσοφικό» *Μισάνθρωπο* που φαίνεται να ελκύει τον ψυχισμό του εκείνης της περιόδου,³⁹ τις αντιμετωπίζει με δημιουργική, διασκευαστική ελευθερία, μέσα από την προοπτική της «εθνικής κωμωδίας» που έχει αποδεχθεί ήδη από το 1851.

«Μεταδίδω τὸν Μολιέρον εἰς τὸ ἔθνος μου ὡς τὸν ἑνόησα, ὄχι ὡς τὸν ἀνέγνω ὡς τὸν ἐνώπιόνην, ὄχι ὡς τὸν ἤκουσα· καὶ μεταδίδω αὐτὸν τοιοῦτον, μετὰ πεποιθήσεως ὅτι καὶ οἱ πλείστοι τῶν ἀναγνόντων αὐτὸν γαλλιστί θὰ ὁμολογήσωσιν, ὅτι ἐξέφυγε τι εἰς αὐτούς, τὸ ὁποῖον εὐρίσκουσιν ἐν τῷ ἐξελληνισθέντι.»⁴⁰

Συνειδητή λοιπόν αναδημιουργία του ξένου έργου και ενσωμάτωσή του στην ελληνική εθνική ζωή. Αν και πιστεύω πως στην περίπτωση των μοιερικών μεταφράσεων ο Σκυλίτσης φέρει έντονες τις επιδράσεις Διαφωτιστών όπως του Αδαμ. Κοραή ή του Κωνστ. Οικονόμου, δεν μπορούν να μην συνεξετασθούν, ως έργα της ωριμότητας και της στοχαστικής πια επιλογής των συγκεκριμένων πρακτικών του μεταφραστή, κοντά στα άλλα του πεζογραφικά του πονήματα. Ο ίδιος ξεχωρίζει τα ύστερα αυτά έργα του – κυρίως θα αναφερθώ στον όψιμο *Μισάνθρωπο* – και με ενθουσιώδη ζήλο τον παρουσιάζει, απαγγέλοντας αποσπάσματα, στο ευρύτερο κοινό του ελληνισμού, σε διάφορες πόλεις του ελληνικού κράτους αλλά και της διασποράς.⁴¹

³⁹ Βλ. *Ἄριστα Ἔργα*, σ. ια': «Εἶναι δὲ ὁ **Μισάνθρωπος** ζῶσα διαμαρτύρησις ἀνδρὸς χρηστοῦ, ἀσφάλλοντος κατὰ τῶν ἀτασθαλιῶν τῆς κοινωνίας». Η δράση του *Μισανθρώπου* μεταφέρεται στην Αθήνα της εποχής: «Ποτὲ δὲν κατῴκησα εἰς τὴν ἐλευθέρην Ἑλλάδα· τὰς Ἀθῆνας εἶδον πάντοτε παροδικῶς· ἀπὸ δὲ τοῦ 1858, οὐδόλως· ἔάν τι ἐκ τῶν προσώπων τοῦ ἐξελληνισθέντος **Μισανθρώπου** ὁμοιάζῃ ἄλλῳ τινί, ζῶντι ἐν τῇ πρωτεύουσῃ ἐκείνῃ, βεβαίῳ τὸν ἀναγνώστην ὅτι δὲν ἔχω περὶ τούτου εἰδῆν· ἄλλ' ἔάν ἐν γένει ὁ **Μισάνθρωπος** μου ἀντικατοπτρίζῃ τὴν ἀθηναϊκὴν κοινωνίαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ

ἦπτον πιστῶς, ὁμολογῶ ὅτι τοιαύτην ιδέαν ἐσηματίσαμεν οἱ ἔξω Ἑλλῆνες, ἐξ ὧν μανθάνομεν καθεκάστην περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι, ἐκ τῶν ἐκεῖθεν ἐρχομένων ὁμογενῶν. Διαφέρομεν τοῦ Παλαίμονος κατὰ τοῦτο μόνον, ὅτι δὲν ἐφθάσαμεν εἰς τὸ νὰ μισησωμεν ὡς αὐτός· ἀλλὰ πονοῦμεν· ἀλλ' ἀναγκασόμεθα ν' ἀναβάλλωμεν τὴν ἄλλως ποθεινοτάτην σύναξιν ἡμῶν εἰς τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο ἔδαφος [...]. (σ. ις').

⁴⁰ *Ἄριστα Ἔργα*, σ. ιβ'.

⁴¹ Βλ. ενδεικτικά τα ευνοϊκά σχόλια και τις ενθουσιώδεις περιγραφές των εφημεριδών: *Ἐρμῆς* (Αλεξάνδρεια, φύλλο της 5/17 Φε-

Ο Ιωάννης Ισιδωρίδης Σκυλίτσης υπήρξε πνεύμα ανήσυχο, επηρεασμένο από τη ρομαντική δίνη της εποχής του. Όπως είδαμε, το ζήτημα της μετάφρασης, από τα μείζονα του ελληνικού ρομαντισμού, τον απασχόλησε έντονα και με δημιουργικό τρόπο. Έχει να μας προσφέρει μέσα από το πολυποίκιλο μεταφραστικό του έργο που φέρει τα σημάδια της προσωπικότητάς του μια πολύπλοκη εμπειρία, άξια να μελετηθεί διεξοδικά. Οι επιλογές του, οι αμηχανίες του και οι σιωπές του είναι ερμηνευτικοί δρόμοι, όπως τόσων άλλων άλλωστε μεταφραστών, προκειμένου να κατανοήσουμε την ιδιοτυπία⁴² και την εθνική σημασία της μεταφραστικής διαδικασίας στον 19ο αιώνα.

βρουαρίου 1871), *Καιροί* (Αθήνα, φύλλο της 8ης Νοεμβρίου 1872), *Ἀλήθεια*, αρ. 1754, Αθ. 1872, *Πανόπη* (Ερμούπολη, φύλλο της 16ης Νοεμβρίου 1872), *Ἐρμούπολις* (φύλλο της 18ης Νοεμβρίου 1872). Ευχαριστώ τη φίλη κυρία Ιωάννα ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ερευνήτρια στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, που είχε την

καλωσύνη να μου ανακοινώσει τις παραπάνω πληροφορίες. Πηγή αποτελεί η συλλογή του Αθανάσιου Δ. Χατζηδήμου, της οποίας τμήμα της εναπόκειται στο Κ.Μ.Σ.

⁴² Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Μεταφράσεις», επιφυλλίδα στην εφημ. *Το Βήμα*, φύλλο της 12ης Μαατίου 1982.

RÉSUMÉ

**Les versions de la prose narrative à travers les texts traduits:
Le cas de Jean Isidorides Skylitsis**

Jean Isidorides Skylitsis (Smyrne 1819 – Monte Carlo 1890) fut un esprit inquiet, profondément influencé par le tourbillonnement romantique de son époque. La question de la traduction, une des revendications culturelles majeures du courant romantique grec, l'a essentiellement préoccupé d'une manière multiforme et toujours créative. Depuis sa jeunesse la plus tendre jusqu'à sa plus haute maturité, il s'est affronté à une pléiade d'auteurs, comme Racine (*Thébaïde*), Lamartine (*La mort de Socrate*), Eugène Sue (*Les Mystères de Paris*, etc.), Alexandre Dumas père, George Sand, Octave Feuillet, Victor Hugo (*Lucrece Borgia*, *Les Misérables*), Edmond About, Cervantes (*Don Quichotte*) ainsi que Moliere (*Le Tartuffe*, *l'Avare*, *le Misanthrope*). _ travers la souplesse de ses choix de traducteur, révélant ses buts les plus profonds, ses embarrasements, ou encore ses silences voulus ou non, peut émerger une faculté interprétative apte à esquisser la spécificité et l'importance nationale qu'investit l'acte de traduire au cours du XIXe siècle grec en tant que véhicule fondamental de modernisation culturelle et sociale.

– IX –

Η πρόσληψη του Βολταίρου από τον νεοελληνικό Διαφωτισμό

Η μακρά και πολύμορφη πνευματική οδοιπορία του Βολταίρου θα μπορούσε να θεωρηθεί επιγραμματικά ως αέναη αναζήτηση μιας ικανοποιητικής ερμηνείας του κόσμου. Φιλόσοφος με την ευρύτερη έννοια του όρου στον 18ο αιώνα, όπου η έννοια του *φιλοσόφου* (*philosophe*) αποδίδεται στον στοχαστή που παρακολουθεί από κοντά τις προόδους των επιστημών και ασκεί κριτική στα ήθη, στους θεσμούς και στις υπάρχουσες θεωρίες, που θέτει ερωτήματα και αναστοχάζεται γύρω από τον άνθρωπο και την κοινωνία, ο Βολταίρος με τη μαχητική πολυπραγμοσύνη του δικαίως θεωρείται ως μια εμβληματική προσωπικότητα του αιώνα των Φώτων.

Μέσα από έναν ευφρόσυνο οικουμενισμό, ο Βολταίρος μάχεται τις υπερβάσεις, τις καταχρήσεις της εξουσίας, μάχεται για την ατομική ελευθερία και το δικαίωμα της κριτικής. Οπαδός του «πεφωτισμένου απολυταρχισμού», τη μόνη πρόταση “νεωτερικής” πολιτικής για την εποχή εκείνη, σύμφωνα με τον René Pomeau, στρατεύεται κατά της Εκκλησίας, με απώτερο στόχο να συντρίψει τις δυνάμεις που προστατεύουν τον δεσποτισμό. Οι θρησκευτικές του αντιλήψεις οδηγούν σε έναν συνειδητό *δεισμό*. Η θεότητα συχνά αποδίδεται με την εικόνα του *ωρολογοποιού* (*horloger*), ρυθμιστή του σύμπαντος.¹ Απεχθάνεται τον πάσης φύσεως φανατισμό, επιτίθεται, ωστόσο δημοσίως στους αθέους, κυρίως στο πεδίο της ηθικής.

Ως συγγραφέας, ο Βολταίρος καλλιέργησε όλα τα είδη και προσέγγισε όλα εξίσου τα θέματα με την ίδια οξύνια αν όχι και με την ίδια επιτυχία. Φωτισμένος θαυμαστής της κλασικής αρχαιότητας, φιλοδόξησε να διακριθεί στο δραματικό είδος. Συνέγραψε τραγωδίες σύμφωνα με τους κανόνες του κλα-

¹ Η μεταφορική αυτή χρήση της θεότητας είναι αρκετά διαδεδομένη στη φιλολογία του Διαφωτισμού. Βλ. σχετικά Michel DELON, *Ο Διαφωτισμός και η σημασία των διαβαθμίσε-*

ων / Les Lumières ou le sens des gradations, Ετήσια Διάλεξη Κ.Θ. Δημαρά, 2003, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 39-40.

σικισμού, προσεγγίζοντας όμως σύγχρονα και εθνικά θέματα. Εμποτίζει τα έργα του με μείζονα ηθικά και πολιτικά ερωτήματα, εντάσσοντάς τα στο άρμα της «φιλοσοφικής προπαγάνδας». Ως ιστοριογράφος, ο Βολταίρος ανανέωσε ριζικά τον χώρο, καλλιέργησε συνθετικές ροπές που οδηγούν, με βάση την εξαντλητική τεκμηρίωση, στη συνολική θέαση του ιστορικού και κοινωνικού βίου, προς μια ιστορία του πολιτισμού. Τα φιλοσοφικά του διηγήματα (*contes philosophiques*), τα οποία, μέσα από μια εύχαρη και πνευματώδη γραφή, με στωπική διάθεση ή με ειρωνεία, εξετάζουν προσφιλή στους *φιλοσόφους* θέματα συνιστούν μια από τις πλέον σημαντικές και ζωντανές όψεις του έργου του. Σ' αυτά καταδικάζει τις υπερβάσεις και τις κοινωνικές αδικίες, ασκεί κριτική στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς του 18ου αιώνα, καταγγέλλει τη ματαιοδοξία και τους κινδύνους της μεταφυσικής. Η μεγαλοφυής πολεμική στην οποία αναλώνεται ανάγει ουσιαστικά το έργο του σε οδηγό μιας περι του πρακτέου ηθικής. Επαγγέλλεται έναν δεισμό που στηρίζεται στον ορθό λόγο και αποβλέποντας στο κοινωνικό όφελος, προτείνει ως Επικούρειος την επί γης ευδαιμονία, καθώς πιστεύει στη δυνατότητα της ηθικής τελείωσης όπως και σ' αυτήν της προοδευτικής τελειοποίησης (*perfectibilité*) του πολιτισμού.

Πως επέδρασαν όμως οι ιδέες και το έργο του Βολταίρου στην ορθόδοξη Ανατολή στο διάβα του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου; Ας ξεκινήσουμε, όπως και ο Κ.Θ. Δημαράς στη θεμελιώδη μελέτη του για την «τύχη» του Βολταίρου στην Ελλάδα,² με την άφιξη του Γάλλου περιηγητή Choiseul-Gouffier,³ στην Πάτμο του 1776 και τη συνάντησή του με τον ορθόδοξο μοναχό:

«Μόλις το καράβι μου άραξε, βιάστηκα να βγω στη στεριά για να πάω στο μοναστήρι. Δεν μπορούσα να προβλέψω τη συνάντηση, που, ένα λεπτό αργότερα, θα προκαλούσε το ενδιαφέρον και την περιέργειά μου. Προχωρούσα προς το βουνό, όταν αντιλήφθηκα έναν καλόγερο που κατέβαινε

² C.Th. DIMARAS, « La fortune de Voltaire en Grèce » και « Nouvelles observations sur la présence de Voltaire en Grèce », *La Grèce au temps des Lumières*, Droz, Γενεύη 1969, σ. 61-102. Σε ελληνική μετάφραση στον τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σειρά Νεοελληνικά Μελετήματα 2, Ερμής, Αθήνα 1977, σ. 145-175,

σημειώσεις στις σελ. 446-454.

³ Βλ. Larry WOLFF, *Ο Διαφωτισμός και ο ορθόδοξος κόσμος / The Enlightenment and the Orthodox World*, Ετήσια Διάλεξη Κ.Θ. Δημαρά, 2000, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2001, σ. 17 κ.ε.

από κει ήρθε βιαστικά προς το μέρος μου, με ρώτησε στα ιταλικά, από ποιόν τόπο είμαι, από που ερχόμουν, τι είχε συμβεί στην Ευρώπη εδώ και επτά χρόνια που είχε να αράξει καράβι σ' αυτά τα βράχια... Μόλις έμαθε πως είμαι Γάλλος: "πέίτε μου", αναφώνησε, "ο Βολταίρος ζει ακόμη;" Φανταστείτε την έκπληξή μου!...»

Λίγο αργότερα, κατά τη διάρκεια της συνομιλίας τους, ο καλόγερος αναφωνεί:

«Διώξε τους φόβους μου, ο Βολταίρος και ο Ρουσσώ, οι δύο αυτοί ευεργέτες της ανθρωπότητας, βρίσκονται ακόμη στη ζωή!»⁴

Αυτή η μαρτυρία συνδυάζεται ιστορικά με το τέλος του ρωσο-τουρκικού πολέμου, την αυξημένη ρωσική επιρροή στο Αρχιπέλαγος και τη διάδοση των επαναστατικών φυλλαδίων του Βολταίρου που προωθούσαν τα συμφέροντα της Αικατερίνης της Β' στην Ανατολή, όπως η *Επιστολή προς την Αυτοκρατορίσσαν των Ρώσων (Épître à l'impératrice de Russie Catherine II)* ή το *Διεγερτικόν τῶν βασιλέων (Le Tocsin des rois aux souverains de l'Europe, 1771)*, σε μετάφραση του Ευγένιου Βούλγαρη που διατηρούσε τότε θερμές σχέσεις μαζί της.

Αν και η παλαιότερη έντυπη μαρτυρία για το έργο του Βολταίρου ανιχνεύεται ήδη στα 1737, στον *Βίο Πέτρου τοῦ Μεγάλου*, έργο που συνέθεσε στα ιταλικά ο Αντώνιος Κατήφορος και μετέφρασε ο Αλέξανδρος Καγκελλάριος, όπου αναφέρεται στο «Προοίμιον» η *Ιστορία Κάρολου τοῦ ΙΒ' (Histoire de Charles XII, 1731)*, από τις σημαντικές ιστοριογραφικές συνθέσεις του Βολταίρου, το τέλος της δεκαετίας του 1760 θα σημάνει την απαρχή της ενασχόλησης με το έργο του, με κύριο εισηγητή τον πολύ Ευγένιο Βούλγαρη. Στη *Λογική* του (1766) υπάρχουν κολακευτικές αναφορές στον Βολταίρο ενώ δεν αποκλείεται και η προφορική αναφορά, μέσω της διδασκαλίας, σε προγενέστερα χρόνια. Η *Απολογία* (1780) του Ιώσηπου Μοισιόδακα, μαθητή του Βούλγαρη, περιέχει εναρκτήριο μάθημα που έλαβε χώρα στην Ηγεμονική Ακαδημία του Ιασίου, όπου κατονομάζεται ο «Ουολταίρος» (*Essai sur l'histoire générale, 1756*). Το 1766, ο Βούλ-

⁴ Marie-Gabriel DE CHOISEUL-GOUFFIER, *les côtes de l'Asie Mineure, β' έκδοση, Παρίσι Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman, en 1842, σ. 164-165. Grèce, dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur*

γαρης μεταφράζει έμμετρα, καθώς ο πεζός αφηγηματικός λόγος δεν έχει ακόμη παγιωθεί, τον *Μέμνονα* (*Memnon ou la Sagesse humaine*, 1747), ενώ το 1768 αποδίδει στα ελληνικά το *Περί των διχονοιών των εν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας Δοκίμιον ἱστορικόν καὶ κριτικόν* (*Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne*, 1767), που εκδίδεται σε δίγλωσση μορφή (γαλλικά-ελληνικά) και συνοδεύεται από διεξοδικό κριτικό σχολιασμό σχετικά με τη Ρωμαιοκαθολική εκκλησία⁵ και επεξηγήσεις σε μορφή υποσημειώσεων:

«καὶ τινὰ σημειώματα, ἀναγκαῖα πάντως ἢ πρὸς σαφηνισμόν τῶν δυσχερεστέρων τόπων, ἐν οἷς πολλὰ κατὰ πάροδον διασπείρονται, εἰς μὲν τοὺς πεπαιδευμένους γνωστά, εἰς δὲ τοὺς λοιποὺς ἀγνοούμενα· ἢ πρὸς ἐπίκρισιν καὶ διόρθωσιν τῶν μὴ καλῶς λεγομένων. Πολλὰ δὲ ἀπαντῶσιν τοιαῦτα, ἐν οἷς ὁ Συγγραφεὺς ἀκολουθεῖ τὸ ἴδιον φρόνημα καὶ τὸ ἴδιον ἦθος. Ὁ Βολτάριος πάντοτε εἶναι Βολτάριος καλὰ κακοῖς συναφύρων ἐν τοῖς ἑαυτοῦ πονήμασι, καὶ συγκαταμινγνύς μὲ τὰ ἄξια παραδοχῆς καὶ ἐπαίνου τὰ ἀποστροφῆς καὶ μέμψεως ἄξια».

Η ζωπική σημασία που αποδίδει ο Βούλγαρης στη μεταφορά του σχετικού με τη θρησκευτική ανοχή προβληματισμού, που είχε ανατροφοδοτηθεί στην ευρωπαϊκή διάνοηση της εποχής του με την υπόθεση *Calas*, στην οποία ο Βολταίρος είχε πρωταγωνιστικό υπερασπιστικό ρόλο, όπως και σε άλλες περιπτώσεις μισαλλοδοξίας (Sirven, La Barre, Montbailli, Lally-Tollendal), κρίνεται αναγκαίο από τον συγγραφέα να συμπληρωθεί με το *Σχέδιασμα περί τῆς Ἀνεξιθρησκείας* (ἦτοι περί τῆς Ἀνοχῆς τῶν Ἐτεροθρήσκων). Πρόκειται για προσωπική σύνθεση αλλά και κριτική ιδεών που περιέχει το *Traité sur la tolérance* (1763) του Βολταίρου, χωρίς να αποκλείουμε και πιθανές επιδράσεις του στοχασμού του John Locke, σκέψη που του ήταν επίσης οικεία. Ενώ στο πολεμικό έργο του Βολταίρου απώτερη επιδίωξη είναι η αμφισβήτηση κάθε δογματικού φανατισμού και η υπεροχή της φυσικής θρησκείας, στο *Σχέδιασμα* συνδέεται αδιάρρηκτα η διασφάλιση της ελεύθερης θρησκευτικής συνείδησης με τη χριστιανική ευσέβεια και πολιτογραφείται στην ελληνική παι-

⁵ Πασχάλης Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΑΔΗΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέ-*

ες. Μετάφραση Στέλλα Νικολοῦδη, α' έκδοση, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 64-65.

δεία ο ζωπικός νεολογισμός *ανεξιθρησκεία*. Ήδη στο *Περί Διχονοιών* αποδίδεται ο κρίσιμος όρος *tolérance* ως *ἀνεξιμακία* και *ἀνοχή*.⁶

Θαυμαστής της *Γαλλικής Εγκυκλοπαιδείας*, ο φαναριώτης λόγιος Δημήτριος Καταρτζής αντιμετωπίζει με κριτικό τρόπο τον Βολταίρο μαζί με άλλους ριζοσπαστικούς εκπροσώπους του Διαφωτισμού, στους οποίους συγκαταλέγει τον Μοντεσκιέ και τον Ρουσσώ. Στην περίπτωση του Βολταίρου, υιοθετεί στο «Έγκώμιο του φιλόσοφου, μακαρισμός του ὀρθόδοξου, ψόγος του ἄθεου, τάλανισμός του δεισιδαίμων» την ιδέα πως η ὀρθή στάση στη ζωή ακροβατεί ανάμεσα σε δύο κινδύνους, στη Σκύλλα και τη Χάρυβδη, στην υπερβολή δηλαδή της πίστης που οδηγεί στη δεισιδαιμονία και στην υπερβολή του στοχασμού που καταλήγει στην αθεΐα. Αντίθετα, στη «Συμβουλή στους νέους πῶς νὰ ὠφελιοῦνται καὶ νὰ μὴ βλάπτονται ἀπτὰ τὰ βιβλία τὰ φράγκικα καὶ τὰ τούρκικα, καὶ ποιά νὰ ναι ἢ καθ' αὐτὸ τοὺς σπουδῆ» (περ. 1783) ενοχλεῖται ἀπὸ το ὀξύ και ασυμβίβαστο πνεῦμα τῆς βολταϊρικῆς κριτικῆς:

«Ὁ Βολταῖρ ὄμως μὲ λόγο πὼς συντυχαίνει κατὰ τῆς δεισιδαιμονίας, ἦταν ἕνας ἄκρος δεισιδαίμων εἰς τὴν ἀσέβεια· ὄθεν ὄλο τὸ λακνιδί του, λεν, ἦταν κατὰ θρησκείας ἀπλῆς, ἔπειτα κατὰ τῶν χριστιανῶν, καὶ πικρότερον ἐνάντια στοὺς κατολικούς, ἴσως γιὰτὶ κατάγονταν ἀπ' αὐτονοῦς».⁷

Ένα από τα βασικά σημεία της «Συμβουλῆς», η προάσπιση της έννοιᾶς τῆς εθνότητᾶς καὶ τῆς ιστορικῆς μνήμης τῶν Ἑλλήνων, ἔχει τὴν αφετηρία τῆς σε μῖα ἀντίθετη γνώμη τοῦ Βολταίρου που διατυπώνεται στο *Questions sur l'Encyclopédie par des amateurs* (λήμμα «Patrie»). Πιθανόν ὁμως ὁ Καταρτζῆς νὰ μὴν γνώριζε τότε τὸν συγγραφέα τοῦ ἔργου ἐξαιτίας τῆς ἀνωνυμίας τῆς ἀρχικῆς ἐκδόσεως.⁸

Έντονο ενδιαφέρον προκάλεσε στο φαναριώτικο περιβάλλον τὸ ιστοριογραφικὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου. Διασώζονται πολλὰ χειρόγραφα με μεταφρά-

⁶ ANNA TAMPIAKH, *Περί νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ρεύματα ιδεῶν καὶ διάλογοι ἐπικοινωνίας με τὴν δυτικὴ σκέψη*, Ἐκδόσεις Ergo, Αθήνα 2004, σ. 65-67.

⁷ Δημήτριος ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Τα Ευρισκόμενα*. Ἐκδότῆς Κ.Θ. Δημαρᾶς, ΟΜΕΔ, Αθήνα 1970, σ. 61.

⁸ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμῆς, Αθήνα 1977, σ. 237. Καὶ Δημήτριος Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Για τοὺς Φαναριώτες. Δοκιμῆς ἐρμηνείας καὶ Μικρὰ ἀναλυτικά*, Αθήνα 2003, σ. 223-229.

σεις των δύο σημαντικών του συνθέσεων, του *Essai sur les mœurs et l'esprit des Nations* (1756) και του *Le siècle de Louis XIV* (1739-1768), οι οποίες μάλλον εκπονήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1770. Γνωρίζουμε με βεβαιότητα το όνομα ενός τουλάχιστον μεταφραστή, του λόγιου ηγεμόνα Νικολάου Καρατζά.

Μεγάλα αποσπάσματα από τον Βολταίρο θα συναντήσουμε και στη «διασκευή» του έργου του Domenico Caminer, *Storia della guerra presenta...* (1770) από τον Σπυρίδωνα Παπαδόπουλο (*Ιστορία του παρόντος πολέμου...*, 1770-1773), που κινήθηκε στο κλίμα του ιταλικού Διαφωτισμού.

Ο Αδαμάντιος Κοραΐς εγκαταλείπει το 1788 το Montpellier για το Παρίσι. Από την *Αλληλογραφία* εκείνης της περιόδου αναβλύζουν αισθήματα ευγνωμοσύνης απέναντι σε φωτισμένους σοφούς, όπως είναι ο Βολταίρος, οι οποίοι θεωρώντας την οθωμανική δεσποτεία στίγμα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, διάκεινται ευνοϊκά υπέρ της απελευθέρωσης της Ελλάδας. Αυτόπτης μάρτυρας της μεγάλης Επανάστασης παρακολουθεί τα μέτρα για την κατάργηση των προνομίων της Καθολικής εκκλησίας και των μοναχών. Συντάσσεται με τον Βολταίρο κατά της «δαισιδαίμονος ανθρωπολατρίας» που απομακρύνει από τις ευαγγελικές αρχές. Το 1791 παρακολουθεί με συγκίνηση από το παράθυρό του τη μεγαλειώδη πομπή της μεταφοράς των λειψάνων του Βολταίρου στο Παρίσι.

Θαυμασμός και ανασκευή: ο Ρήγας δεν διστάζει να επισημάνει στο *Φυσιικής Ἀπάνθισμα* (1790) ένα σφάλμα ερμηνείας του Βολταίρου για ένα φυσικό φαινόμενο, απορώντας ταυτοχρόνως:

«πὼς ἔκαμε τοιοῦτον λάθος ἓνα τόσον μεγάλο πνεῦμα· πλὴν συγχωρητέος, ἔπειδὴ πάντοτε ἐπισφαλεῖς αἱ ἐπίνοιαι καὶ τῶν πλέον σοφῶν ἀνθρώπων».

Στην τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, μετά από τα ανησυχητικά γεγονότα που διαδέχθηκαν τη Γαλλική Επανάσταση, τη βασιλοκτονία και την περίοδο της Τρομοκρατίας, αναδύεται το πνεῦμα του *αντιδιαφωτισμού*, καθώς κλιμακώνεται η επίθεση των εκκλησιαστικών κύκλων και των συντηρητικών τάσεων τις οποίες εκπροσωπούν κατά των Γάλλων «φιλοσόφων» και του αθεϊσμού τους. Αρκετά φυλλάδια εκπορεύονται από το Πατριαρχείο και τους κύκλους του. Ο Βολταίρος καταδικάζεται επανειλημμένως στα διάφορα κείμενα πολεμικής των νέων ιδεών κοντά στον Jean-Jacques Rousseau. Στο *Τρόπαιον τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως* (1791), ο Βολταίρος είναι επικεφαλής των «ἀναιδῶν, φλύαρων, ἄθεων

Φραγμασόνων». Το ίδιο και στους *Νεκρικούς Διαλόγους* (1793) του Πολυζώη Κοντού. Σε πατριαρχική Εγκύκλιο του 1793, στο όνομα του Βολταίρου περικλείεται το συλλογικό σώμα των πονηρών και μισανθρώπων δαιμόνων, των διαφωτιστών φιλοσόφων. Απαντώντας στη βίαιη επίθεση κατά των απόψεών του (*Ἀκολουθία τοῦ ἑτεροφθάλμου καὶ ἀντιχρίστου Χριστοδοῦλου*, 1793), ο Χριστόδουλος Παμπλέκης στο τολμηρό του κείμενο *Περί Θεοκρατίας* (1793) ξεκινά με τη μαχητική υπεράσπιση των ιδεών του Διαφωτισμού, εκθειάζοντας ιδιαίτερος τον «Βολταίρο» και τον Ρουσσώ, υπογραμμίζοντας δε το γεγονός πως οι εχθροί τους «ποτέ δὲν ἤξιώθησαν [...] οὐδὲ κἀν τὰ συγγράμματά τους νὰ ἀναγνώσῃσι» ἀλλὰ τους πολεμούν εξαιτίας ακριβώς της ἀγνοίας τους. Στις κατηγορίες που θέλουν να τον εμφανίζουν ως νέον «Βολταίρον» ἢ «Ρουσσόν» ο Παμπλέκης απαντά ευθαρσώς:

«καὶ εἴθε καὶ τοιοῦτος νὰ ἤμην διότι [...] ἤθελον ἀνοιξῶ τοὺς νοερούς ὀφθαλμούς τῆς ψυχῆς ὄλου τοῦ κόσμου».⁹

Αποκορύφωμα αυτής της συντονισμένης αντιρρητικής στάσης κατά των Εγκυκλοπαιδιστών και ιδίως κατά της βολταιρικής σκέψης, αποτελεί η εκπορευόμενη από το Πατριαρχείο *Χριστιανική Ἀπολογία* (1798) που μάλλον αποδίδεται στον Αθανάσιο Πάριο.

Πρωτύτερα, στα 1794, έχει εκδόσει ανωνύμως ο Νικηφόρος Θεοτόκης το σύγγραμμα του Joseph-Guillaume Clémence (1782), που αποτελεί ἀναίρεση του *La Bible enfin expliquée* του Βολταίρου, με τίτλο: *Ἀπόδειξις τοῦ Κύρους τῶν τῆς Νέας καὶ Παλαιᾶς Διαθήκης βιβλίων καὶ τῆς ἐν αὐτοῖς ἀληθείας υπεράσπισις, Ἡ Ἀνασκευή τῆς ἐκ τοῦ Βολτέρου Βίβλου (...)*. Η πολεμική φθάνει στην κορύφωσή της με τον *Λόγον Παιραινετικόν πρὸς τοὺς ἰδίους μαθητάς, ἢ κατὰ Οὐολταίρου καὶ τῶν ὀπαδῶν* (1802) του Μακαρίου Καββαδία που μπορεί να θεωρηθεί ως αποκύημα εξημμένης φαντασίας.

Οι λεκτικοί πειραματισμοί και οι λεκτικές μεταμορφώσεις του Βολταίρου είναι στοιχεία χαρακτηριστικά της εποχής: «βολταιρόφρων», «βολταιρολάτρης», «βολταιροφωτισμένος» ἀλλὰ και οι περιπαικτικές συνθέσεις: «βολταιροψαλιδίτης» (οπαδός του Βολταίρου και του Ψαλίδα), κ.λπ.¹⁰

⁹ Πασχάλης Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 370.

¹⁰ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 162.

Αφήνοντας πίσω την περιφήμη «μάχη των φυλλαδίων» με τα δηλητηριώδη «αντι-φιλοσοφικά» βέλη της, ο νέος αιώνας, ο 19ος, εγκολπώνεται περισσότερες πτυχές του βολταιρικού έργου. Με προεξάρχοντα τον Κοραή και την πληθώρα των αναφορών του στις προοδευτικές ιδέες του Γάλλου φιλοσόφου, πλειάδα λογίων κατονομάζει πλέον με σεβασμό και με πνεύμα αποδοχής τον Βολταίρο (Δανιήλ Φιλιππίδης, Νεόφυτος Βάμβας, Κωνστ. Βαρδαλάχος, Κωνστ. Οικονόμος, Δημ. Γουζέλης, κ.ά.). Στο θεμελιώδες κείμενο της *Έλληνικης Νομαρχίας* (1806), ο Ανώνυμος ο Έλλην επαναφέρει στο προσκήνιο τον σχετικό με την παρακμή των Ελλήνων στοχασμό του Βολταίρου. Στα 1816, ο Κωνσταντίνος Τζιγαράς εκδίδει στη Βενετία την *Ιστορία Καρόλου του ΙΒ΄*, ενώ το 1819 ο Δ.Ν. Ισκεντέρης μεταφράζει το φιλοσοφικό διήγημα *Τὰ περὶ τὸν Σαδίκην ἢ τὴν Εἰμαρμένην* (*Zadig ou la Destinée, histoire orientale*, 1747) και οι δύο αποσιωπούν το όνομα του συγγραφέα. Μια χειρόγραφη μετάφραση της «Δομνίτσας τῆς Βαβυλώνας» (*La princesse de Babylone*), φιλοσοφικού διηγήματος της ύστερης περιόδου του συγγραφέα, εκείνης του Ferney, με εμφανή φαναριώτικη προέλευση, πρέπει μάλλον να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 18ου αιώνα.

Ωστόσο, η τρίτη και πλέον ώριμη φάση του νεοελληνικού Διαφωτισμού στρέφεται και προς το δραματουργικό του έργο, το αποκαλούμενο σήμερα όχημα της «φιλοσοφικής προπαγάνδας», έντονα διαποτισμένου καθώς είναι από τα μείζονα φιλοσοφικά και πολιτειακά ερωτήματα της εποχής. Στις «ηθικές», «πολιτικές» και «θρησκευτικές» του τραγωδίες (*Μερόπη*, *Βροῦτος*, *Ὁ θάνατος τοῦ Καίσαρος*, *Μωάμεθ ἢ ὁ Φανατισμός*), τίγονται ζητήματα ηθικής τάξης και πολιτικής νομιμότητας, προάσπισης των δημοκρατικών θεσμών και της ελευθερίας της συνείδησης. Αυτά τα έργα μεταφράστηκαν προεπαναστατικά από λόγιους, όπως ο Μιχαήλ Χρισταρής ή ο Γεώργιος Σερούιος, και μέσω της σκηνηκής διδασκαλίας συνέβαλαν στην εθνική αναγέννηση των Ελλήνων. Ο Σερούιος συνέχισε και μετά την Επανάσταση την ενασχόλησή του με τις βολταιρικές τραγωδίες· από προσωπική του μαρτυρία φαίνεται πως είχε μεταφράσει και τον *Κατιλίνα* (*Catilina ou Rome saignée*). Στο πνευματικό κλίμα της Σύρου εκδόθηκε μετάφραση της τραγωδίας *Ἀλζίρα ἢ οἱ Ἀμερικανοί* (1847) από μαθητές του εκεί Σχολείου· παλαιότερη μετάφραση πραγματοποιήθηκε στο Βουκουρέστι το 1839. Ο Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής περιέλαβε στους δύο τόμους μεταφρασμένων

τραγωδιών που εξέδωσε στην Αθήνα τη *Zaïra* (1836).¹¹ Εκδόθηκαν ακόμη τα έργα: *Οιδίππους* (1839), *Σεμίραμις* (1844) και *Ὁ Σωκράτης* (1839). Η προσληψη των ποικίλων πτυχών του βολταιρικού έργου έχει πλέον συντελεστεί.

¹¹ Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος*

αι.). Μια συγκριτική προσέγγιση, β΄ έκδοση, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2002.

RÉSUMÉ

La réception de Voltaire par les Lumières néohelléniques

Dans ce bref essai, nous esquissons les principales étapes de réception de la pensée et de l'œuvre de Voltaire dans la culture hellénique de l'ère des Lumières. Après avoir rappelé le témoignage de Choiseul-Gouffier, à savoir sa rencontre avec 'le moine' à l'île de Patmos, qui l'interrogea sur Voltaire et Rousseau, « ces deux bienfaiteurs de l'humanité », nous examinons l'attitude de E. Voulgaris, I. Moesiodax de D. Catartzis, de Rigas ou encore de Pamplékis à l'égard du philosophe. Passant du discours philosophique au discours historiographique et des adeptes aux adversaires des Lumières, nous retenons quelques réticences, parfois véhémentes, exprimées vers la fin du XVIIIe siècle. Le siècle nouveau à son début verra l'approbation presque uniforme envers Voltaire par les représentants de la troisième génération des Lumières grecques, approbation qui englobe tous les aspects de l'œuvre voltairienne, allant de sa pensée critique à son œuvre littéraire et dramatique.

Βιβλιογραφία

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Άλκης ΑΓΓΕΛΟΥ (εκδ.), *Giulio Cesare Dalla Croce, Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολόδνος*, Ερμής, Αθήνα 1988.
- (εκδ.), Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, Ερμής, Αθήνα 1989.
- , «Το διαφυγόν μυθιστόρημα», *Λόγου χάριν*, Καλοκαίρι 1995, σ. 15-39.
- Στέση ΑΘΗΝΗ, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας, 18ος αι.-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και ξένες παραδόσεις στη θεωρία και την πράξη*. Διατριβή επί διδακτορία. ΑΠΘ, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2001.
- Δημήτρης Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Για τους Φαναριώτες. Δοκίμες ερμηνείας και Μικρά αναλυτικά*, Αθήνα 2003.
- Ρωξάνη ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ – Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, *Τα Ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήριο Γ' "Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη", 1811, "Ελληνικός Τηλέγραφος", 1812-1836, "Φιλολογικός Τηλέγραφος", 1817-1821*, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1983.
- Ρωξάνη ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΟΥΓΓΗ, «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)», *Δευκαλίων*, 21(1978), σ. 131-142. Βλ. τώρα στον τόμο με μελέτες της ίδιας: *Προσεγγίσεις της νεοελληνικής φιλοσοφίας*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 43-59.
- Ρωξάνη Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Τα φιλοσοφικά ενδιαφέροντα του Δανιήλ Φιλππίδη», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Θεσσαλικών Σπουδών (17-21 Σεπτεμβρίου 1980)*, *Θεσσαλικά Χρονικά*, ΙΕ' (1984), σ. 319-328 [*Προσεγγίσεις της νεοελληνικής φιλοσοφίας*, σ. 108-120].
- , «Ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος ανάμεσα στον Διαφωτισμό και τον Ρομαντισμό. Το Φιλοσοφικόν Δοκίμιον περί της προόδου και της πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος (1839)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 32(1989), σ. 81-91· βλ. τώρα στον τόμο με μελέτες της ίδιας: *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 197-209.

- Ρωξάνη Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Σχόλια στη φιλοσοφία της ιστορίας του Μάρκου Ρενιέρη», *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο*, Αθήνα 1991, σ. 245-254 [*Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, σ. 248-260].
- , «Το πρότυπο του Αγάθωνα στη διάνοηση του Κ. Μ. Κούμα», *Φιλοσοφία*, 23-24 (1993-94), σ. 224-230 [*Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, σ. 171-180].
- , *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003.
- , *Προσεγγίσεις της νεοελληνικής φιλοσοφίας*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004.
- Νάσος ΒΑΓΕΝΑΣ, *Ποίηση και Μετάφραση*, Στιγμή, Αθήνα 1989.
- , «Η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα ως τη γενιά του '30», *Σύγκριση*, τχ. 1, Απρ. 1989, σ. 39-47.
- (επιμ.), *Νεοελληνικά Μετρικά*. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1991.
- (επιμ.), *Από τον "Λέανδρο" στον "Λουκή Λάρα". Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.
- , «Ποιητική αρχαιολογία», εφ. *Το Βήμα*, φύλλο της 8ης Μαρτίου 1998.
- Δικαίος ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Τα "Ατακτά" του Αδ. Κοραή ως το πρώτον Ιστορικών Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης», *Πρακτικά του Συνεδρίου «Κοραΐς και Χίος» (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 109-129.
- Σ. Δ. ΒΑΛΒΗΣ, «Περί μεταφράσεως ποιητών», περ. *Αθήναιον*, έτος Ζ', τ. 7 (1878), σ. 168-178.
- Roderick BEATON, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική λογοτεχνία*, Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Γιώργος ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Μνήμων, Αθήνα 1982.
- , «Συγκριτική Γραμματολογία», *Σύγκριση*, τχ. 1, Απρ. 1989, σ. 11-12.
- Ηλίας ΒΟΥΤΥΡΙΑΔΗΣ, *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας 1000-1930*, Αθήνα 1933.
- Ευριπίδης ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, *Αρχαία και νέα ελληνική Μετρική. Ιστορικό διά-*

- γραμμα μιας παρεξήγησης*. Εισαγωγή Massimo PERI, Quaderni 21, Università di Padova, Πάντοβα 1989.
- Ευριπίδης ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, *Πολύτροπος Αρμονία. Μετρική και ποιητική του Κάλβου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Στέγη Καλών Τεχνών και Γραμμάτων, Ηράκλειο 1995.
- Τίτος Π. ΓΙΟΧΑΛΑΣ, *Ο Γεώργιος Καστριώτης Σκεντέρμπεης εις την Νεοελληνικήν ιστοριογραφίαν και λογοτεχνίαν*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1975.
- Αγορή ΓΚΡΕΚΟΥ, *Η καθαρή ποίηση στην Ελλάδα από τον Σολωμό στον Σεφέρη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.
- Αθανασία ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, *Νεοελληνική αισθητική και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, α' έκδοση*, Αθήνα 1989.
- , *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Πρόσωπα και θέματα*, Εκδόσεις Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1993.
- , *Συστήματα καλών τεχνών στη νεοελληνική αισθητική*, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002.
- , *Αισθητική και Τέχνη. Κριτικές Θεωρήσεις*, Αθήνα 2005.
- Θόδωρος ΓΡΑΜΜΑΤΑΣ, *Fantasyland. Θέατρο για παιδιά και νεανικό κοινό*, Gutenberg, Αθήνα 1996.
- , *Θέατρο και Παιδεία*, Αθήνα 1997.
- Σπυρίδων ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, «Λησμονηθείς Κωνσταντινουπολίτης», *Νέον Πνεύμα*, αΔ έτος, τ. ΒΔ, 1909, φυλλάδιο 32, σ. 82-83, και φυλλάδιο 33, σ. 98-99 [Δημοσιεύθηκε αργότερα στο περ. *Αιολικός Αστήρ* (έτος ΒΔ, 1912, αρ. 25/1.10.1912, σσ. 2-4, αρ. 26 και 27/15.10 & 1.11.1912, σσ. 18-22)].
- Νάσος ΔΕΤΖΩΡΤΖΗΣ, «Η μνημειώδης μετάφραση των *Misérables* από τον Ι. Ισιδωρίδη Σκυλίτη», *Γράμματα και Τέχνες*, Ιαν.-Μάιος 1990, σ. 14-20.
- Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Ψυχολογικοί παράγοντες του Εικοσιένα. Λόγος πανηγυρικός», *Ανάπτυπον* από το περιοδικόν «Σπουδαί της Α.Σ.Β.Σ.», Αθήνα, 1957, 19 σελ.
- , *Το έργο του Κωνσταντίνου Άμαντου. Λόγος επιμνημοσύνης*, Αθήνα 1961, ανάτυπο, 7 σελ.
- , «Επαφές της νεώτερης ελληνικής λογοτεχνίας με την αγγλική (1780-1821)», *Φροντισμάτα*. Πρώτο Μέρος. Από την Αναγέννηση στον Διαφωτισμό, Αθήνα 1962, σ. 39-66. [Πρωτοδημοσιεύθηκε στο περ. *Αγγλοελληνι-*

- κή *Επιθεώρηση* (1947): περιλήφθηκε αργότερα στον τόμο *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 21-42, σημ. σ. 490-496].
- , «Οι συμπτώσεις στην ιστορία των γραμμάτων και στην ιστορία των ιδεών» [μετάφραση: Αικατερίνη ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, ανάπτυπο από τις *Εποχές*, τχ. 21, Ιαν. 1965], Αθήνα 1965, 22 σελ.
- Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Σκέψεις για την τοπική δεκτικότητα ως όρο των διεθνών ρευμάτων*. Ανακοίνωση γραμμένη για το Πέμπτο συνέδριο Συγκριτικής Φιλολογίας, μετάφραση από τα γαλλικά Α[ικατερίνη] Κ[ουμαριανού], Αθήνα 1968, 10 σελ.
- , *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 6η έκδοση, Ίκαρος, Αθήνα 1975.
- , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, α' έκδοση, Ερμής, Αθήνα 1977.
- , «Συγκριτισμός», *Μνήμων*, 8 (1980-1982), σ. 117-129.
- , «Μεταφράσεις», επιφυλλίδα στην εφημ. *Το Βήμα*, φύλλο της 12ης Μαρτίου 1982.
- , Συνέντευξη «Κ.Θ. Δημαράς: Δεν ενδιαφέρει η κορυφή αλλά οι μέσοι όροι», περ. *Διαβάξω*, αρ. 53, Μάιος-Ιούνιος 1982, σ. 52-74.
- , *Συνεντεύξεις* (Λ. Ζενάκος, Β. Κοντογιάννη), Ερμής, Αθήνα 1986.
- , *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982.
- , *Κ. Παπαροηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986.
- , *Εν Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837. Μελέτη ιστορική και φιλολογική*, Σειρά ιστορίας του Πανεπιστημίου 1, Αθήνα 1987.
- , «Ως η διψώσα έλαφος...». Συνέντευξη με τον Κ.Θ. Δημαρά, *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκ. 1988, Αφιέρωμα «Σύγχρονα ρεύματα στην ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού», σ. 8-35.
- , «Απόψεις γύρω στην συγκριτική γραμματολογία», *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή-Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 13-20.
- Σπύρος Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, *Ιστορία του θεάτρου εν Κεφαλληνία*, Αθήνα, 1970.
- Διονύσιος ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Μεταβυζαντινή και Νεωτέρα Ελληνική Ιστοριογραφία», στον τόμο *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 23-66
- , «Σπυρίδων Ζαμπέλιος. Ο θεωρητικός της Ιστοριονομίας. Ο ιστορικός του Βυζαντινού Ελληνισμού», *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, σ. 529-553.
- Ιωάννης ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ, «Διατριβή περί της Νεο-ελληνικής Γλώσσης Αναγνωσθείσα εις την Φιλομαθηματικήν Ακαδημίαν της Κερκύρας» (1842), *Τραγωδία Ιωάννου Ζαμπελίου* τ. Β', Ζάκυνθος 1860, σ. 489-506
- Ιωάννης ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ, *Τραγωδία Ιωάννου Ζαμπελίου Λευκαδίου*. Έκδοσις Σεργίου Χ. Ραφτάνη, τ. Α'-Β', Ζάκυνθος 1860.
- Σπυρίδων ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος (...)*, Κέρκυρα 1852.
- , *Βυζαντινά Μελέται*, Αθήνα 1857.
- , *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί Ελληνικής ποιήσεως υπό Σπ. Ζαμπελίου*, Αθήνα 1859.
- Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 1998.
- Φίλιππος ΗΛΙΟΥ, «Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες - Συμπληρώσεις», *Τετράδια Εργασίας* 4, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1983.
- , *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 1986.
- , «Νέες Προσθήκες 1800-1863» στα *Τετράδια Εργασίας* 10, *Βιβλιογραφικά*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1988.
- Γιώργος ΘΕΟΤΟΚΑΣ, *Ελεύθερο Πνεύμα*. Επιμέλεια Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Ερμής, Αθήνα 1973.
- Τάκης ΚΑΠΑΛΗΣ, «Όλα δικά μας», *Το Βήμα*, 9.1.1994, σ. 56.
- Ιωάννης ΚΑΚΡΙΔΗΣ, *Το μεταφραστικό πρόβλημα*, πρώτο συστηματικό μέρος στον Ιούλιο Καίσαρα, *Υπομνήματα του Γαλατικού πολέμου* (Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια), Θεσσαλονίκη 1936.
- Άριστος ΚΑΜΠΑΝΗΣ, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Κριτικής*, Παρ. «Νέας Εστίας», Αθήνα 1935.
- Τάσος ΚΑΠΛΑΝΗΣ, «Καθρέφτες Γυναικών ή μισογυνικά κείμενα της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας», *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*. Επιμ. Αστέριος ΑΡΓΥΡΪΟΥ, Δανάη ΛΑΖΑΡΪΔΟΥ και Κωνσταντίνος Α. ΔΗΜΑΔΗΣ, τ. ΑΔ, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 295-316.

- Θανάσης ΚΑΡΑΒΑΤΟΣ, «Ερμής ο Λόγιος»: ένα βήμα διαλόγου για τη μετακένωση του ζωικού μαγνητισμού-μεσμερισμού», *Τα Ιστορικά*, τχ. 23, Δεκ. 1995, σ. 299-316.
- Κ. Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ, *Διασταυρώσεις. Μελέτες για τον ΙΘΔ και ΚΔ αι.* Εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα 1998.
- Δημήτριος ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Τα Ευρισκόμενα*. Εκδότης Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, ΟΜΕΔ, Αθήνα 1970.
- Άννα ΚΑΤΣΙΠΙΑΝΝΗ, *Το πεζό ποίημα στη νεοελληνική γραμματεία. Γενεαλογία, διαμόρφωση και εξέλιξη του είδους (από τις αρχές ως το 1930)*. Διατριβή επί διδακτορία, 2 τόμοι, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2001.
- Άντα ΚΑΤΣΙΚΗ-ΓΚΙΒΑΛΟΥ (επιμ.), *Παιδική Λογοτεχνία. Θεωρία και Πράξη*. Τόμος Α' και Β'. Εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1993, 1994.
- Ερατοσθένης ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, *Κώδικες και σημασίες*, Αρσενίδης, Αθήνα 1990.
- Γιώργος ΚΕΧΑΓΟΓΛΟΥ, *Κριτική έκδοση της Ιστορίας Πτωχολέοντος*. Θέματα Υστεροβυζαντινής και Μεταβυζαντινής Λογοτεχνίας, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1978.
- , «Οι Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μαντατοφόρος* 15(1980), σ. 57.
- , «Οι έντυπες νεοελληνικές μεταφράσεις του 18ου αι. Παρατηρήσεις και αποτιμήσεις», ανακοίνωση στο *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress Wien, 4.-9. October 1981, Akten II, Teil 6*. (...) Βιέννη 1982, σ. 229-237.
- , «Ελληνικές τύχες της Μορφολογίας του Παραμυθιού», επίμετρο στον τόμο Β. Γ. ΠΡΟΠ, *Μορφολογία του Παραμυθιού. Η Διαμάχη με τον Κλωντ Λεβί-Στρως και άλλα κείμενα*. Μετάφραση: Αριστέα ΠΑΡΙΣΗ, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1987, σ. 331-368.
- , «Ένας Οθωμανός Αίσωπος στην αυλή των Μαυροκορδάτων: οι πρώτες σωζόμενες χειρόγραφες ελληνικές μεταφράσεις του *Νασρεντίν Χότζα*», *Όψεις της λαϊκής και της λόγιας νεοελληνικής λογοτεχνίας*. 5η Επιστημονική Συνάντηση αφιερωμένη στον Γιάννη Αποστολάκη (Θεσσαλονίκη, 14-16 Μαΐου 1992), ΑΠΘ, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 161-187.
- , «Νεοελληνική αφηγηματική λογοτεχνία και ξένες παραδόσεις. Η

- ποικιλία των “ανατολικών” και “δυτικών” συμβόλων κατά τον 18ο αιώνα», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας. Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες*, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 67-83.
- , «Το πρότυπο της νεοελληνικής μετάφρασης της *Αργενίδος του Ιωάννου Βαρκλαίου* (John Barclay, *Argenis*) και τα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα του μαπαρόκ: Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ελληνικά*, τ. 47(1997)1, σ. 133-143.
- , *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Β'1 - Β'2, 15ος αιώνας-1830, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα, 1999.
- Γιώργος ΚΕΧΑΓΟΓΛΟΥ, *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος*, Βιβλίο πρώτο: Από το τέλος του Βυζαντινού ως τη Γαλλική Επανάσταση, Βιβλίο δεύτερο: Από τη Γαλλική Επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τρισιναφυλίδη], Θεσσαλονίκη 2001.
- Πασχάλης Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Ιώσηπος Μοισιάδαξ. Οι συντεταγμένες της βάλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, α' έκδοση 1985.
- , «Συγκριτικές προσεγγίσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ.Δημαρά*, ΟΜΕΔ, Αθήνα 1995, σ. 567-577.
- , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*. Μετάφραση Στέλλα ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ. Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, α' έκδοση 1996.
- Γεώργιος ΚΟΖΑΚΗΣ - ΤΥΠΑΛΔΟΣ, *Φιλοσοφικόν Δοκίμιον περί της προόδου και της πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος*, 1839.
- Αδαμάντιος ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*. Τόμος Α'. Πρόλογος Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1984.
- Στέφανος Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ'ημάς χρόνων*. Προλεγόμενα Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Ερμής, σειρά «Νεοελληνικά Μελετήματα 4», Αθήνα 1980.

- Ελένα ΚΟΥΤΡΙΑΝΟΥ (επιμ.), *Η συγκριτική γραμματολογία στην Ελλάδα. Σύγχρονες τάσεις*. Εκδόσεις Μεσόγειος, Αθήνα 2005.
- Βασίλης ΚΟΥΤΣΙΒΙΤΗΣ, *Θεωρία της Μετάφρασης*, Αθήνα 1994.
- Εμμανουήλ ΚΡΙΑΡΑΣ, «Ο λαϊκότροπος χαρακτήρας της κρητικής λογοτεχνίας. Οι λογοτεχνίες της Αναγέννησης και η βυζαντινή λαϊκή παράδοση», *Κρητικά Χρονικά*, Ζ'(1953), σ. 298-314.
- , «Η γραμματολογική τοποθέτηση της βυζαντινής δημώδους και της κρητικής λογοτεχνίας», *Νέα Εστία*, τ. 58(1955), σ. 1054-1057.
- , «Αναμνήσεις και βιώματα από την προϊστορία της Συγκριτικής Γραμματολογίας στον τόπο μας», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας. Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες*, Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 39-47.
- Σπυρίδων ΛΑΜΠΡΟΣ, «Η ιστορική σχολή της Επτανήσου», *Νέος Ελληνομνήμων*, 12 (1915), σ. 344-345.
- Νικόλαος ΛΑΣΚΑΡΗΣ, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. Β', Αθήνα, 1939.
- Βασίλειος Ν. ΜΑΚΡΙΑΔΗΣ, «Ζωικός Μαγνητισμός (Mesmerismus) και Ορθόδοξη Εκκλησία την περίοδο του (νεο)ελληνικού Διαφωτισμού», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής). Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη, 8-10 Νοεμβρίου 1996*, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη 1999, σ. 231-298.
- Λουκία MARCHESSELLI - LOUKAS, «Ισοσυλλαβισμός και περιγραφή των νεοελληνικών στίχων. Μία προσέγγιση», στον τόμο *Νεοελληνικά Μετρικά*. Επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο, 1991, σ. 11-32.
- , «Ατμητοί εντεκασύλλαβοι και μετρική παύση στην Βοσκοπούλα», στον τόμο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της 10ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (9-11 Μαΐου 1989)*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Οίκος Αφών Κυριαζίδη, 1990, σσ. 493-511
- Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Πλάτων Πετρίδης. Ο πρώτος βιογράφος του Βηλαρά», *Νεοελληνικά. Μελέτες και άρθρα. Τόμος ΑΔ. Βηλαράς - Κάλβος - Μαρκοράς - Καρασούτσας - Παλαμάς - Σκαρίμπας - Δικταίος - Σεφέρης, και άλλοι*, ΒΔ έκδοση επηξημένη Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1984,

- σ. 19 κ.ε
- Φάνης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815-1881)», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τ. Ε' (1950), σ. 33-45 και 109-119.
- Παναγιώτης ΜΟΥΛΛΑΣ, «Μαρτυρίες για τον Σολωμό (Δύο ανέκδοτα γράμματα του Κων. Τυπάλδου)», *Ο Ερασιστής*, 1(1968), σ. 106-107
- Βαγγέλης ΜΠΙΤΣΩΡΗΣ, «Από τη μία γλώσσα στην άλλη. Ιδιοποίηση και ξενισμός», *Σύγχρονα Θέματα* (Ιαν.-Μάρτ. 1995), σ. 63-68.
- Κυριάκος ΝΤΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αι.*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1995.
- Σοφία ΝΤΕΝΙΣΗ, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880)*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1994.
- , *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880. Εισαγωγική μελέτη και καταγραφή*, Περίπλους, Αθήνα 1995.
- Γιάννης ΞΟΥΡΙΑΣ, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων (1780-1857). Το φιλολογικό έργο*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήνα 2004.
- Κωνσταντίνος ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Γραμματικά*, τ. Α', Βιέννη 1817.
- , *Ο Φιλάργυρος του Μολιέρου*. Επιμέλεια Κωστής ΣΚΑΛΙΟΡΑΣ. Ερμής, Αθήνα 1970.
- , *Αλληλογραφία*, επιμ. Κώστας ΛΑΠΠΑΣ - Ρόδη ΣΤΑΜΟΥΛΗ, τ. Α', ΚΕΜΝΕ, Αθήνα 1992.
- Κωστής ΠΑΛΑΜΑΣ, *Πεζοί δρόμοι*, Β', Αθήνα 1928.
- Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο Ουγκώ από μακριά», *Νέα Εστία*, 51(1952), σ. 424.
- Νικόλαος Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Ιταλικές Ακαδημίες και Θέατρο. Οι Stravaganti του Χάνδακα», *Θέατρο 27-28* (1966), σ. 39-51.
- Ανδρέας ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΒΡΕΤΟΣ, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι Κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας (...)*, Μέρος ΒΔ, Εν Αθήναις 1857.
- Ιωάννου Σεργίου ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεατρικές μεταφράσεις. Οι Κουάκεροι του Α. Von Kotzebue. Βουκονορέστι 1813-14, ανέκδοτο χειρόγραφο και Ιφιγένεια η εν Ταύροις του J. W. Goethe, Ιένα 1818*. Φιλολογική επιμέλεια: Βάλ-

- τερ Πούχνερ, σειρά Θεατρική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2004.
- Λευτέρης ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, *Λογοτεχνικές μεταφράσεις του Μείζονος Ελληνισμού. Μικρασία – Κύπρος – Αίγυπτος. Βιβλιογραφική Μελέτη*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 1998.
- Σάββας ΠΑΤΣΑΛΙΔΗΣ, *Το "άλλο" θέατρο. Σπουδή στις φεμινιστικές και αφροαμερικανικές δοκιμές*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1993.
- , *(Εν)τάσεις και (Δια)στάσεις. Η Ελληνική Τραγωδία και η Θεωρία του Εικοστού αι.*, Gutenberg, Αθήνα 1997.
- Βίκυ ΠΑΤΣΙΟΥ, «Η ιστορία των μεταφράσεων στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*», *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 121-126.
- , *Η "Διάπλασις των παιδών" 1879-1922. Το πρότυπο και η συγκρότησή του*, Καστανιώτης, Αθήνα 21995.
- Γιώργος Π. ΠΕΦΑΝΗΣ, *Το θέατρο και τα σύμβολα. Διαδικασίες συμβόλισης του δραματικού λόγου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.
- ΠΛΑΤΩΝ, *Oeuvres Complètes*, tome IV - 3e partie. Phèdre. Texte établi et traduit par Léon ROBIN, les Belles Lettres, Παρίσι 1970.
- Αλέξης ΠΟΛΙΤΗΣ, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*, Αθήνα 1984.
- Λίνος ΠΟΛΙΤΗΣ, «Λογοτεχνία Νεοελληνική και Λογοτεχνία Ευρωπαϊκή. Εναρκτήριο στο Μάθημα της Νέας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, Δ' (1949), σ. 90-91.
- Ελένη ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ, *Ο Κωστής Παλαμάς και ο γαλλικός Παρνασσισμός*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1976.
- , *Η Συγκριτική Φιλολογία. Χώρος, σκοπός και μέθοδοι έρευνας*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1981.
- , «Σύγκριση: Ένας γόνιμος τρόπος διδασκαλίας της λογοτεχνίας στο Λύκειο», *Νέα Παιδεία*, αρ. 58 (Χειμώνας 1990), σ. 118-124.
- , «Ο Κ.Θ. Δημαράς, θεμελιωτής της Συγκριτικής Φιλολογίας στην Ελλάδα», *Σύγκριση / Comparaison*, τχ. 4, Ιούν. 1992, σ. 2-6.
- , *Υπόμνημα. Βιογραφικό σημείωμα, σπουδές, διδακτικό και ερευνητικό έργο, επιστημονικές δραστηριότητες, δημοσιεύματα*, Αθήνα, Φεβρου-

- άριος 1994.
- Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ, «Ερευνητικά προβλήματα στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου», *Δωδώνη*, 9(1980), σ. 217-242. Και στον τόμο: *Ιστορικά νεοελληνικού θεάτρου*, Παϊριδής, Αθήνα 1984, σ. 31-58.
- , *Η ιδέα του εθνικού θεάτρου στα Βαλκάνια του 19ου αιώνα. Ιστορική τραγωδία και κοινωνιοκριτική κωμωδία στις λογοτεχνίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης*, Πλέθρον, Αθήνα 1993.
- , «Για μια θεωρία της θεατρικής μετάφρασης. Σύγχρονες σκέψεις και τοποθετήσεις και η εφαρμογή τους στις μεταφράσεις του αρχαίου δράματος, ιδίως στο νεοελληνικό», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. Δ' (1992-1995), Αθήνα, 1995, σ. 107-149.
- , «Δραματοουργικές και θεατρολογικές θεωρίες στην προεπαναστατική Ελλάδα (1816-1818)», *Είδωλα και ομοιώματα, Πέντε θεατρολογικά μελέτηματα*, Νεφέλη, Αθήνα 2000.
- ΡΗΓΑΣ, *Νέος Ανάχαρις*. Εισαγωγή - Επιμέλεια - Σχόλια: Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, <σειρά «Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα Σωζόμενα». Γενική Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ>, τόμος Δ', Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000.
- Vincenzo ROTOLO, «Ο Κοραΐς και το αρχαίο μυθιστόρημα», *Πρακτικά του Συνεδρίου Κοραΐς και Χίος (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, τ. ΑΔ, Αθήνα 1984.
- Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Το νέο μας όργανο ιστορικής συνείδησης», *Εποχές* 40(1966), σ. 168.
- Ζωή ΣΑΜΑΡΑ, *Τα άδυτα του σημείου. Προοπτικές του θεατρικού κειμένου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.
- Αλεξάνδρα ΣΑΜΟΥΗΛ, *Ο βυθός του καθρέφτη. Ο André Gide και η ημερολογιακή μυθοπλασία στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1998.
- Νίκος ΣΒΟΡΩΝΟΣ, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος», *Μνήμων* 14(1992), σ. 11-20.
- Γ. ΣΕΦΕΡΗΣ - Κ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *Ένας διάλογος για την ποίηση*. Επιμέλεια: Λουκάς ΚΟΥΣΟΥΛΑΣ, Ερμής, σειρά «Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», Αθήνα 1975.
- Γιώργος ΣΕΦΕΡΗΣ, *Δοκιμές*, Πρώτος τόμος (1936-1947), Ίκαρος, Αθήνα 1981.
- Ζ. Ι. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ, *Συγκριτισμός και Ιστορία της Λογοτεχνίας*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1988.

- , *Η Εύθραυση αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*, Gutenberg, Αθήνα 1994.
- Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Το ζήτημα των μεταφράσεων στον 18ο αιώνα», *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή-Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 89-106.
- , «Η συγκριτική μέθοδος στο έργο του Κ.Θ. Δημαρά», *Σύγκριση / Comparaison*, τχ. 6, Ιούν. 1995, σ. 110-121.
- , «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις στην ελληνική μετάφραση των *Παραγγεμάτων* διά την καλήν ανατροφήν των παιδών του Ch. Rollin», *Ελληνικά*, 45(1995)1, σ. 75-84 [Βλ. τώρα στον τόμο: *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2004, κεφ. VII, σ. 127-138].
- , «Προσεγγίσεις του μολιερικού έργου στον ελληνικό 19ο αιώνα», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας. Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες*, Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 367-385 [Βλ. τώρα στον τόμο: *Το νεοελληνικό θέατρο (18^{ος}-19^{ος} αι.)*. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Εκδ. Διάυλος, Αθήνα 2005, σ. 168-186].
- Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Εραμιστής*, Αθήνα, 1997, σ. 176-188. [*Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, κεφ. VI, σ. 113-125].
- , «Οι εκδοχές της πεζογραφίας μέσα από τα μεταφρασμένα κείμενα. Η περίπτωση του Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτη», *Από τον "Λέανδρο" στον "Λουκή Λάρα"*. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880. Επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 191-204.
- , (βιβλιοπαρουσίαση) *Με ανοιχτά σύνορα*. "Comparative Literature Worldwide: Issues and Methods / La Littérature comparée dans le Monde: Questions et Méthodes". Έκδοση Tania FRANCO CARVALHAL, L&PM Editores, 1997", εφημ. *Το Βήμα*, Τμήμα στ' Βιβλία, Κυριακή 31 Μαΐου 1998, σ. 13.
- , (βιβλιοπαρουσίαση) "Comparative Literature. Issues and Methods / La

- Littérature comparée. Questions et méthodes*. Editor Lisa BLOCK DE BEHAR, Montevideo 2000", «βιβλιοσυγκρίσεις», *Σύγκριση / Comparaison*, τχ. 13 (2002), σ. 273-277.
- , «Νεοελληνικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού: Ευρυχωρία και όρια της λογοτεχνίας», *Δια-Κείμενα*, Ετήσια έκδοση [του] Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας Α.Π.Θ., τχ. 2, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 9-24. [*Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, κεφ. IV, σ. 77-89].
- , «Η πρόσληψη του Vittorio Alfieri από τον ελληνικό Διαφωτισμό: Αισθητικές & μεταφραστικές καινοτομίες στην Κέρκυρα, 1826-1827», *Δάφνη. Τιμητικός τόμος για τον Σπύρο Α. Ευαγγελάτο*. Επιμέλεια: Ιωσήφ Βιβλακής, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2001, σ. 357-366 [*Παράβασις Παράρτημα, Μελετήματα*]
- , «Στα όρια της αφηγηματικής ουτοπίας: το "παιδαγωγικό-φιλοσοφικό" ταξίδι και η πρόσληψή του από τον ελληνικό Διαφωτισμό», *Ουτοπικές θεωρίες και κοινωνικά κινήματα στην Ευρώπη, από τον 18^ο ως τον 20^ο αιώνα*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (19-21 Νοεμβρίου 2004). Επιμέλεια Μαρία ΜΕΝΕΓΑΚΗ / *Théories utopiques et mouvements sociaux en Europe, du XVIIIe au XXe siècle. Actes du Colloque International (19-21 novembre 2004)*. Textes recueillis par Maria ΜΕΝΕΓΑΚΗ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλίστωρ, Ιστορία των ιδεών 2006, σσ. 47-55.
- Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ-Στέση ΑΘΗΝΗ (εκδ.), *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις / Translation and Intercultural Relations*, [Πρακτικά] Β' Διεθνές Συνέδριο Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος-20ός αι. / [Proceedings] Second International Congress Identity and Alterity in Literature, 18th-20th c., τόμος Γ', Δόμος, Αθήνα 2001.
- Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Συγκριτική Φιλολογία και Μετάφραση», [αφιέρωμα] Το θέμα του Μήνα Συγκριτική Λογοτεχνία, περ. *Διαβάζω*, τχ. 427, Μάρτιος 2002, σ. 121-125.
- , *Η νεοελληνική δραματολογία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.)*. Μια συγκριτική προσέγγιση, β' έκδοση, Ergo, Αθήνα 2002.
- , *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2004.

- , *Το νεοελληνικό θέατρο (18^{ος}-19^{ος} αι.)*. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Εκδ. Διάυλος, Αθήνα 2005.
- Δημήτρης ΤΖΙΟΒΑΣ, «Από τη Μυθιστορία στο Μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης», *Από τον Λεάνδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*. Επιμέλεια: Νάσος ΒΑΓΕΝΑΣ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 9-30.
- Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αι.*, Σειρά: Παιδική Λογοτεχνία – Θεωρία – Μελέτη – Έρευνα, Καστανιώτης, Αθήνα 1997.
- Λίζυ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ, *Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης. Πόλεις της λογοτεχνίας*, Λωτός, Αθήνα 1988 (Εισαγωγική μελέτη και Ανθολόγιο).
- , *Εσωτερική ταχύτητα. Δοκίμια για τη λογοτεχνία*, Άγρα, Αθήνα 2000.
- Ηλίας ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', Αθήνα, 1904.
- Μαρία ΤΣΟΥΤΣΟΥΡΑ, *Μετάφραση και Ερμηνευτική*, Έψιλον, Αθήνα-Κέρκυρα 1997.
- Γιάννης ΤΖΙΩΤΗΣ, «"Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ". Σκέψεις του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου για την νεοελληνική ποίηση», *Ανάπτυπο από τον τιμητικό τόμο Μνήμη του ποιητή Νικηφόρου Βρεττάκου (1912-1991)*, Αθήνα 1993, σ. 461-479.
- , *Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος ως θεωρητικός και κριτικός της ποίησης*, διατριβή επί διδασκατορία, Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2002.
- Δημήτρης ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ, *Σημειολογικές προσεγγίσεις του θεατρικού φαινομένου. Θεωρία και κριτική ανάλυση της σύγχρονης θεατρικής πρακτικής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.
- Γεώργιος ΤΥΠΑΛΛΟΣ-ΙΑΚΩΒΑΤΟΣ, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*. Έκδοση – Εισαγωγή – Σχόλια: Σπύρος Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Ερμής, Αθήνα 1982.
- Εμμανουήλ Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Η Πρότασις προς τους Νέους τους Ίωνας (1816)», *Ο Ερασιστής*, ΔΔ (1966), σ. 201-214.
- , (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπανστατικά περιοδικά. Ευρητήρια Β'. Ερμής ο Λόγιος (1811-1821)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1976.
- Εμμανουήλ Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Ο ψευδώνυμος επικριτής της "Ποιητικής" του Κων. Οικονόμου στον "Λόγιο Ερμή" και τα κίνητρά του», *Ο Ερασιστής*, τ. 21(1997), σ. 284-300.

- Άντεια ΦΡΑΝΤΖΗ, «"Καλλιόπη παλινοστούσα ή περί ποιητικής μεθόδου" του Χαρίσιου Μεγδάνη», *Παλίμψηστον* 6/7, Δεκ. 1988, σ. 188-199.
- (επιμ.), *Μισμαγιά. Ανθολόγιο φαναριώτικης ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη (1818)*. Εστία, Αθήνα 1993.
- Λίτσα ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Κωνσταντίνος Οικονόμος, Γραμματικά - ζητήματα αισθητικής και φιλοσοφίας της τέχνης», *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου «Θεσσαλοί φιλόσοφοι»*, Επιμέλεια Γ. Σ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ και Ι. Ν. ΗΛΙΟΥΔΗΣ, Έκδοση Δήμου Τρικκαίων, Τρίκαλα 1998, σ. 292-305.
- Π. ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορικά Απομνημονεύματα*, τ. ΓΔ, Εκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, Κέρκυρα 1863 & τ. ΣΤΔ, Ζάκυνθος 1887.
- , *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, τ. ΑΔ και ΒΔ, Ζάκυνθος 1874 και 1875.

Α. ΞΕΝΟΓΩΣΣΗ

- Aphrodita ALEXIEVA, *Les œuvres en prose traduites du grec à l'époque du réveil national bulgare*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1993.
- Marc ANGENOT, *Le Roman populaire. Recherches en paralittérature*, Les Presses de l'Université du Québec, Montréal, 1975.
- Mircea ANGHELESCU, *Preromantismul Românesc (pîna la 1840)*, Editura Minerva, Βουκουρέστι 1971.
- Anna BALAKIAN, "Influence and Literary fortune: the equivocal junction of two methods", *Yearbook of Comparative and General Literature*, 11(1962), σ. 24-31.
- Fernand BALDENSPERGER, *Le mouvement des idées dans l'émigration française (1789-1815)*, Παρίσι 1925.
- Susan BASSNETT, *Comparative Literature. A Critical Introduction*, Blackwell, Oxford 1993, 1995 [Ελληνική μετάφραση: Susan BASSNETT, *Συγκριτική Γραμματολογία. Κριτική εισαγωγή*. Πρόλογος, μεταφραστική επιμέλεια και επίμετρο Δημήτρης ΤΖΙΟΒΑΣ, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2000].
- Charles BATTEUX, *Les beaux-arts réduits à un même principe*, Chez Durand, Παρίσι 1746.
- , *Cours de belles-lettres, ou Principes de la littérature*, Nouvelle édition, Desaint et Saillant, Παρίσι 1753.

- Henri BÉDARIDA – Paul HAZARD, *L'influence française en Italie au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1934.
- Hugh BLAIR, *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, 3 τ. Whitestone, Δουβλίνο 1783.
- , *Cours de Rhétorique et de Belles-lettres, par Hugues Blair [...] traduit de l'anglais par M. Pierre PRÉVOST*, Παρίσι 1808.
- , *Istituzioni di rettorica e di belle lettere, tratte dalle lezioni di Blair da Francesco Soave ad uso de' licei, e di gimnasi del regno d'Italia*, Vigerano 1808. Ακολουθούν πολλές μεταγενέστερες εκδόσεις.
- P. BRUNEL, Cl. PICHOS, A.-M. ROUSSEAU, *Qu'est-ce que la littérature comparée?* Armand Colin, Παρίσι 1983 [Ελληνική μετάφραση: *Τι είναι η Συγκριτική Γραμματολογία*; Πρόλογος – Μετάφραση – Σημειώσεις: Δημήτρης ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1997].
- Jacques CHEVALIER, *Histoire de la pensée. 4. La pensée moderne de Hegel à Bergson*, Παρίσι 1966.
- Yves CHEVREL, «Littérature (Générale) et Comparée: La situation de la France», *Comparative Literature Worldwide: Issues and Methods / La Littérature Comparée dans le Monde: Questions et Méthodes* édité par / edited by Tania FRANCO CARVALHAL, Porto Alegre 1997, σ. 53-79.
- Marie-Gabriel de CHOISEUL-GOUFFIER, *Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman, en Grèce, dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les côtes de l'Asie Mineure*, β' έκδοση, Παρίσι 1842.
- Alexandru CIORANESCU, *L'Avenir du passé : utopie et littérature*, Παρίσι 1972.
- Adamance CORAY, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce. Lu dans la Société des Observateurs de l'Homme, le 16 Nivôse, an XI (6 janvier 1803)*. Par CORAY, Docteur en médecine, et Membre de ladite Société. *Comparative Literature Worldwide: Issues and Methods / La Littérature Comparée dans le Monde: Questions et Méthodes* édité par / edited by Tania FRANCO CARVALHAL, Porto Alegre 1997.
- Comparative Literature. Issues and Methods / La Littérature comparée. Questions et méthodes*. Editor Lisa BLOCK DE BEHAR, Μοντεβίδεο 2000.
- Hélène CONDYLIS-BASSOUKOS, *Στεφανίτης και Ιχνηλάτης: traduction grecque (XIe s.) du livre Kalila wa-Dimna de Ibn-Al-Mukaffa' (VIIIe s.). Étude lexi-*

- cographique et littéraire*, Peeters, Λουβαίν 1997.
- Paul CORNEA, «La littérature comparée en Roumanie», *Comparative Literature Worldwide: Issues and Methods / La Littérature Comparée dans le Monde: Questions et Méthodes* édité par / edited by Tania FRANCO CARVALHAL, Porto Alegre 1997, σ. 99-137.
- Michel DELON, *Ο Διαφωτισμός και η σημασία των διαβαθμίσεων / Les Lumières ou le sens des gradations*. Μετάφραση: Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ. Ετήσια Διάλεξη Κ.Θ.Δημαρά, 2003, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2004.
- C. Th. DIMARAS, «La fortune de Voltaire en Grèce» και «Nouvelles observations sur la présence de Voltaire en Grèce», *La Grèce au temps des Lumières*, Droz, Γενεύη 1969, σ. 61-102 [Ελληνική μετάφραση στον τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Ερμής, Αθήνα 1977), σ. 145-175, σημειώσεις στις σελ. 446-454].
- C. Th. DIMARAS, «Les coïncidences dans l'histoire des lettres et dans l'histoire des idées», *La Grèce au temps des Lumières*, Droz, Γενεύη 1969, σ. 1-9.
- , «Réalisme et naturalisme en Grèce. L'offre et la demande», *Synthésis*, II(1975), σ. 259-263.
- Elli DROULIA, *L' idée de nationalisme en Grèce au XIXe siècle – Le cas de Sp. Zambélios*, Mémoire de D.E.A., δακτυλόγραφο, Παρίσι 1981.
- Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*, τ. IX, A Neufchastel, 1765.
- René ÉTIEMBLE, *Comparaison n'est pas raison. La crise de la littérature comparée*, Gallimard, Παρίσι 1963.
- Wilhelm David FUHRMANN, *Handbuch der classischen Literatur, oder Anleitung zur Kenntniss der griechischen und romischen Schriftsteller*, Χάλλη 1807.
- M.- F. GUYARD., *La littérature comparée*, PUF, Παρίσι 19695 (α' έκδ. 1951) [Ελληνική μετάφραση: *Η Συγκριτική γραμματολογία*. Μετάφραση: Ζαχαρίας Ι. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος (σειρά: "Τι ξέρω;"), Αθήνα, 1988].
- Paul HAZARD, *La Révolution française et les lettres italiennes, 1789-1815*, Slatkine Reprints, Γενεύη 1977 (α' έκδ. Παρίσι 1910).
- , *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, τ. I, II, Boivin, Παρίσι

- 1935.
- , *La pensée européenne au XVIIIe siècle : de Montesquieu à Lessing*, 1946.
- G. P. HENDERSON, *The Ionian Academy*, Edinburgh, Scottish Academic Press, 1988.
- H. HOLLAND, *Travels in the Ionian Isles*, έκδ. β', τ. Α', Λονδίνο 1819.
- Théodore KATSIKAROS, *La présence de l'œuvre théâtrale d'Alexandre Dumas père en Grèce et dans l'espace grec*, Mémoire de D.E.A., INALCO, Παρίσι 1995.
- Heinz KINDERMANN, *Theatergeschichte Europas*, τ. IV, Aufklärung-Romantik (1. Teil), Otto Müller Verlag, Salzburg, 21972 (11961).
- Paschalis M. KITROMILIDES, "Balkan mentality: history, legend, imagination", *Nations and Nationalism*, 2(2) 1996, σ. 163-191.
- Börje KNÖS, *L'histoire de la littérature neo-grecque : la période jusqu'en 1821*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Graeca, Almqvist & Wiksell, Στοχόλομη 1962.
- Ioannis KOUBOURLIS, *Recherche sur la formation de l'histoire nationale grecque. L'apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*, thèse de doctorat, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι 2000.
- , *La formation de l'histoire nationale grecque. L'apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*, I.R.N./F.N.R.S., Collection Histoire des Idées – 5, Athènes 2005.
- La littérature comparée en Europe orientale. Conférence de Budapest, 26-29 octobre 1962*, Βουδαπέστη 1963.
- LAHARPE [LA HARPE, Jean François de], *Lycée ou Cours de littérature ancienne et moderne*, 19 τ., Παρίσι, 1795-1801.
- Gustave LANSON, *Méthodes de l'histoire littéraire*, Παρίσι 1925.
- , *Manuel bibliographique de la littérature française moderne XVIe, XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles*. Nouvelle édition revue et corrigée, 1931.
- É.-F. LANTIER, *Voyage d'Anténor en Grèce et en Asie, avec les notions sur l'Égypte, manuscrit grec trouvé à Herculaneum [...]* 1798.
- Robert MATTÉ S. M., *Lamartine voyageur*, Préface de Maurice LEVAILLANT, Paris, E. De Boccard, Éditeur, 1936.
- Daniel MORNET, *Le sentiment de la nature en France de J.-J. Rousseau à Bernardin de Saint-Pierre*, Παρίσι 1907 (Slatkine Reprints, Γενεύη 1970).

- , *Les sciences de la nature en France au XVIIIe siècle: un chapitre de l'histoire des idées*, 1911.
- , *Le Romantisme en France au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1912.
- , *La pensée française au XVIIIe siècle*, Armand Colin, Παρίσι 1926.
- , *Les origines intellectuelles de la Révolution française (1715-1787)*, 1933.
- Kostas PAPAIOANNOU, *Hegel*, Seghers, Παρίσι 1962 (*Hegel*; suivi d'un choix de textes trad. par l'auteur; avant-propos de Alain Pons. Nouvelle édition. Seghers, Παρίσι 1987).
- George B. PARKS, "Travel as Education" στο R. F. Jones κ.ά., *The Seventeenth Century: Studies in the History of English Thought and Literature from Bacon to Pope*, Stanford 1951, σ. 264-290.
- Cl. PICHOS, A.-M. ROUSSEAU, *La littérature comparée*, Armand Colin, Παρίσι 1967.
- Rania POLYCANDRIOTI, *Étude de l'écriture autobiographique, fondée sur des textes contemporains des femmes écrivains en Grèce et en France*, διδακτορική διατριβή, Paris III-Sorbonne Nouvelle, Παρίσι 1990.
- René POMEAU, «Voyage et Lumières dans la littérature française du XVIIIe siècle», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 57 (1967), σ. 1269-1289.
- Despina PROVATA, *Victor Hugo en Grèce (1842-1902)*, διδακτορική διατριβή, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), Παρίσι 1994.
- Marquis de QUEUX DE SAINT-HILAIRE, «Des traductions et des imitations en grec moderne», *Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des Études Grecques en France*, Παρίσι 1873, σ. 330-357.
- Jean-Michel RACAULT, *L'Utopie narrative en France et en Angleterre 1675-1761*, The Voltaire Foundation at the Taylor Institution, Οξφόρδη 1991.
- Jacovaky RIZO-NÉROULO, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1827, σ. 135. [Ελληνική απόδοση: *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις νεωτέροις Έλλησι*, Εξελληνίσθη υπό Ολυμπίας Ι.Ν. Άββοτ εν Θεσσαλονίκη, Αθήνα 1870].
- Alexandre RIZO-RANGABÉ, *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, 2 τ, C. Lévy, Παρίσι 1877.
- Charles ROLLIN, *De la manière d'enseigner et d'étudier les Belles-Lettres par rap-*

- port à l'esprit et au cœur*, 1726-1728.
- Raymond RUYER, *L'Utopie et les utopies*, Παρίσι 1950.
- Zacharias I. STAFLEKIS, «La présence de la Littérature Comparée en Grèce», *Comparative Literature Worldwide: Issues and Methods / La Littérature Comparée dans le Monde: Questions et Méthodes* édité par / edited by Tania FRANCO CARVALHAL, Porto Alegre 1997, σ. 251-258.
- Anna TABAKI, *La présence de Molière en Grèce. Autour de traductions de ses pièces en grec moderne*, mémoire de maîtrise, δακτυλόγραφο, Clermont-Ferrand, 1976.
- , «Un aspect des Lumières néohelléniques: L'approche scientifique de l'Orient. Le cas de Dimitrios Alexandridis», *Ελληνικά*, 35 (1984), σ. 316-337.
- Anna TABAKI, «L'impact de la pensée et de l'œuvre de Victor Hugo en Grèce (ca 1830-1880)», *Folia Neohellenica*, VII (1985-1986), σ. 160-177. Δημοσιεύεται επίσης στον τόμο: *Le rayonnement international de Victor Hugo. Édité par Francis Claudon. Actes du Symposium de l'Association internationale de Littérature Comparée. XIe Congrès international (Paris, août 1985)*, vol. I, Peter Lang, New York-Bern-Frankfurt am Main-Paris 1989, σ. 183-196.
- , «La résonance des idées révolutionnaires dans le théâtre grec des Lumières (1800-1821)», *Actes du IIIe Colloque d'Histoire du Centre de Recherches Néohelléniques 'La Révolution française et l'Hellénisme moderne' (Athènes, 14-17 octobre 1987)*, KNE/EIE, Αθήνα 1989, σ. 471-490.
- , «La presse prérévolutionnaire grecque: reflet de nouvelles conceptions esthétiques et culturelles dans le Sud-Est européen. Première approche», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXXIV(1996), nos 1-2, σ. 133-140.
- , «Identité et diversité culturelle: Le mouvement des traductions dans le Sud-Est de l'Europe (XVIIIe siècle-début du XIXe)», *Σύγκριση / Comparaison*, τχ. 9, Αθήνα, 1998, σ. 71-91.
- , «Les intellectuels grecs à Paris (fin du XVIIIe - début du XIXe siècle)», *Actes du Séminaire organisé à l'École française d'Athènes (18 octobre-1er novembre 1995)* Édités par Gilles Grivaud, *La Diaspora hellénique en France*, 2000, σ. 39-53.

- , «La Littérature comparée en Grèce: Équivoques du passé et perspectives», *Neohelicon*, XXVIII (2001), σ. 67-78.
- , «Les Lumières néo-helléniques. Un essai de définition et de périodisation», *The Enlightenment in Europe, Les Lumières en Europe, Aufklärung in Europa. Unity and Diversity, Unité et Diversité, Einheit und Vielfalt*. Edited by / édité par / hrsg. von Werner SCHNEIDERS avec l'introduction générale de Roland MORTIER [European Science Foundation] Concepts et Symboles du Dix-huitième Siècle Européen, Concepts and Symbols of the Eighteenth Century in Europe, BWV • Berliner Wissenschafts - Verlag, 2003, σ. 45-56.
- , «Modernité et émergence des canons littéraires et dramatiques: La Poétique (*Grammatika*) de Constantin Oeconomos», *Neohelicon*, XXXI (2004) 2, σ. 27-34.
- , *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques* [vol. I, II, III, EHES, Παρίσι 1995], *Diffusion Septentrion, Presses Universitaires*, Thèse à la carte, Αύλη 2001.
- , (éd.) *Tendances actuelles de la Littérature comparée dans le Sud-Est de l'Europe / Contemporary Trends of Comparative Literature in South-Eastern Europe*, sous la direction de Anna TABAKI / Edited by Anna TABAKI, «Séminaire de Littérature comparée et d'Histoire des Idées / Seminar on Comparative Literature and History of Ideas», *Τετράδια Εργασίας - Cahiers de Travail* 29, INR/NHRF, Athens 2006.
- Albert THIBAUDET, *Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours*, Stock, Παρίσι 1936.
- Henri TONNET, *Histoire du roman grec des origines à 1960*, L' Harmattan, Παρίσι 1996.
- , *Études sur la nouvelle et le roman grecs modernes*, Daedalus, Paris-Athènes, 2002.
- Raymond TROUSSON, *Voyages aux pays de nulle part: histoire littéraire de la pensée utopique*, Βρυξέλλες 1975.
- Paul VAN TIEGHEM, *L'Année littéraire (1754-1790) comme intermédiaire en France des littératures étrangères*, Παρίσι 1917.
- , *Le mouvement romantique (Angleterre, Allemagne, Italie, France)*, Παρίσι, β' έκδ. 1923.

- , «Influences et simultanités en Histoire littéraire», *Romanic Review*, XX(1929), σ. 137-140.
- , *Répertoire chronologique des littératures modernes de la Renaissance à nos jours*, 1935.
- , *Histoire littéraire de l'Europe et de l'Amérique de la Renaissance à nos jours*, A. Colin, Παρίσι 1941.
- , *Le Prérromantisme. Études d'histoire littéraire européenne*, Παρίσι 1924-1930.
- , *Le Romantisme dans la littérature européenne. I. L'ère romantique*, Παρίσι 1946.
- Georges J. VARSOS, *The Persistence of the Homeric Question*, thèse de doctorat ès Lettres, Université de Genève, Programme de Littérature comparée, juillet 2002.
- Georg VELOUDIS, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die Neugriechische Literatur (1750-1944)*, I, Αμστερνταμ 1983.
- René WELLEK & Austin WARREN, *Theory of literature*, 3rd ed., Harcourt, Brace & World, Νέα Υόρκη 1962, σ.1956.
- , *La théorie littéraire*, Traduit de l'anglais par Jean-Pierre AUDIGIER et Jean GATTIGNO, Éditions du Seuil, coll. Poétique, Παρίσι 1971.
- René WELLEK, "The concept of Comparative Literature", *Yearbook of Comparative and General Literature*, II, 1953, σ. 1-5.
- Larry WOLFF, *Ο Διαφωτισμός και ο ορθόδοξος κόσμος / The Enlightenment and the Orthodox World*. Μετάφραση: Μαρία Χριστίνα ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ. Ετήσια Διάλεξη Κ.Θ. Δημαρά, 2000, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2001.
- Dionysios ZAKYTHINOS, « Le monde de Byzance dans la pensée historique de l'Europe à partir du XVIIe siècle », *Byzance-État-société-Économie, Variorum Reprints*, Λονδίνο 1973, σ. 89 κ.ε.

Πρώτες δημοσιεύσεις

«Η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα: ένας σημερινός απολογισμός», *Σύγκριση / Comparaison*, τχ. 10, Αθήνα 1999, σ. 18-35 (κεφ. I).

«Ο "συγκριτισμός"» Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά* (Αθήνα, Αμφιθέατρο «Λεωνίδα Ζέρβας», 18-19 Φεβρ. 1993), Αθήνα 1994, σ. 93-102. Επίσης: «Η συγκριτική μέθοδος στο έργο του Κ.Θ. Δημαρά», *Σύγκριση / Comparaison*, τχ. 5, Ιούνιος 1995, σ. 110-121, και « La méthode comparatiste dans l'œuvre de C. Th. Dimaras », *Synthésis*, XX(1993), σ. 93-101 (κεφ. II).

«Η ιστοριογραφική οπτική του μεταφραστικού εγχειρήματος: από τη «μετακένωση» στη διαπολιτισμικότητα;», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας* (Αθήνα, ΕΙΕ, 29 Οκτ. - 3 Νοεμβρ. 2002), Αθήνα 2004, τ. Α', σ. 419-431 Επίσης: «Το μεταφραστικό εγχείρημα στην ιστοριογραφική του προοπτική», *Η συγκριτική γραμματολογία στην Ελλάδα. Σύγχρονες τάσεις*. Επιστημονική επιμέλεια ΕΛΕΝΑ ΚΟΥΤΡΙΑΝΟΥ, Εκδόσεις Μεσόγειος, Αθήνα 2005, σσ. 131-145 (κεφ. III).

«Στα όρια της αφηγηματικής ουτοπίας: το 'παιδαγωγικό-φιλοσοφικό' ταξίδι και η πρόσληψή του από τον ελληνικό Διαφωτισμό», *Ουτοπικές θεωρίες και κοινωνικά κινήματα στην Ευρώπη, από τον 18^ο ως τον 20^ο αιώνα. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (19-21 Νοεμβρίου 2004)*. Επιμέλεια ΜΑΡΙΑ ΜΕΝΕΓΑΚΗ / *Théories utopiques et mouvements sociaux en Europe, du XVIIIe au XXe siècle. Actes du Colloque International (19-21 novembre 2004)*. Textes recueillis par MARIA MÉNÉGAKI, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλίστωρ, Ιστορία των ιδεών 2006, σ. 47-55 (κεφ. IV).

«"Νεωτερικότητα" και ανάδυση των λογοτεχνικών και δραματουργικών κανόνων. Η Ποιητική (Γραμματικά) του Κωνσταντίνου Οικονόμου», *Παράβασις/Parabasis*, τ. 6(2005), σ. 353-365. Πρώτη μορφή: «Modernité et émergence des canons littéraires et dramatiques: La Poétique (Grammatika) de Constantin Oeconomos», *Neohelicon*, XXXI (2004) 2, σ. 27-34 (κεφ. V).

«Η μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό στον ελληνικό 19ο αιώνα: Η περίπτωση του Ιωάννη και του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, τ. 30ός, 1987[=1989], σ. 31-46. Δημοσιεύθηκε επίσης στον τόμο: *Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών. Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου (Αργοστόλι-Αηξούρι, 17-21 Μαΐου 1986). Τόμος 4. Φιλολογία - Γλωσσολογία - Λαογραφία - Φιλοσοφία*. Γενική επιμέλεια: ΓΕΩΡΓ. Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, Αργοστόλι 1991, σ. 199-211 (κεφ. VI).

«Οι εκδοχές της πεζογραφίας μέσα από τα μεταφρασμένα κείμενα. Η περίπτωση του Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτση», *Από τον «Λέανδρο» στον «Λουκή Λάρα»*. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880. Επιμέλεια ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997, σ. 191-204. Συνοπτική μορφή: «Ιωάννης Ισιδωρίδης Σκυλίτσης. Ο ρομαντικός Σμυρναίος λόγιος», στο ένθετο *Ε-Ιστορικά* «Η Σμύρνη πριν την Καταστροφή», εφ. *Ελευθεροτυπία*, τχ. της 29ης Αυγούστου 2002, σ. 28-33 (κεφ. VII).

«Η πρόσληψη του Βολτέρου από το νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Ε-Ιστορικά, Οι πρωτοπόροι. Φρανσουά-Μαρί Αρονέ ΒΟΛΤΕΡΟΣ, ο εμπνευστής μιας επανάστασης 1694-1778*, Πέμπτη 26 Ιανουαρίου 2006, σ. 24-29 (κεφ. VIII).

Ευετήρια

Αυτοτελή δημοσιεύματα της ίδιας

1. (σε συνεργασία με τη Ρωξάνη Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ), *Τα Ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήριο Γ' «Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη», 1811, «Ελληνικός Τηλέγραφος», 1812-1836, «Φιλολογικός Τηλέγραφος», 1817-1821*, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1983.
2. *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις, «Τετράδια Εργασίας 14»*, ΚΝΕ/ ΕΙΕ, Αθήνα 1988.
3. (σε συνεργασία με τον Φλορίν ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ και τη Georgeta PENELEA-FILITTI), *Centre de Recherches Néohelléniques F.N.R.S. - Académie Roumaine. Institut d'Histoire "N.Iorga", Documents Gréco-roumains. Le fonds Mourouzi d' Athènes. Volume présenté par les soins de: FLORIN MARINESCU, GEORGETA PENELEA-FILITTI, ANNA TABAKI*, Αθήνα-Βουκουρέστι 1991.
4. Δημοσθένης ΜΙΣΙΤΖΗΣ, *Ο Φιάκας - Ο Δούξ της Βλακείας*. Εισαγωγή-επιμέλεια: Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «σειρά "Νεοελληνική Θεατρική Βιβλιοθήκη"», Δωδώνη, Αθήνα 1992.
5. *Η Νεοελληνική Δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος -19ος αι.)*. Μια συγκριτική προσέγγιση. «σειρά "Θεατρική Έρευνα 2"», Εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1993 (β' έκδοση, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2002).
6. *Νέος Ανάχαρις*. Εισαγωγή - Επιμέλεια - Σχόλια: Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «σειρά "Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα Σωζόμενα"», τόμος Δ', Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000.
7. *Ο Ηθικός Τρίπους*. Εισαγωγή [και Γλωσσάριο]: Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, Φιλολογική Επιμέλεια: INES DI SALVO, «σειρά "Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα Σωζόμενα"», τόμος Γ', Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000.
8. *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques*, (vol. I-III, Ε.Η.Ε.Σ.Σ., Παρίσι 1995), *Diffusion Septentrion, Presses Universitaires*, Thèse à la carte, Lille 2001.
9. (σε συνεργασία με τη Στέση ΑΘΗΝΗ, εκδ.), *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις / Translation and Intercultural Relations*, [Πρακτικά] Β' Διεθνές Συνέδριο Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος-20ός αι. / [Pro-

- ceedings] *Second International Congress Identity and Alterity in Literature, 18th-20th c.*, Τόμος Γ', Δόμος, Αθήνα 2001.
10. (σε συνεργασία με τη Δέσποινα ΠΡΟΒΑΤΑ, επιμ.), *Βίكتور Ουγκώ (1802-1885). Ο ρομαντικός συγγραφέας, ο οραματιστής στοχαστής, ο φιλέλληνας. 200 χρόνια από τη γέννησή του*, σειρά «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2002.
11. (σε συνεργασία με τον Γεώργιο Λεοντσίνη, επιμ.), *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα*. Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών (20-24 Σεπτεμβρίου 2000). Τόμοι Α'-Ε', Γενική Επιμέλεια: Αθανασία ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ. Τόμος Ε', *Συμβολικά Κύθηρα*, Επιμελητές: Γεώργιος ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ - Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ. Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, Αθήνα 2003.
12. *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2004.
13. *Greek Romanian Relations. Interculturalism and National Identity / Relations Gréco-roumaines. Interculturalité et identité nationale*. Edited by PASCHALIS M. KITROMILIDES and ANNA TABAKI / Sous la direction de PASCHALIS M. KITROMILIDES et ANNA TABAKI, KNE/EIE, Αθήνα 2004.
14. *Το Νεοελληνικό Θέατρο (18^{ος}-19^{ος} αι.)*. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Εκδόσεις Διάυλος, Αθήνα 2005.
15. *Tendances actuelles de la Littérature comparée dans le Sud-Est de l'Europe / Contemporary Trends of Comparative Literature in South-Eastern Europe*. Sous la direction de ANNA TABAKI / Edited by ANNA TABAKI. «Τετράδια εργασίας 29», Séminaire de Littérature Comparée et d' Histoire des Idées / Seminar on Comparative Literature and History of Ideas, Institut de Recherches Néohelléniques, Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Αθήνα 2006.

Μεταφράσεις

16. «Περί πηγών. Συζήτηση του Jean Starobinski με τον Frédéric Wandelère», Επίμετρο στο JEAN STAROBINSKI, *Ο Ρουσσώ απαντά στον Βολταίρο. Ο Λόγος περί επιστημών και Τεχνών / Rousseau répond à Voltaire. Le Discours sur les Sciences et les Arts*, Ετήσια διάλεξη Κ.Θ. Δημαρά 2001, KNE/EIE, Αθήνα 2002, σ. 157-235.

17. MICHEL DELON, *Ο Διαφωτισμός και η σημασία των διαβαθμίσεων / Les Lumières ou le sens des gradations*. Μετάφραση Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ. Επίμετρο. Συζήτηση του Michel Delon και του Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη με τον Βασίλη Μουρδουκούτα. / Annexe. Entretien de Michel Delon et de Paschalis M. Kitromilidès avec Vassilis Mourdoukoutas. Ετήσια Διάλεξη Κ.Θ. Δημαρά, 2003, KNE/EIE, Αθήνα 2004.
18. CLAUDE LAURIOL, *Ο Βολταίρος και η υπόθεση Καλάς. Από την ιστορία στον μύθο / Voltaire et l'affaire Calas. De l'histoire au mythe*. Μετάφραση Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ. Ετήσια Διάλεξη Κ.Θ. Δημαρά, 2005, KNE/EIE, Αθήνα 2006.

